

ΕΠΕΑΕΚ 2
ΑΞΟΝΑΣ 4 - ΜΕΤΡΟ 4.1 - ΕΝΕΡΓΕΙΑ 4.1.1
ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ ΠΡΑΞΗΣ 4.1.1.β

ΕΡΓΟ "ΚΑΛΙΡΡΟΗ"

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΩΣ ΥΠΕΥΘΥΝΗ ΤΟΥ ΕΡΓΟΥ
ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗ-ΚΟΥΪΜΤΖΗ

Συμβουλευτική στην Εφηβική Ηλικία με την Οπτική του Φύλου

Επιμέλεια Έκδοσης

Βασιλική Δεληγιάννη-Κουϊμτζή

Αριάδνη Στογιαννίδου

Χριστίνα Αθανασιάδου

ΕΠΕΑΕΚ II
ΑΞΟΝΑΣ 4
ΕΝΕΡΓΕΙΑ 4.1.1
ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ ΠΡΑΞΗΣ 4.1.1.β

ΕΡΓΟ ΚΑΛΛΙΡΡΟΗ: **ΠΡΟΩΘΩΝΤΑΣ ΤΗΝ ΙΣΟΤΗΤΑ ΤΩΝ ΦΥΛΩΝ
ΚΑΤΑ ΤΗ ΜΕΤΑΒΑΣΗ
ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΣΤΗΝ ΑΓΟΡΑ ΕΡΓΑΣΙΑΣ:
ΔΡΑΣΕΙΣ ΣΥΜΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗΣ ΚΑΙ
ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΟΥ ΠΡΟΣΑΝΑΤΟΛΙΣΜΟΥ
ΜΕ ΤΗΝ ΟΠΤΙΚΗ ΤΟΥ ΦΥΛΟΥ**

Τελικός Δικαιούχος: **Τμήμα Ψυχολογίας, του Αριστοτέλειου
Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης**

Επιστημονικώς Υπεύθυνη: **Βασιλική Δεληγιάννη – Κουϊμτζή**

Δράση: **«Πιλοτική και Διευρυμένη Εφαρμογή Προγραμμάτων ΣΕΠ»**

Υπεύθυνες δράσης: **Αριάδνη Στογιαννίδου, Ευθυμία Συγκολλίτου**

ΤΙΤΛΟΣ: **«Συμβουλευτική στην Εφηβική Ηλικία με την Οπτική Φύλου»**

Επιμέλεια Έκδοσης: Βασιλική Δεληγιάννη - Κουϊμτζή, Αριάδνη
Στογιαννίδου, Χριστίνα Αθανασιάδου

Συγγραφή άρθρων:

Χριστίνα Αθανασιάδου, Ευρυνόμη Αυδή,
Βασιλική Δεληγιάννη - Κουϊμτζή,
Αγγελική Λεονταρή, Μαρία Μαλικιώση - Λοϊζου,
Μαρία Παπαθανασίου, Αριάδνη Στογιαννίδου,
Ευανθία Τάζογλου, Αναστασία Ψάλτη

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

1. Η διαμόρφωση των ταυτοτήτων φύλου: μια φεμινιστική προσέγγιση	13
Εισαγωγή	13
Jean Baker Miller: το «συσχετιστικό» μοντέλο ανάπτυξης	15
Carol Gilligan: η ηθική της «φροντίδας»	18
Nancy Chodorow: η «κοινωνική» μητρότητα	22
Η κριτική στις φεμινιστικές θεωρίες για τη γυναικεία ταυτότητα	26
Η κοινωνική κατασκευή της ταυτότητας του φύλου	30
2. Η φεμινιστική κριτική στην ψυχολογία και τη συμβουλευτική	35
3. Αρχές φεμινιστικής συμβουλευτικής	43
Εισαγωγή	43
Θέματα που απασχολούν την φεμινιστική συμβουλευτική	44
Βασικές αρχές	48
Θεραπευτικές προσεγγίσεις της φεμινιστικής συμβουλευτικής και ψυχο- θεραπείας	51
Άξονες της συμβουλευτικής προσέγγισης των γυναικών	53
Η Συμβουλευτική διαδικασία	57
Ο/Η σύμβουλος ψυχοθεραπευτής	59
Τρόποικινητοποίησηςτωνγυναικώνγιααναζήτησησυμβουλευτικήςστή- ριξης	60
Επίλογος	61
4. Αυτό-αντίληψεις, αυτοεκτίμηση και φύλο: σημαντικές παράμετροι για τη συμβουλευτική νεαρών γυναικών	65
Η σημασία της έννοιας του εαυτού	65
Η εικόνα του εαυτού ανδρών και γυναικών	65
Διαφορές φύλων ως προς την αυτοεκτίμηση	70
Η σημασία της εικόνας του εαυτού και της αυτοεκτίμησης στη συμβουλευτική των γυναικών	72
5. Επαγγελματική συμβουλευτική με την οπτική του φύλου	81
Εισαγωγή	81
Η συμφιλίωση της εργασίας με την οικογένεια	82
Θεωρίες επαγγελματικής ανάπτυξης	85
Η εμπειρία και οι επιπτώσεις της ανεργίας	88
Συνέπειες στην άσκηση της επαγγελματικής συμβουλευτικής	91
6. Διαπολιτισμική/πολυπολιτισμική προσέγγιση στη συμβουλευτική: λαμβάνοντας υπόψη τον παράγοντα φύλο	99
Βασικές έννοιες	100
Το φύλο και ο πολιτισμός στο επιστημονικό πεδίο της συμβουλευ- τικής	102
Κριτική της βιβλιογραφίας της διαπολιτισμικής συμβουλευτικής	102
Κριτική της βιβλιογραφίας της φεμινιστικής συμβουλευτικής	104
Προσπάθειες σύνδεσης φύλου και πολιτισμού στη βιβλιογραφία της συμ- βουλευτικής	106
Διεύρυνση της διαπολιτισμικής συμβουλευτικής – νέος ορισμός	108

Από τη θεωρία στην πράξη_____	111
Διαπολιτισμική συμβουλευτική και μαθήτριες_____	112
Προτάσεις_____	114
Αντί επιλόγου..._____	115
Πρέπει να ζήσεις στη χώρα κάποιου άλλου για να καταλάβεις..._____	115
7. Νέες γυναίκες, ταυτότητα, σώμα και φαγητό: Φεμινιστικές θεωρίες για τις διαταραχές στην πρόσληψη τροφής_____	121
Νευρογενής ανορεξία_____	122
Νευρογενής βουλιμία_____	123
Θεωρίες αιτιοπαθογένειας_____	124
Φεμινιστικά μοντέλα για τις διαταραχές στην πρόσληψη τροφής_____	126
Α. Η «κουλτούρα του λεπτού σώματος»_____	126
Β. Η ψυχοκοινωνική ανάπτυξη των κοριτσιών και η θηλυκή ταυτότητα_____	129
Γ. Σύγχρονες φεμινιστικές μεταδομικές θεωρίες_____	134
8. Συμβουλευτική εφήβων κοριτσιών εξαρτημένων από ουσίες_____	145
Κορίτσια στην εφηβεία και χρήση ουσιών_____	148
Παράγοντες που συνδέονται με τη χρήση και κατάχρηση ουσιών στα κορίτσια_____	151
Θεραπείες_____	15
Επίλογος_____	157
9. Κακοποίηση-παραμέληση στην εφηβική ηλικία_____	161
Η κατανόηση της κακοποίησης-παραμέλησης με την οπτική του φύλο_____	162
Η κακοποίηση-παραμέληση στο πλαίσιο των οικογενειακών σχέσεων_____	163
Μορφές κακοποίησης - Ορισμοί_____	163
Αιτιολογικοί παράγοντες_____	164
Συνέπειες_____	164
Η κακοποίηση στο πλαίσιο διαπροσωπικών σχέσεων συνομηλίκων_____	167
Μελέτη στάσεων απέναντι στο βιασμό ενός δείγματος φοιτητών / ριών_____	168
Παρεμβάσεις για την αντιμετώπιση της κακοποίησης στις οικογενειακές και διαπροσωπικές σχέσεις_____	173
Συμμετοχή των εφήβων σε προγράμματα παρέμβασης_____	174
Ο ρόλος των εκπαιδευτικών στην αναγνώριση της κακοποίησης-παραμέλησης και στη στήριξη των θυμάτων_____	176
Επίλογος_____	178

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Το έργο ΚΑΛΛΙΡΡΟΗ υλοποιήθηκε από το Τμήμα Ψυχολογίας του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης στο πλαίσιο του ΕΠΕΑΕΚ II, ειδικότερα του Άξονα 4 – Μέτρου 4.1 και Κατηγορία Πράξης 4.1.1.β, κατά τα έτη 2004-2008 με στόχο την προώθηση της ισότητας των φύλων στο χώρο της εκπαίδευσης και της αγοράς εργασίας. Η ιδέα αυτή ενσωματώθηκε τόσο στα Προγράμματα Κατάρτισης των Στελεχών Συμβουλευτικής και Επαγγελματικού Προσανατολισμού των Δομών του ΥΠΕΠΘ (ΚΕ.Σ.ΥΠ, ΓΡΑ.Σ.Ε.Π και ΓΡΑ.ΣΥ) τα οποία υλοποιήθηκαν κατά την περίοδο 2005-2007, όσο και στις υπόλοιπες δράσεις του που ήταν η Εφαρμογή Προγραμμάτων ΣΕΠ και η Οργάνωση και ο Εξοπλισμός των Δομών ΣΕΠ. Τέλος, διερευνήθηκε στο πλαίσιο της πανελλαδικής έρευνας που έγινε το 2005 και τα αποτελέσματά της παρουσιάστηκαν στο καταληκτικό Συνέδριο του Έργου το Μάιο του 2008.

Το έργο καινοτόμησε ως προς το ότι επιδίωξε τη βελτίωση της πρόσβασης των κοριτσιών και των νεαρών γυναικών στην αγορά εργασίας και την ισότιμη συμμετοχή τους στην επαγγελματική ζωή απευθυνόμενο και στα δύο φύλα. Κεντρική ιδέα του υπήρξε ότι η ισότητα των φύλων στην αγορά εργασίας είναι θέμα που δεν αφορά μόνο το γυναικείο πληθυσμό, αλλά έχει ως απαραίτητη προϋπόθεση αλλαγές στη νοοτροπία, τις στάσεις και τις αξίες τόσο των γυναικών όσο και των ανδρών. Μέσα από τις διάφορες δράσεις του έργου έγινε προσπάθεια να επιτευχθεί όχι μόνον η διεύρυνση των επαγγελματικών οριζόντων των κοριτσιών και των γυναικείων ταυτοτήτων, αλλά και η ενσωμάτωση στις ανδρικές ταυτότητες αξιών που συνδέονται με την οικογενειακή ζωή και συμπεριφορών φροντίδας. Η ανάγκη συμφιλίωσης επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής και για τα δύο φύλα, ως μια πολιτική που στοχεύει στη βελτίωση της θέσης των γυναικών στα κέντρα λήψης αποφάσεων και στην αγορά εργασίας είναι η καινοτομία του έργου, σε σχέση με άλλες παρόμοιες πρακτικές.

Τα άρθρα που περιλαμβάνονται το παρόν τεύχος εκπονήθηκαν στο πλαίσιο του Έργου με στόχο την ενημέρωση και κατάρτιση των Στελεχών ΣΕΠ σε θέματα συμβουλευτικής με την οπτική του φύλου, η οποία υπήρξε μία από τις πιο καινοτόμες δράσεις που εφαρμόστηκαν κατά τη διάρκεια του.

Οι συγγραφείς του τόμου

Χ. Αθανασιάδου

Η Χριστίνα Αθανασιάδου είναι λέκτορας του Τμήματος Ψυχολογίας του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, στον Τομέα της Σχολικής και Εξελικτικής Ψυχολογίας. Διδάσκει μαθήματα Συμβουλευτικής Ψυχολογίας. Τα ερευνητικά της ενδιαφέροντα περιλαμβάνουν θέματα επαγγελματικής συμβουλευτικής, συμβουλευτικής γυναικών και ισότητας των φύλων στο χώρο της εκπαίδευσης και της αγοράς εργασίας.

Ε. Αυδή

Η Ευρυνόμη Αυδή είναι κλινική ψυχολόγος, λέκτορας κλινικής ψυχολογίας στο τμήμα Ψυχολογίας του Α.Π.Θ. Τα ερευνητικά της ενδιαφέροντα επικεντρώνονται στη μελέτη κλινικών πρακτικών, όπως είναι η διάγνωση και η ψυχοθεραπεία, από μια οπτική που λαμβάνει υπόψη το κοινωνικό και ιδεολογικό πλαίσιο της ψυχολογικής θεωρίας και πρακτικής.

Β. Δεληγιάννη-Κουϊμτζή

Είναι Καθηγήτρια του Τμήματος Ψυχολογίας στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. Ασχολείται με τη μελέτη του φύλου και τις φεμινιστικές προσεγγίσεις στην επιστήμη της Ψυχολογίας και στην εκπαίδευση. Έχει δημοσιεύσει βιβλία και άρθρα γύρω από τη διαμόρφωση των ταυτοτήτων φύλου, το ρόλο του φύλου στην εκπαιδευτική διαδικασία, τις επαγγελματικές επιλογές και επιλογές ζωής των νέων στο πλαίσιο της μετάβασης από την εφηβεία στην ενηλικίωση.

Α. Λεονταρή

Η Αγγελική Λεονταρή είναι Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Σχολικής Ψυχολογίας στο Παιδαγωγικό Τμήμα Προσχολικής Εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας. Τα ερευνητικά της ενδιαφέροντα εστιάζονται στη μελέτη των αυτο-αντιλήψεων, της αυτο-εκτίμησης, των κινήτρων στο χώρο της εκπαίδευσης και σε θέματα πένθους και απώλειας στην παιδική ηλικία.

Μ. Μαλικιώση-Λοϊζου

Η Μαρία Μαλικιώση-Λοϊζου είναι Καθηγήτρια Συμβουλευτικής Ψυχολογίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Είναι διδάκτορας της συμβουλευτικής ψυχολογίας του Πανεπιστημίου της Πολιτείας Μaine των (ΗΠΑ). Εργάστηκε επί σειρά ετών στο Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών στην Αθήνα. Την περίοδο 1983-1985 υπήρξε συνεργάτης του Εργαστηρίου Κοινωνικής Ψυχολογίας του Πανεπιστημίου Paris VII, ενώ παράλληλα συνεργάστηκε με το Διεθνές Ινστιτούτο για τον Εκπαιδευτικό Προγραμματισμό (IIEP) της

UNESCO στο Παρίσι. Από το 1987 υπηρετεί ως μέλος ΔΕΠ στο Τμήμα Εκπαίδευσης και Αγωγής στην προσχολική Ηλικία του Πανεπιστημίου Αθηνών. Διευθύνει ελληνικά και ευρωπαϊκά προγράμματα κατάρτισης εκπαιδευτικών στη συμβουλευτική ψυχολογία, είναι μέλος ελληνικών και διεθνών επιστημονικών εταιρειών και συγγραφέας πολλών επιστημονικών άρθρων και συγγραμμάτων.

Μ. Παπαθανασίου

Η Μ. Παπαθανασίου είναι ψυχολόγος και εκπονεί το διδακτορικό της, με θέμα Γυναίκες και Εξαρτησιογόνες Ουσίες, στο Τμήμα Ψυχολογίας του Παντείου Πανεπιστημίου. Τα επαγγελματικά και επιστημονικά της ενδιαφέροντα εστιάζονται σε θέματα όπως: γυναίκες και κακοποίηση, γυναίκες και ψυχική υγεία, φεμινιστική συμβουλευτική, μεθοδολογία έρευνας κ.α.

Α. Στογιαννίδου

Η Αριάδνη Στογιαννίδου είναι Κλινική και Σχολική Ψυχολόγος, κάτοχος PhD Hofstra University, New York). Είναι Αναπληρώτρια Καθηγήτρια στον Τομέα Εξελικτικής και Σχολικής Ψυχολογίας του Τμήματος Ψυχολογίας Α.Π.Θ., όπου διδάσκει από το 1988. Τα ερευνητικά της ενδιαφέροντα και οι δραστηριότητες επικεντρώνονται σε ζητήματα που αφορούν την αξιολόγηση ψυχοκοινωνικής λειτουργικότητας σε παιδιά και έφηβους και τις ψυχοκοινωνικές παρεμβάσεις στο εκπαιδευτικό περιβάλλον.

Ε. Τάζογλου

Η Ευανθία Τάζογλου είναι ψυχολόγος (ΑΠΘ) και κάτοχος Μεταπτυχιακού Τίτλου Σπουδών στην Ψυχολογία και Υγεία από το Πανεπιστήμιο του Stirling, Μ. Βρετανία. Είναι υποψήφια διδάκτωρ στο Τμήμα Ψυχολογίας του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Τα ενδιαφέροντά της εστιάζονται σε θέματα εργασίας, ανεργίας και έμφυλων διαπραγματεύσεων.

Α. Ψάλτη

Η Αναστασία Ψάλτη είναι Σχολική Ψυχολόγος και Επίκουρη Καθηγήτρια Ψυχολογίας στο Τμήμα Βρεφονηπιοκομίας του ΑΤΕΙ Θεσσαλονίκης. Κατέχει μεταπτυχιακούς τίτλους στη Συμβουλευτική Σχολικής Προσαρμογής και τη Σχολική Ψυχολογία από το Πανεπιστήμιο Northeastern των ΗΠΑ και διδακτορικό στη Σχολική Ψυχολογία από το Τμήμα Ψυχολογίας του ΑΠΘ. Τα ερευνητικά της ενδιαφέροντα περιλαμβάνουν: θέματα διαπολιτισμικής ψυχολογίας, σχολική βία & σχολικός εκφοβισμός, ψυχική ανθεκτικότητα και ζητήματα φύλου.

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η Συμβουλευτική με την οπτική του φύλου συνδέει τη συμβουλευτική διαδικασία με τον τρόπο με τον οποίο δομούνται οι ταυτότητες του φύλου και με το κοινωνικό πλαίσιο των έμφυλων σχέσεων στο οποίο ζουν οι άνδρες και οι γυναίκες. Θεωρεί ότι και τα δύο φύλα μπορεί να αντιμετωπίσουν προβλήματα, να συναντήσουν αδιέξοδα, να βιώσουν συγκρούσεις και πιέσεις και να δυσκολευτούν να πάρουν αποφάσεις για τη ζωή τους εξαιτίας των κοινωνικών συνθηκών και απαιτήσεων που εξαρτώνται από το φύλο τους.

Ο παρών συλλογικός τόμος επιχειρεί να θίξει ορισμένα από τα παραπάνω ζητήματα, τα οποία συνδέονται με μια συμβουλευτική προσέγγιση που υιοθετεί την οπτική του φύλου, και έχουν ενδιαφέρον για όσους-ες ασχολούνται με τη διαδικασία της συμβουλευτικής στον ελληνικό χώρο. Απευθύνεται, λοιπόν, σε επαγγελματίες ψυχολόγους και συμβούλους που δραστηριοποιούνται στο χώρο της εκπαίδευσης και επικεντρώνεται κυρίως σε θέματα τα οποία αφορούν άτομα νεαρής ηλικίας και των δύο φύλων και ιδιαίτερα των κοριτσιών.

Στόχος του βιβλίου είναι να ενημερώσει τους ειδικούς για τις επιδιώξεις και το θεωρητικό προβληματισμό της φεμινιστικής συμβουλευτικής και της συμβουλευτικής με την οπτική του φύλου και να προσφέρει ένα καινούργιο, διαφορετικό πλαίσιο αντιμετώπισης των προβλημάτων που οδηγούν τα νεαρά άτομα να ζητήσουν βοήθεια από τον/την ειδικό.

Ειδικότερα, το πρώτο κεφάλαιο αποτελεί μια κριτική παρουσίαση των γνωστότερων φεμινιστικών προσεγγίσεων για τη διαμόρφωση των ταυτοτήτων φύλου και των έμφυλων διαφορών. Οι συγγραφείς παρουσιάζουν και σχολιάζουν τις σχετικές θεωρίες ως μια απάντηση στο θεωρητικό πλαίσιο ανέπτυξε η παραδοσιακή ψυχολογία σε σχέση με την ανάπτυξη των ταυτοτήτων φύλου.

Το δεύτερο κεφάλαιο διαπραγματεύεται τα βασικότερα σημεία της κριτικής που άσκησαν οι φεμινίστριες στην επιστήμη της ψυχολογίας, ενώ ταυτόχρονα παρουσιάζει τις θεωρητικές παραδόσεις που αναπτύχθηκαν στους κόλπους της φεμινιστικής

ψυχολογίας καθώς και τις συνέπειες των παραδόσεων αυτών στην άσκηση της φεμινιστικής συμβουλευτικής.

Σ' αυτού του είδους τη συμβουλευτική με την οπτική του φύλου αναφέρεται και το τρίτο κατά σειρά κεφάλαιο, στο οποίο η συγγραφέας συζητά πρωτίστως τις βασικές αρχές και τις θεραπευτικές προσεγγίσεις της φεμινιστικής συμβουλευτικής διαδικασίας.

Το τέταρτο κεφάλαιο διαπραγματεύεται το ζήτημα της αυτο-αντίληψης και της αυτο-εκτίμησης σε σχέση με τη συμβουλευτική νεαρών γυναικών, τονίζοντας τη σημασία που έχει η έννοια του εαυτού στις δυτικές κοινωνίες και κουλτούρες.

Στο πέμπτο κεφάλαιο γίνεται αναφορά σε ζητήματα επαγγελματικής καθοδήγησης και συμβουλευτικής. Οι συγγραφείς τονίζουν την ανάγκη προώθησης της αντίληψης ότι για τις μελλοντικές γενιές εργαζομένων, συντρόφων και γονέων και των δύο φύλων, καθώς και για μια μελλοντική κοινωνία ισότητας, η συμφιλίωση και ο συνδυασμός της επαγγελματικής με την οικογενειακή ζωή αποτελούν απαραίτητη προϋπόθεση.

Η σύνδεση του φύλου και του πολιτισμού στο πλαίσιο της συμβουλευτικής και η παροχή υπηρεσιών διαπολιτισμικής συμβουλευτικής σε μαθητές και μαθήτριες του σύγχρονου ελληνικού σχολείου αποτελεί το θέμα του έκτου κεφαλαίου. Η συγγραφέας αποσαφηνίζει τις έννοιες φύλο, φυλή, εθνότητα, πολυπολιτισμικότητα και διαπολιτισμικότητα και εξηγεί τους λόγους για τους οποίους η διαπολιτισμική προσέγγιση στη συμβουλευτική αποτελεί μια δελεαστική πρόταση για τη στήριξη των κοριτσιών που δεν ανήκουν στο κυρίαρχο πολιτισμικό πλαίσιο.

Το έβδομο κεφάλαιο αναφέρεται στο καιρίο ζήτημα των διαταραχών στην πρόσληψη τροφής, το οποίο αποτελεί σημαντικό πρόβλημα των δυτικών κοινωνιών και συνδέεται κυρίως με τα κορίτσια εφηβικής ηλικίας και τις νεαρές γυναίκες. Η συγγραφέας περιγράφοντας τα βασικά χαρακτηριστικά της ανορεξίας και της βουλιμίας εστιάζει στις θεωρίες εκείνες που συνδέουν τις διαταραχές αυτές με τη γυναικεία ταυτότητα.

Το όγδοο κεφάλαιο επικεντρώνεται σε θέματα συμβουλευτικής κοριτσιών εφηβικής ηλικίας που είναι εξαρτημένα από ουσίες.

Η συγγραφέας παρουσιάζει στοιχεία γύρω από τη χρήση ψυχοτρόπων ουσιών εκ μέρους των εφήβων στην Ελλάδα και εξηγεί την ιδιαιτερότητα της χρήσης των ουσιών αυτών από τις γυναίκες.

Το φαινόμενο της κακοποίησης-παραμέλησης των εφήβων αποτελεί το θέμα του τελευταίου κεφαλαίου. Σύμφωνα με τη συγγραφέα, η σύνδεσή του φαινομένου με το φύλο των θυμάτων είναι αυτονόητη και θα πρέπει να λαμβάνεται υπόψη κατά τη διαδικασία συμβουλευτικής.

Ολοκληρώνοντας τη σύντομη παρουσίαση του συλλογικού αυτού τόμου, θα λέγαμε ότι, παρόλο που αυτός δεν εξαντλεί ολόκληρη τη θεματική της φεμινιστικής συμβουλευτικής και της συμβουλευτικής με την οπτική του φύλου στην εφηβική ηλικία, μπορεί να προβληματίσει τους ειδικούς γύρω από την εναλλακτική αυτή προσέγγιση της συμβουλευτικής διαδικασίας. Ελπίζουμε ότι διαβάζοντας το βιβλίο αυτό θα πεισθούν ότι αξίζει να λάβουν υπόψη την παράμετρο του φύλου στην αντιμετώπιση των προβλημάτων των νεαρών ατόμων.

1. Η διαμόρφωση των ταυτοτήτων φύλου: μια φεμινιστική προσέγγιση

Χριστίνα Αθανασιάδου & Β. Δεληγιάννη-Κουϊμτζή

Εισαγωγή

Ταυτότητα φύλου ονομάζεται το ιδιαίτερο συναίσθημα που αποκτά ένα παιδί όταν συνειδητοποιεί ότι ανήκει στο ένα ή στο άλλο φύλο (Νασιάκου, 1979). Η ταυτότητα του φύλου βασίζεται τόσο στα ανατομικά, όσο και στα επίκτητα-κοινωνικά χαρακτηριστικά, τα οποία αποδίδονται σε άνδρες και γυναίκες από το κοινωνικό περιβάλλον.

Κατά καιρούς διαφορετικές θεωρητικές προσεγγίσεις προσπάθησαν να εξηγήσουν, κάθε μια από την πλευρά της, τις ψυχολογικές διαφορές, τις διαφορές στη συμπεριφορά και στους ρόλους των φύλων. Στο ένα άκρο των θεωρητικών ερμηνειών, βρίσκονται οι επιστήμονες οι οποίοι δίνουν έμφαση σε βιολογικές διαδικασίες και προτείνουν ότι γενετικές, ανατομικές και ορμονικές διαφορές ανάμεσα στα φύλα ευθύνονται για τις διαφορές στη συμπεριφορά, οι οποίες με τη σειρά τους προδιαθέτουν τους άνδρες και τις γυναίκες να υιοθετήσουν ρόλους τυπικούς για το φύλο τους. Στην άλλη άκρη των ερμηνειών, οι επιστήμονες της ψυχολογίας, κυρίως, θεωρούν ότι κοινωνικοί παράγοντες είναι αυτοί που καθορίζουν τόσο τις διαφορές στη συμπεριφορά όσο και στα αποτελέσματα της διαδικασίας της απόκτησης της ταυτότητας του φύλου. Οι πιο σημαντικές ψυχολογικές θεωρίες για την ανάπτυξη της ταυτότητας του φύλου είναι η ψυχαναλυτική θεωρία του Freud, η θεωρία της κοινωνικής μάθησης και η γνωστική ή εξελικτική θεωρία του Kohlberg. Ο Freud υποστήριξε ότι η ταυτότητα φύλου αποκτάται μέσα από τη διαδικασία της ταύτισης του παιδιού με το γονέα του ίδιου φύλου, κατά το φαλλικό στάδιο της ψυχοσυναισθηματικής ανάπτυξης. Η θεωρία της κοινωνικής μάθησης περιέγραψε την εξέλιξη της ταυτότητας του φύλου μέσα από διαδικασίες μάθησης, όπως η παρατήρηση, η μίμηση και η θετική ή αρνητική ενίσχυση, ενώ ο Kohlberg ισχυρίστηκε ότι η κατάκτηση της ταυτότητας του φύλου είναι προϊόν μιας γνωστικής διαδικασίας, ως αποτέλεσμα της γνωστικής ανάπτυξης του ίδιου του παιδιού (για μια αναλυτική παρουσίαση των θεωριών αυτών βλ. Δεληγιάννη, 1994).

Σύμφωνα με την Lips (1988), κάποιες από τις παραπάνω θεωρίες, όπως για παράδειγμα οι βιολογικές προσεγγίσεις και η ψυχαναλυτική θεώρηση, εστιάζουν κυρίως στο γιατί, στην προέλευση δηλαδή των διαφορών ανάμεσα στα φύλα και ενδιαφέρονται για τις αιτίες που συντελούν στην ανάπτυξη τέτοιων διαφορών. Αντίθετα, άλλες θεωρίες, όπως αυτές της κοινωνικής μάθησης και της γνωστικής ανάπτυξης, ασχολούνται κυρίως με το πώς, με τις διαδικασίες δηλαδή που κατευθύνουν τους άνδρες και τις

γυναίκες να υιοθετούν όμοιες ή διαφορετικές μορφές συμπεριφοράς.

Παρά το γεγονός ότι πολλά από τα επιχειρήματα των παραπάνω θεωριών που υποστήριξαν τη βιολογική ανωτερότητα του αρσενικού υπήρξαν αβάσιμα ή αντιεπιστημονικά, αυτό δεν εμπόδισε την επιτυχημένη διάδοσή τους στην ευρύτερη κοινή γνώμη. Σήμερα, ωστόσο, είναι πλέον σαφές ότι η άποψη για μια δεδομένη, αιώνια και αναλλοίωτη «φύση» της γυναίκας αποτελεί καθαρά κοινωνικό κατασκεύασμα. Επιπλέον, φαίνεται ότι οποιαδήποτε απόπειρα ερμηνείας της γυναικείας ταυτότητας, η οποία βασίζεται αποκλειστικά είτε στη φύση, είτε στον πολιτισμό, είναι ανεπαρκής. Στην πραγματικότητα, καμιά από τις παραπάνω κλασσικές ψυχολογικές θεωρίες δεν είναι ικανή να ερμηνεύσει από μόνη της αποτελεσματικά τις υπάρχουσες διαφορές ανάμεσα στα δύο φύλα. Όλες παρουσιάζουν κενά και ένας συνδυασμός στοιχείων από την κάθε μια βοηθά περισσότερο στην κατανόηση των αιτιών και της διαδικασίας διαφοροποίησης των φύλων. Παρόμοια, πολλές φεμινίστριες διαπίστωσαν ότι καμιά από τις θεωρίες αυτές δεν κάνει λόγο για τις σχέσεις εξουσίας που αναπτύσσονται ανάμεσα στους άνδρες και τις γυναίκες, γεγονός που παίζει σημαντικό ρόλο στη διαίωνιση των ψυχολογικών τους διαφορών.

Η φεμινιστική ψυχολογία ή η ψυχολογία των γυναικών άσκησε έντονη κριτική στην παραδοσιακή ψυχολογία για τις «ανεπαρκείς» και «καταστροφικές» θεωρίες σε σχέση με τις γυναίκες, οι οποίες χρησιμοποιήθηκαν για την αναπαραγωγή της ανισότητας ανάμεσα στα δύο φύλα. Η Wilkinson (1997) αναφέρει ότι η φεμινιστική ψυχολογία αμφισβήτησε την παραδοσιακή ψυχολογία με τρεις κυρίως τρόπους: α) επέκρινε τη μεθοδολογία έρευνας των κλασσικών ψυχολογικών θεωριών, η οποία είτε απέκλεισε, είτε διαστρέβλωσε τη γυναικεία εμπειρία, β) επεσήμανε ότι το πρόβλημα δεν είναι οι γυναίκες αλλά η καταπίεση που υφίστανται οι γυναίκες και γ) έστρεψε το ενδιαφέρον της έρευνας στις ίδιες τις γυναίκες, αναδεικνύοντας τις διαφορές τους, τις οποίες όμως αξιολόγησε θετικά.

Στο κεφάλαιο αυτό παρουσιάζονται τρεις φεμινιστικές θεωρίες για την ανάπτυξη της γυναικείας ταυτότητας, οι οποίες ενσωματώνουν σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό τα παραπάνω χαρακτηριστικά της φεμινιστικής κριτικής στην παραδοσιακή ψυχολογική έρευνα. Συγκεκριμένα, οι θεωρίες των Jean Baker Miller, Carol Gilligan και Nancy Chodorow επηρέασαν σημαντικά τη μεταγενέστερη έρευνα στο χώρο της ψυχολογίας γενικότερα, καθώς: α) συμπεριέλαβαν στο δείγμα της έρευνάς τους τις γυναίκες, β) εστίασαν στη γυναικεία εμπειρία, δίχως να τη συγκρίνουν με την αντίστοιχη των ανδρών και γ) εκτίμησαν ως αξιόλογα και παραγωγικά τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα των γυναικών για το σύνολο της ανθρώπινης ανάπτυξης. Στη συνέχεια, γίνεται αναφορά στην κριτική που ασκήθηκε στα παραπάνω

ερμηνευτικά μοντέλα, ενώ το κεφάλαιο ολοκληρώνεται με την παρουσίαση των νεότερων προσεγγίσεων στο χώρο της φεμινιστικής ψυχολογίας, όσον αφορά τη διαμόρφωση της ταυτότητας του φύλου.

Jean Baker Miller: το «συσχετιστικό» μοντέλο ανάπτυξης

Η ψυχίατρος-ψυχαναλύτρια Jean Baker Miller διαπίστωσε ότι οι περισσότερες θεωρίες που αφορούν την ψυχολογική εξέλιξη είναι «μονομερείς» και «ελλειμματικές», καθώς στηρίζονται σε αβάσιμες γενικεύσεις που προκύπτουν αποκλειστικά από την εμπειρία των ανδρών. Αφορμή για το έργο της υπήρξε η κλινική δουλειά της Miller με γυναίκες και, επομένως, η άμεση επαφή της με την ξεχωριστή γυναικεία εμπειρία στο πλαίσιο της ψυχαναλυτικής θεραπείας. Η ίδια προσπάθησε να περιγράψει την ψυχολογική ταυτότητα των γυναικών χρησιμοποιώντας όρους κατάλληλους και σύμφωνους με τη γυναικεία εξέλιξη, σε αντίθεση με τη συνηθισμένη τακτική των κλασικών ψυχολογικών θεωριών, οι οποίες ενσωμάτωσαν τη γυναικεία ψυχοσύνθεση σε προϋπάρχουσες «ανδρικές» κατηγορίες.

Η Miller (1986), επηρεασμένη από τις διαδεδομένες θέσεις άλλων φεμινιστριών σε σχέση με την υποδεέστερη θέση της γυναίκας στην κοινωνία, βασίστηκε στις παρακάτω διαπιστώσεις: α) οι σχέσεις που διέπουν την αλληλεπίδραση των δύο φύλων στην κοινωνία είναι σχέσεις εξουσίας, δηλαδή κυριαρχίας και υποταγής, β) σ' ένα τέτοιο πατριαρχικό πλαίσιο, οποιαδήποτε διαφορά ανάμεσα στα δύο φύλα μεταφράζεται ιεραρχικά ως ανισότητα και γ) τόσο η κυρίαρχη ομάδα, στην περίπτωση αυτή δηλαδή οι άνδρες, όσο και η υποτακτική ομάδα, δηλαδή οι γυναίκες, αναπτύσσουν εξαιτίας της θέσης τους αντίστοιχα χαρακτηριστικά και συμπεριφορές. Οι συνέπειες της παραπάνω κατάστασης, σύμφωνα με τη Miller, είναι καταστροφικές και για τα δύο φύλα, καθώς δεν μπορεί να υπάρξει ισότιμη αλληλεπίδραση μεταξύ τους ή αμοιβαία ανάπτυξη της προσωπικότητάς τους. Επιπλέον, ισχυρίστηκε ότι η ανισότητα προκαλεί οπωσδήποτε τη σύγκρουση και μάλιστα την «καλυμμένη σύγκρουση» (closed conflict), για την οποία δεν υπάρχουν κοινωνικές φόρμες ή κανόνες συμμετοχής, καθώς η κυρίαρχη ομάδα των ανδρών αρνείται την ύπαρξή της.

Η Miller (1986) υποστήριξε ότι, σε μια πατριαρχική κοινωνική οργάνωση, οι γυναίκες δεν ενθαρρύνονται να ανακαλύψουν τις ανάγκες τους ούτε να τις ικανοποιήσουν. Αντίθετα, ενθαρρύνονται να επικεντρωθούν στις ανάγκες και στην ανάπτυξη των ανδρών. Μάλιστα, πολλές γυναίκες φτάνουν στο σημείο να πιστέψουν ότι εάν αναπτυχθούν συναισθηματικά και πνευματικά αντιμετωπίζουν τον κίνδυνο της απομόνωσης. Σύμφωνα με την παραπάνω ερευνήτρια, οι γυναίκες καταφεύγουν τις περισσότερες φορές σε δύο λύσεις: είτε αποφεύγουν να εκφράσουν τις ανάγκες τους, είτε τις «μετασχηματίζουν»,

δηλαδή δεν αναγνωρίζουν τις ανάγκες τους ως δικές τους αλλά ως ανάγκες των άλλων, συνήθως των παιδιών και των συζύγων. Η Miller (1986) ισχυρίστηκε, ωστόσο, ότι η κατάσταση των γυναικών δεν μπορεί να κατανοηθεί μόνο μέσα από όρους ανισότητας. Για παράδειγμα, στο έργο της αναφέρεται σε μια σειρά από χαρακτηριστικά γνωρίσματα των γυναικών, τα οποία αντιμετωπίζονται συνήθως ως αδυναμίες τόσο από τους άλλους όσο και από τις ίδιες τις γυναίκες. Η ίδια ανατρέπει την παραπάνω άποψη, αποδεικνύοντας ότι τέτοιου είδους ψυχολογικά χαρακτηριστικά έχουν σχεδόν πάντα δύο όψεις. Σ' ένα πλαίσιο πατριαρχίας, τα χαρακτηριστικά αυτά παρερμηνεύονται και οδηγούν τις γυναίκες στη δουλικότητα και σε ψυχολογικά προβλήματα. Αντίθετα, σ' ένα νέο πλαίσιο ανάπτυξης, τα ίδια ακριβώς γνωρίσματα αποτελούν δυνατότητες και αφορμή για προσωπική εξέλιξη.

Πράγματι, η Miller (1986, 1991α) διατύπωσε ένα νέο μοντέλο ανάπτυξης για τη γυναικεία ταυτότητα, το οποίο βασίζεται στους δεσμούς και στις σχέσεις που συνάπτουν οι γυναίκες με άλλους ανθρώπους, γεγονός που αποτελεί, σύμφωνα με την ίδια, τη θεμελιώδη οργανωτική αρχή στη ζωή κάθε γυναίκας. Σε γενικές γραμμές, ισχυρίστηκε ότι η εξέλιξη των γυναικών στηρίζεται σε μία διαφορετική βάση, καθώς οι γυναίκες εμμένουν, δημιουργούν και αναπτύσσονται σ' ένα πλαίσιο σχέσεων. Μάλιστα, όπως διαπίστωσε από την κλινική της εμπειρία με γυναίκες, για τις περισσότερες η απειλή της διακοπής μιας σχέσης δε σημαίνει μονάχα την απώλεια της σχέσης, αλλά και την απώλεια μέρους του εαυτού τους. Η Miller (1986) κατέληξε τελικά ότι οι παράμετροι της γυναικείας εξέλιξης δεν είναι ίδιες μ' αυτές των ανδρών και επομένως δεν μπορούν να εφαρμοστούν οι ίδιοι όροι. Η συγκεκριμένη ερευνήτρια δεν ισχυρίστηκε ότι οι άνδρες δεν ενδιαφέρονται για τις σχέσεις ή ότι δε νιώθουν την ανάγκη να δημιουργήσουν δεσμούς, αλλά ότι έχουν στερήσει τον εαυτό τους από έναν «συσχετιστικό» τρόπο ζωής και έχουν διαμορφώσει την εμπειρία τους έτσι ώστε να μην πιστεύουν στο παραπάνω μοντέλο.

Σύμφωνα με τη Miller (1986), οι διαφορετικές ανάγκες και επιθυμίες συσχέτισης ανάμεσα σε άνδρες και γυναίκες δεν οφείλονται φυσικά σε εγγενή βιολογικά χαρακτηριστικά, αλλά σε μια κοινωνικό-πολιτισμικά διαμορφωμένη ψυχολογική διαδικασία, η οποία εξελίσσεται διαφορετικά για τα δύο φύλα. Ισχυρίστηκε, ωστόσο, ότι η επιθυμία των γυναικών για σύναψη και διατήρηση σχέσεων με τους άλλους αποτελεί ταυτόχρονα την πηγή πολλών γυναικείων προβλημάτων. Έτσι, οι γυναίκες δεν μπορούν να χαρούν και να αναγνωρίσουν αυτή την ικανότητά τους, διότι οι μοναδικές φόρμες και τα μοντέλα σχέσεων διαθέσιμα γι' αυτές είναι σχέσεις δουλικότητας και υποταγής, οι οποίες τις οδηγούν σε νευρώσεις. Η ίδια συμπέρανε τελικά ότι τα ψυχολογικά προβλήματα των γυναικών δεν οφείλονται στο ασυνείδητο,

αλλά στη στέρση της πλήρους συνείδησης. Ισχυρίστηκε, μάλιστα, ότι ακόμη και οι όροι με τους οποίους σκεπτόμαστε αντανακλούν την «καθιερωμένη συνείδηση» και όχι την αλήθεια για αυτό που πραγματικά συμβαίνει.

Ως αποτέλεσμα των παραπάνω διαπιστώσεων, η Miller (1986) έθεσε νέους στόχους για την ψυχολογική θεωρία: α) την εκ νέου ανακάλυψη της γυναικείας ταυτότητας, β) την ανάγκη νέας ορολογίας και τον επαναπροσδιορισμό των όρων «εξουσία» ή «αυτοκαθορισμός» και γ) την ανάγκη μιας παραγωγικής σύγκρουσης, με νέα μοντέλα και τρόπους αντιμετώπισης της. Με άλλα λόγια, πρωταρχικός στόχος για τις γυναίκες αποτελεί η αναζήτηση του εαυτού τους, δηλαδή, η αυτογνωσία ή η «αυθεντικότητα», όπως διαφορετικά την ονομάζει η συγγραφέας. Όμως, όπως ισχυρίστηκε, αυτογνωσία και υποταγή είναι δύο έννοιες εντελώς ασυμβίβαστες. Οι γυναίκες πραγματικά δυσκολεύονται να ανακαλύψουν τις επιθυμίες και τις ανάγκες τους, πρώτον διότι δεν έμαθαν ποτέ να το κάνουν και δεύτερον διότι κάτι τέτοιο δε συμβαδίζει με τις ισχύουσες επιταγές της θηλυκότητας. Αυτό που χρειάζεται, επομένως, υποστήριξε η Miller (1986), είναι μια νέα ορολογία, η οποία δε θα βασίζεται σε ακατάλληλες μεταφορές από την κατάσταση των ανδρών, αλλά θα προκύπτει από μια προσπάθεια περιγραφής της γυναικείας ανάπτυξης μέσα από την εξέλιξη και εμπειρία των ίδιων των γυναικών.

Η Miller (1991b) διαπίστωσε, επιπλέον, ότι οι γυναίκες δε θα καταφέρουν ποτέ όλα όσα αναφέρονται παραπάνω αν δεν αποκτήσουν την αντίστοιχη οικονομική, πολιτική και κοινωνική εξουσία. Η έννοια της εξουσίας, ωστόσο, όπως ακριβώς και άλλες έννοιες ή δραστηριότητες της κυρίαρχης ομάδας, έχουν διαστρεβλωθεί υπέρ των ανδρών και έχουν αποκτήσει σημασίες που υποδηλώνουν συγκεκριμένους τρόπους συμπεριφοράς πιο συνηθισμένους στους άνδρες παρά στις γυναίκες. Έτσι, η εξουσία έχει κατακτήσει τυραννία και ο αυτοκαθορισμός εμπεριέχει την απαγόρευση μιας άλλης ομάδας. Η Miller (1986, 1991b) πρότεινε τον επαναπροσδιορισμό των παραπάνω εννοιών, έτσι ώστε αυτές να συμβαδίζουν με τη γυναικεία εμπειρία. Ισχυρίστηκε λοιπόν ότι οι γυναίκες δε χρειάζεται να υιοθετήσουν τις καταστροφικές πλευρές της εξουσίας, οι οποίες αποτελούν ουσιαστικά τρόπους διατήρησης ενός συστήματος κυριαρχίας και υποταγής. Αντίθετα, οι γυναίκες χρειάζονται δύναμη και εξουσία για να προωθήσουν την εξέλιξή τους και όχι για να περιορίσουν την εξέλιξη των άλλων. Από την άλλη, ο αυτοκαθορισμός δεν είναι απαραίτητα συνώνυμος με την απόλυτη ανεξαρτησία, ούτε αποκλείει τη σχέση με τους άλλους. Ένας καλύτερος ορισμός, σύμφωνος με την εξέλιξη των γυναικών, αφορά την ικανότητα να αισθάνεται αποτελεσματικός και ελεύθερος νιώθοντας ταυτόχρονα έντονα συναισθήματα σύνδεσης με άλλους ανθρώπους.

Τέλος, σύμφωνα πάντα με τη Miller (1986), καθώς οι γυναίκες προσδιορίζονται εκ νέου, αναδεικνύουν την ύπαρξη της σύγκρουσης ως απαραίτητης διαδικασίας για την ανάπτυξη. Η Miller προσδιόρισε την ανάγκη μιας παραγωγικής σύγκρουσης, όπου και οι δύο πλευρές αλληλεπιδρούν μεταξύ τους θέτοντας διαφορετικούς στόχους και κάθε μια πλευρά αναγκάζεται να αλλάξει τους στόχους της, ως αποτέλεσμα της αλληλεπίδρασης. Υπογράμμισε, επίσης, την ανάγκη για νέα μοντέλα και νέους τρόπους αντιμετώπισης των συγκρούσεων, τόσο στην οικογένεια όσο και σε άλλους θεσμούς ή οργανισμούς, όπου η είσοδος των γυναικών είναι πλέον μαζική. Τα νέα μοντέλα, υποστήριξε, θα πρέπει να βασίζονται στην αμοιβαία αλληλεπίδραση και ανάπτυξη και όχι στην άσκηση εξουσίας και ελέγχου.

Carol Gilligan: η ηθική της «φροντίδας»

Η Carol Gilligan (1987, 1993) έστρεψε το ενδιαφέρον της έρευνας στη «διαφορετική φωνή» των γυναικών, η οποία αποτέλεσε την αφετηρία μιας νέας ψυχολογικής θεωρίας σχετικά με την ηθική εξέλιξη. Η Gilligan αντέδρασε ουσιαστικά στις καθιερωμένες ψυχολογικές θεωρίες, οι οποίες περιέγραψαν την ηθική εξέλιξη των γυναικών ως «ελλειμματική» ή «κατώτερη» σε σχέση με αυτή των ανδρών. Αντίθετα, υποστήριξε ότι άνδρες και γυναίκες αναπτύσσουν διαφορετικές αντιλήψεις για την ηθική, κάθε μια από τις οποίες είναι ισότιμα συμπαγής, ολοκληρωμένη και έγκυρη. Έτσι, εισήγαγε στην ψυχολογική θεώρηση τη γυναικεία εξέλιξη της ηθικής σκέψης και πλαισίωσε εκ νέου τη συζήτηση για τις διαφορές των φύλων. Στην πραγματικότητα, δεν ενδιαφέρθηκε για την προέλευση της διαφορετικής εξέλιξης της ηθικής ανάμεσα σε άνδρες και γυναίκες, αν και υπέθεσε ότι βασίζεται στο διαφορετικό κοινωνικό, πολιτισμικό και ψυχολογικό πλαίσιο ανάπτυξης για τα δύο φύλα. Αυτό που την απασχόλησε περισσότερο ήταν η συστηματική προκατάληψη της παραδοσιακής ψυχολογικής θεωρίας ενάντια στις γυναίκες σε σχέση με την εξέλιξη της ηθικής.

Για το λόγο αυτό εναντιώθηκε κατ' αρχήν στον ίδιο τον καθηγητή της, Lawrence Kohlberg, ο οποίος περιέγραψε την εξέλιξη της ηθικής σκέψης σε έξι στάδια, από την παιδική ηλικία έως την ενηλικίωση, τα οποία βασίστηκαν αποκλειστικά στη διαχρονική μελέτη 84 αγοριών. Η Gilligan (1977, 1987) διαπίστωσε επομένως ότι, στο κυρίαρχο μοντέλο για την ηθική ανάπτυξη η αντίληψη της ωριμότητας προκύπτει από τη μελέτη της ζωής των ανδρών και αντανακλά τη σπουδαιότητα της ατομικότητας στην εξέλιξή τους. Έτσι, κατέληξε στο εξής παράδοξο συμπέρασμα: χαρακτηριστικά τα οποία, παραδοσιακά, έχουν καθορίσει τη «γυναικεία καλοσύνη», δηλαδή η φροντίδα και η ευαισθησία των γυναικών στις ανάγκες των άλλων, αποτελούν ταυτόχρονα τους λόγους για τους οποίους οι γυναίκες κατηγοριοποιούνται ως ανεπαρκείς στην κλίμακα και στα στάδια της ηθικής εξέλιξης.

Η Gilligan διεξήγαγε τελικά τις δικές της μελέτες με γυναίκες και άνδρες, χρησιμοποιώντας παράλληλα ρεαλιστικά ηθικά διλήμματα, τα οποία, κατά την άποψή της, προσφέρονται περισσότερο για τη μελέτη της γυναικείας ηθικής σκέψης. Η Gilligan (1993) αναφέρεται σε τρεις έρευνες συνολικά: α) στην έρευνα των φοιτητών του πανεπιστημίου, στην οποία μελέτησε την ταυτότητα και την ηθική εξέλιξη στα πρώτα χρόνια της ενήλικης ζωής, δηλαδή σε είκοσι-πέντε φοιτητές, β) στην έρευνα για την απόφαση της έκτρωσης, στην οποία μελέτησε 29 γυναίκες διαφορετικής ηλικίας, εθνικότητας, κοινωνικής τάξης και οικογενειακής κατάστασης που βρισκόνταν στο πρώτο τρίμηνο της εγκυμοσύνης τους και σκέφτονταν να κάνουν έκτρωση και γ) στην έρευνα για τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις, στην οποία διερεύνησε περαιτέρω τις εμπειρίες της ηθικής σύγκρουσης, της επιλογής και της σκέψης σε υποθετικά ηθικά διλήμματα – στην έρευνα αυτή συμμετείχαν 144 άνδρες και γυναίκες, διαφορετικής ηλικίας και κοινωνικοοικονομικής κατάστασης. Όλες οι έρευνες βασίστηκαν σε προσωπικές συνεντεύξεις με ερωτήσεις που αφορούσαν στην αντίληψη του εαυτού και της ηθικής καθώς και στις εμπειρίες της σύγκρουσης και της επιλογής.

Η Gilligan (1987, 1993) υποστήριξε ότι τα ρεαλιστικά ηθικά διλήμματα, όπως για παράδειγμα αυτό για την απόφαση της έκτρωσης, διευκολύνουν περισσότερο τη μελέτη της γυναικείας ηθικής. Τα υποθετικά διλήμματα, καθώς παρουσιάζονται αφαιρετικά, απογυμνώνουν τους ηθικούς δράστες από τις συνθήκες της προσωπικής τους ζωής, ξεχωρίζοντας έτσι το ηθικό πρόβλημα από τα πραγματικά κοινωνικά ενδεχόμενα που το περιβάλλουν. Τα υποθετικά διλήμματα, σύμφωνα με την παραπάνω ερευνήτρια, είναι κατάλληλα για την εκμείωση των αντικειμενικών αρχών του δικαίου και για την αξιολόγηση της λογικής της ισότητας και της αμοιβαιότητας, που διακρίνει την ηθική σκέψη των ανδρών. Αντίθετα, ο επαναπροσδιορισμός του διλήμματος, με τις ιδιαιτερότητες των πραγματικών συνθηκών, επιτρέπει την κατανόηση των αιτιών και των συνεπειών μιας απόφασης, γεγονός που χαρακτηρίζει την ηθική κρίση των γυναικών.

Για παράδειγμα, η Gilligan (1993) αναφέρει ότι το ηθικό δίλημμα του Heinz, που παρουσίασε ο Kohlberg, προσεγγίζεται από τους άνδρες σαν ένα μαθηματικό πρόβλημα, ενώ από τις γυναίκες σαν ένα πρόβλημα ανθρωπίνων σχέσεων. Έτσι, οι γυναίκες αντί να ασπαστούν μία από τις δύο επιλογές του διλήμματος, τείνουν να μετατρέψουν το ίδιο το δίλημμα. Σύμφωνα με την Gilligan (1993), παρ' όλο που η ανεξάρτητη διεκδίκηση στην κρίση και στη δράση θεωρείται το απόγειο της ενηλικίωσης, οι γυναίκες πάντα κρίνονται και κρίνουν τους εαυτούς τους με βάση τη φροντίδα και το ενδιαφέρον τους για τους άλλους. Ισχυρίστηκε, επομένως, ότι η σύγκρουση ανάμεσα στον εαυτό και τους άλλους αποτελεί το κεντρικό ηθικό δίλημμα στις

ζωές των περισσότερων γυναικών, γι' αυτό και η απόφαση της έκτρωσης προκαλεί στις γυναίκες τα βασικά ερωτήματα της υπευθυνότητας και των υποχρεώσεων απέναντι στους άλλους και τον εαυτό τους.

Όπως αναφέρει η Tong (1995), η θεωρία της Gilligan διέπεται από τις παρακάτω βασικές θέσεις: α) Σ' ένα ηθικό πρόβλημα, οι γυναίκες τείνουν να εστιάζουν στις σχέσεις του ηθικού δράστη με άλλους ανθρώπους, ενώ οι άνδρες δίνουν έμφαση στα αφηρημένα δικαιώματα του δράστη. β) Όταν αντιμετωπίζουν ένα ηθικό δίλημμα, οι γυναίκες υπολογίζουν τις συνέπειες της απόφασης τους σε όλους όσους επηρεάζονται από αυτήν την απόφαση, ενώ οι άνδρες δε σκέπτονται τόσο τις συνέπειες, όσο αναλογίζονται τις αρχές και τις αξίες σύμφωνα με τις οποίες πρέπει να δράσουν, ακόμη κι αν πολλοί άνθρωποι πληγωθούν από τη διαδικασία. γ) Οι γυναίκες συνήθως αποδέχονται δικαιολογίες για τη συμπεριφορά ενός ηθικού δράστη, ενώ οι άνδρες δε συγχωρούν καμία συμπεριφορά, όταν τη θεωρούν ηθικά αδικαιολόγητη. δ) Οι γυναίκες γενικότερα ερμηνεύουν την ηθική επιλογή μέσα σ' ένα πλαίσιο συνθηκών και περιστάσεων στο οποίο αυτή συμβαίνει, ενώ οι άνδρες αφαιρούν την επιλογή από τις συγκεκριμένες συνθήκες και την αναλύουν σαν να αναπαριστούσε κάποιον παγκόσμιο τύπο ηθικής επιλογής.

Η Gilligan (1987, 1993) υποστήριξε τελικά ότι, όταν κανείς φέρει στο προσκήνιο τις ζωές των γυναικών τότε διαμορφώνεται ένα άλλο μοντέλο ηθικής ανάπτυξης, σύμφωνα με το οποίο το ηθικό πρόβλημα προκύπτει από τις συγκρουόμενες υποχρεώσεις και όχι από τα ανταγωνιστικά δικαιώματα αυτών που συμμετέχουν. Έτσι, η ηθική των δικαιωμάτων, που χαρακτηρίζει τους άνδρες, διαφέρει από την ηθική των υποχρεώσεων, εξαιτίας της διαφορετικής έμφασης που αποδίδει το άτομο στην ατομικότητα και όχι στις σχέσεις σαν κάτι πρωταρχικό. Επιπλέον, φαίνεται ότι για την επίλυση του προβλήματος οι γυναίκες βασίζονται σε έναν «συσχετιστικό» τρόπο σκέψης, ο οποίος εξαρτάται κάθε φορά από τις δεδομένες συνθήκες. Η Gilligan (1987, 1993) κατέληξε ότι οι γυναικείοι ορισμοί της ηθικής διαφέρουν από αυτούς που προκύπτουν από την έρευνα με άνδρες. Σύμφωνα με την ίδια, η γυναικεία κατασκευή του ηθικού προβλήματος ως προβλήματος υποχρεώσεων διέπεται από τη λογική της φροντίδας και των σχέσεων. Αντίθετα, η αντίληψη της ηθικής ως ενός προβλήματος δικαιωμάτων και κανόνων συνδέει την εξέλιξη των ανδρών με τη λογική της ισότητας και της αμοιβαιότητας. Επιπλέον, οι γυναικείες κατασκευές του διλήματος της έκτρωσης αποκαλύπτουν την ύπαρξη ενός ξεχωριστού ηθικού «λόγου», του οποίου η εξέλιξη καθορίζει μια διαφορετική σειρά ανάπτυξης από αυτή των ανδρών.

Σύμφωνα με την Gilligan (1977, 1993), η ηθική της φροντίδας που χαρακτηρίζει τις γυναίκες εξελίσσεται σε τρία στάδια. Συνοπτικά, η γυναικεία

ηθική σκέψη ξεκινά από ένα εγωιστικό ενδιαφέρον για προσωπική επιβίωση, συνεχίζει με μια έμφαση στην αυτοθυσία και καταλήγει σε μια στοχαστική κατανόηση της έννοιας της φροντίδας, ως τον καταλληλότερο οδηγό για την επίλυση των συγκρούσεων που διέπουν τις ανθρώπινες σχέσεις. Ειδικότερα: α) Στο πρώτο στάδιο, την αρχική έμφαση στην αποκλειστική φροντίδα του εαυτού για την εξασφάλιση της επιβίωσης, διαδέχεται μια μεταβατική φάση, κατά την οποία η ενασχόληση με τον εαυτό καταδικάζεται ως εγωιστική. Αυτή η κριτική σηματοδοτεί μια νέα κατανόηση της σχέσης του εαυτού με τους άλλους, η οποία εκφράζεται από τις έννοιες της υπευθυνότητας και της υποχρέωσης. β) Στο δεύτερο στάδιο, το καλό εξισώνεται με τη φροντίδα των άλλων. Ωστόσο, όταν οι άλλοι νομιμοποιούνται ως οι μοναδικοί αποδέκτες της γυναικείας φροντίδας, ο αποκλεισμός του εαυτού προκαλεί προβλήματα στις σχέσεις των γυναικών. Αυτή η απώλεια της ισορροπίας, τόσο με τους άλλους όσο και με τον ίδιο τους τον εαυτό, προκαλεί τη διαδικασία μετάβασης της ηθικής σκέψης των γυναικών στο τρίτο στάδιο. Η γυναίκα οδηγείται τελικά στον επαναπροσδιορισμό των σχέσεων της, καθώς προσπαθεί να ξεδιαλύνει τη σύγχυση ανάμεσα στην αυτοθυσία και στη φροντίδα, η οποία ενυπάρχει στις συμβατικές επιταγές της («γυναικείας καλοσύνης»). γ) Στο τρίτο στάδιο, ισχυρίζεται η Gilligan (1977, 1993), οι γυναίκες καταφέρνουν να διαλύσουν την ένταση ανάμεσα στην ατομικότητα και την υπευθυνότητα, μέσα από μια νέα κατανόηση των σχέσεων τόσο με τους άλλους όσο και με τον εαυτό τους.

Με βάση τα παραπάνω, η Gilligan (1993) συμπέρανε ότι οι γυναίκες καθορίζουν την ταυτότητά τους μέσα σ' ένα πλαίσιο σχέσεων και την κρίνουν από τις αρχές της υπευθυνότητας και της φροντίδας. Παρόμοια, η ηθική σκέψη των γυναικών προκύπτει από την εμπειρία των σχέσεων. Επομένως, όπως ισχυρίστηκε η συγγραφέας, η επίσημη κατάσταση πρώτα της απόκτησης της ταυτότητας και έπειτα της ικανότητας για σύναψη σχέσεων, κατά τη μετάβαση από την εφηβεία στην ενηλικίωση, ταιριάζει καλύτερα στην εξέλιξη των ανδρών και όχι των γυναικών. Με άλλα λόγια, ενώ στον άνδρα η συναισθηματική οικειότητα αποτελεί την κρίσιμη εμπειρία που θα φέρει τον εαυτό του σε επαφή με τους άλλους, στη γυναίκα η κρίσιμη εμπειρία είναι η άσκηση της προσωπικής επιλογής, η οποία προκαλεί τη σύγκρουση με τον ίδιο της τον εαυτό. Η Gilligan ισχυρίστηκε ουσιαστικά ότι, στη μετάβαση από την εφηβεία στην ενηλικίωση, το δίλημμα αυτό καθαυτό είναι το ίδιο και για τα δύο φύλα: η σύγκρουση δηλαδή ανάμεσα στην ακεραιότητα και στη φροντίδα. Απλά, οι άνδρες και οι γυναίκες το προσεγγίζουν μέσα από διαφορετικές προοπτικές, οι οποίες αντικατοπτρίζονται σε δύο διαφορετικές ηθικές ιδεολογίες: την ηθική των δικαιωμάτων που δικαιολογεί την ανεξαρτησία και την ηθική της φροντίδας που υποστηρίζει τις σχέσεις. Για το λόγο αυτό, η Gilligan (1987, 1993) ισχυρίστηκε ότι το συμπέρασμα των εξελικτικών θεωριών

για την ελλειμματική ηθική ανάπτυξη των γυναικών, αποτελεί πρόβλημα κατασκευής και προσωπικής κρίσης των ανδρών. Έτσι, υπογράμμισε την ανάγκη περιγραφής της ενήλικης εμπειρίας με «γυναικείους όρους», καθώς η ενσωμάτωση της εμπειρίας των γυναικών αλλάζει τελικά τις βασικές ερμηνείες της ανθρώπινης εξέλιξης. Για παράδειγμα, η έννοια της ταυτότητας διευρύνεται για να συμπεριλάβει και την εμπειρία των σχέσεων. Παρόμοια, ο ηθικός τομέας αναπτύσσεται για να συμπεριλάβει τις βασικές έννοιες της υποχρέωσης και της φροντίδας στις σχέσεις. Εγκαθιδρύοντας δύο διαφορετικούς τρόπους κοινωνικής εμπειρίας και ερμηνείας, η Gilligan κατέληξε σε μια πιο περίπλοκη θεώρηση, η οποία περιλαμβάνει τόσο την αυτονομία όσο και τις αμοιβαίες σχέσεις στις ζωές των γυναικών αλλά και των ανδρών.

Nancy Chodorow: η «κοινωνική» μητρότητα

Η θεωρία της Nancy Chodorow αναφέρεται στην αναπαραγωγή του φαινομένου της μητρότητας, ως αποκλειστική ενασχόληση και ευθύνη των γυναικών. Το βασικό ερώτημα της παραπάνω ερευνήτριας ήταν πώς και γιατί οι γυναίκες επιθυμούν να γίνουν μητέρες. Με άλλα λόγια, πώς αναπαράγεται ο κοινωνικός ρόλος της μητρότητας, ο οποίος, σύμφωνα με την ίδια και άλλες φεμινίστριες, δικαιώνει τον καταμερισμό της εργασίας και την ανισότητα ανάμεσα στα φύλα. Η Chodorow (1978) όρισε την «κοινωνική μητρότητα» ως μια ευρύτερη βιολογική, ψυχολογική και συναισθηματική σχέση φροντίδας και ευθύνης ανάμεσα στη βιολογική μητέρα και στο παιδί της. Η κοινωνική μητρότητα, επομένως, δεν ταυτίζεται μόνο με τις βιολογικές λειτουργίες της εγκυμοσύνης και του τοκετού, αλλά επεκτείνεται πέρα από αυτές.

Μέχρι τότε, οι πιο συνηθισμένες ερμηνείες για την αναπαραγωγή της μητρότητας βασίστηκαν είτε στη βιολογία, είτε στη διαφορετική κοινωνικοποίηση των φύλων. Η Chodorow (1978) υποστήριξε ότι τα επιχειρήματα της φύσης και της εκμάθησης ρόλων δεν επαρκούν για να εξηγήσουν ικανοποιητικά το φαινόμενο της μητρότητας. Η Chodorow απέρριψε εύκολα το επιχειρήμα της φύσης, καθώς διέκρινε τη φροντίδα των παιδιών (ως κοινωνική δραστηριότητα) από την εγκυμοσύνη και τον τοκετό. Επιπλέον, διευκρίνισε ότι η καθολικότητα του φαινομένου, το γεγονός δηλαδή ότι η μητρότητα αφορά όλες τις γυναίκες, δεν την καθιστά ούτε βιολογική, ούτε αναπόφευκτη λειτουργία. Από την άλλη, ισχυρίστηκε ότι το επιχειρήμα της κοινωνικοποίησης εξηγεί μ' έναν απλουστευμένο τρόπο την επιθυμία για μητρότητα, κυρίως μέσα από κοινωνικές διαδικασίες μάθησης του γυναικείου ρόλου, ταύτισης των κοριτσιών με τις μητέρες τους και προσωπικής επιλογής. Σύμφωνα με την ίδια, ωστόσο, η μητρότητα δεν αποτελεί ένα σύνολο συμπεριφορών που μπορούν απλά να διδαχθούν ή να επιβληθούν στα κορίτσια, ούτε έχει να κάνει με συνειδητές επιλογές, αλλά κυρίως με την ασυνείδητη επιθυμία μιας γυναίκας να γίνει μητέρα.

Η Chodorow στράφηκε τελικά στην ψυχαναλυτική θεωρία για να εξηγήσει το φαινόμενο της μητρότητας και συγκεκριμένα στην ψυχαναλυτική θεωρία των αντικειμενότροπων σχέσεων (object relations theory). Η παραπάνω θεωρία ισχυρίζεται ουσιαστικά ότι οι περισσότεροι άνθρωποι επαναλαμβάνουν ασυνείδητα, ως ενήλικες, τις πρωταρχικές σχέσεις που ανέπτυξαν στην παιδική ηλικία με τους ανθρώπους του άμεσου περιβάλλοντός τους. Έτσι, στο βαθμό που τα αγόρια και τα κορίτσια βιώνουν διαφορετικά διαπροσωπικά περιβάλλοντα καθώς αναπτύσσονται, η γυναικεία και η ανδρική προσωπικότητα θα αναπτυχθεί διαφορετικά και θα ασχοληθεί με διαφορετικά θέματα. Πράγματι, η Chodorow (1978) διαπίστωσε ότι η συγκεκριμένη δομή της οικογένειας και των οικογενειακών πρακτικών (με τη γυναίκα στο σπίτι και τον άνδρα στην εργασία) δημιουργεί διαφορετικές ανάγκες και ικανότητες συσχέτισης στα δύο φύλα, κυρίως κατά την προ-οιδιπόδεια και οιδιπόδεια φάση.

Σύμφωνα με την Chodorow (1978), ενώ η πρωταρχική σχέση μητέρας-βρέφους, στην πρώιμη περίοδο της ανάπτυξης, δημιουργεί ένα δυναμικό για γονεϊκές ικανότητες και στα δύο φύλα, οι προοιδιπόδειες εμπειρίες διαφέρουν σημαντικά ανάμεσα σε αγόρια και κορίτσια. Για παράδειγμα, παρατήρησε ότι οι μητέρες δε βιώνουν τις κόρες τους ως ξεχωριστές, αλλά σαν προέκταση του εαυτού τους, επειδή ακριβώς έχουν το ίδιο φύλο μ' αυτές. Αντίθετα, διαλύουν γρήγορα τη συμβιωτική τους σχέση με τους γιους τους, τονίζοντας και ενισχύοντας τη διαφορετικότητά τους. Παρ' όλο που και στις δύο περιπτώσεις η μητέρα βιώνει σαφώς μια αίσθηση μοναδικότητας και συνέχειας με το παιδί της, αυτή η αίσθηση, διαπίστωσε η Chodorow (1978), είναι δυνατότερη και κρατά περισσότερο στην περίπτωση των κοριτσιών, επηρεάζοντας την ψυχική τους ανάπτυξη και το σεξουαλικό τους προσανατολισμό στο επόμενο στάδιο.

Εάν υποθεθεί ότι η κατάκτηση της ετεροσεξουαλικότητας αποτελεί τον οιδιπόδειο στόχο των δύο φύλων, τότε, ισχυρίστηκε η Chodorow (1978), τα κορίτσια θα πρέπει σ' αυτή τη φάση να προσανατολισθούν στους άνδρες και ν' αλλάξουν το αντικείμενο αγάπης από τη μητέρα στον πατέρα - κάτι που δεν ισχύει βέβαια για τα αγόρια. Ωστόσο, σύμφωνα με την ίδια, ο πατέρας του κοριτσιού, δεδομένης της φυσικής και συναισθηματικής του απόστασης, δεν αποτελεί εξίσου σημαντική φιγούρα, ώστε το κορίτσι να διακόψει απόλυτα την ήδη εδραιωμένη σχέση της με τη μητέρα. Επομένως, η μετάθεση του ερωτικού αντικειμένου από τη μητέρα στον πατέρα είναι τις περισσότερες φορές μερική και ατελής για τα κορίτσια, τα οποία φαίνεται ότι διατηρούν και τους δύο γονείς ως αντικείμενα αγάπης και αντιπαλότητας κατά τη διάρκεια της οιδιπόδειας φάσης. Σύμφωνα με την Chodorow (1978) λοιπόν, το γυναικείο και το ανδρικό οιδιπόδειο σύμπλεγμα είναι πράγματι

ασύμμετρα, εξαιτίας της έντονης προοιδιπόδειας σχέσης των κοριτσιών με τη μητέρα. Η ίδια υποστήριξε ότι τα κορίτσια στρέφονται τελικά στον πατέρα για δύο βασικούς λόγους: πρώτον, διότι ο πατέρας συμβολίζει γι' αυτές την αυτονομία και την ανεξαρτησία και δεύτερον, διότι αντιλαμβάνονται ότι μόνον αυτός μπορεί να ικανοποιήσει σεξουαλικά τη μητέρα τους. Στην πραγματικότητα, επομένως, ακόμη και η στροφή του κοριτσιού στον πατέρα εκφράζει συγχρόνως μια εχθρική επίθεση στη μητέρα και μια εκδήλωση αγάπης γι' αυτήν.

Η Chodorow (1978) κατέληξε τελικά στα εξής: α) Διαπίστωσε ότι το κυρίαρχο θέμα κατά την οιδιπόδεια φάση είναι κάπως διαφορετικό για τα δύο φύλα. Έτσι, ενώ πρωταρχικός στόχος για τα κορίτσια είναι η κατάκτηση της ετεροσεξουαλικότητας (μέσα από την αλλαγή του αντικειμένου αγάπης), για τα αγόρια είναι η ταύτιση με τον πατέρα και η κατάκτηση της ανδρικής ταυτότητας. β) Ισχυρίστηκε ότι ενώ ο πατέρας στις περισσότερες περιπτώσεις δραστηριοποιεί τον ετεροσεξουαλικό προσανατολισμό στην κόρη, δε δραστηριοποιεί ταυτόχρονα την αποκλειστική αγάπη ή τη γενικευμένη συναισθηματική επαφή μαζί της. Η ερευνήτρια συμπέρανε δηλαδή ότι τα κορίτσια δεν αρνούνται ποτέ τη μητέρα για χάρη του πατέρα, αλλά παραμένουν σε ένα συναισθηματικό τρίγωνο (κόρη - μητέρα - πατέρας) κατά τη διάρκεια της παιδικής και εφηβικής ηλικίας. Αντίθετα, ο οιδιπόδειος ερωτικός δεσμός του αγοριού με τη μητέρα διοχετεύεται σε μια αποκλειστικά δυαδική σχέση (αγόρι - μητέρα). γ) Υποστήριξε ότι οι γυναίκες δεν επιλύουν το οιδιπόδειο σύμπλεγμα στον ίδιο βαθμό με τους άνδρες και ότι οι παραπάνω διαφορετικές εμπειρίες των φύλων προκύπτουν προφανώς από τον ασύμμετρο χαρακτήρα της ανατροφής των παιδιών αποκλειστικά από γυναίκες.

Η Chodorow (1978) συμπέρανε επίσης ότι, επειδή οι γυναίκες ανατρέφονται από γυναίκες αλλά αναπτύσσονται ως ετεροσεξουαλικές, έχουν διαφορετικές και πιο περίπλοκες ανάγκες σχέσεων, τις οποίες η αποκλειστική σχέση με έναν άνδρα δεν καλύπτει. Όπως αναφέρθηκε ήδη, οι γυναίκες ψυχοσυναισθηματικά τοποθετούν τους εαυτούς τους σε μια τριγωνική σχέση (μητέρα, πατέρας, παιδί), στην οποία ο πατέρας τους και οι άνδρες γενικότερα έρχονται δεύτεροι ή είναι το πολύ ισότιμοι με τη μητέρα τους και τις υπόλοιπες γυναίκες. Επομένως, οι σχέσεις με τους άνδρες δεν προσφέρουν ποτέ στη γυναίκα την ικανοποίηση των συναισθηματικών της αναγκών που η παλιότερη σχέση με τη μητέρα της έχει προσφέρει. Οι γυναίκες, ισχυρίστηκε η Chodorow (1978), αναπληρώνουν συνήθως αυτές τις ανάγκες είτε διατηρώντας στενές προσωπικές σχέσεις με άλλες γυναίκες, είτε αποκτώντας ένα παιδί. Η γυναίκα δηλαδή επιθυμεί και έχει την ανάγκη ενός παιδιού, επειδή η σχέση της μ' έναν άνδρα απαιτεί στο επίπεδο της ψυχικής δομής ένα τρίτο πρόσωπο, εφόσον αρχικά εγκαθιδρύθηκε μέσα σ' ένα τρίγωνο. Έτσι, στη διάρκεια

της προοιδιπόδειας και της οιδιπόδειας φάσης, οι γυναίκες αναπτύσσουν ταυτόχρονα την επιθυμία για παιδί και εκείνες τις μητρικές ικανότητες ώστε να συμμετάσχουν αργότερα στη σχέση γονέα-παιδιού.

Η Chodorow (1978) ισχυρίστηκε ότι οι παραπάνω διαφορές των φύλων, κατά την προοιδιπόδεια και οιδιπόδεια φάση, έχουν σημαντικές συνέπειες στην περαιτέρω ανάπτυξη της προσωπικότητας των ανδρών και των γυναικών. Για παράδειγμα, προκαλούν ασυμμετρίες στις εμπειρίες και στις ικανότητες συσχέτισης των δύο φύλων. Ειδικότερα, η ανδρική προσωπικότητα ορίζεται μέσα από όρους άρνησης της σχέσης και της σύνδεσης με τη μητέρα, ενώ η γυναικεία προσωπικότητα περιλαμβάνει έναν πιο θετικό ορισμό του εαυτού μέσα στις σχέσεις. Επιπλέον, σύμφωνα με την ίδια, αυτές οι διαφορές στην προσωπικότητα των φύλων έχουν ευρύτερες κοινωνικές συνέπειες και είναι κατάλληλες για τη διαφορετική συμμετοχή των ανδρών και των γυναικών στην έξω-οικογενειακή παραγωγή και ενδο-οικογενειακή αναπαραγωγή αντίστοιχα. Εξαιτίας λοιπόν των χαρακτηριστικών τους διαφορών, οι άνδρες προετοιμάζονται για τις μη-συσχετιστικές σφαίρες της δημόσιας ζωής, ενώ οι γυναίκες για τις συσχετιστικές σφαίρες της ιδιωτικής ζωής. Επομένως, η κοινωνική μητρότητα των γυναικών δεν αποτελεί απλά μια διαφοροποίηση στους ρόλους των φύλων, αλλά αναπαράγει τον καταμερισμό της εργασίας κατά φύλο και την ιδεολογία της ανδρικής κυριαρχίας. Με άλλα λόγια, ο ασύμμετρος χαρακτήρας της παραδοσιακής ανατροφής των παιδιών παράγει τη φυλετική ανισότητα και αναπαράγεται από αυτήν.

Η Chodorow (1978) πρότεινε τελικά την αναδιοργάνωση της γονεϊκής φροντίδας, έτσι ώστε αυτή να μοιράζεται ισότιμα ανάμεσα σε άνδρες και γυναίκες, για τους παρακάτω σημαντικούς λόγους: α) Η αποκλειστική γονεϊκότητα από τη μητέρα είναι κακή τόσο για την ίδια όσο και για τα παιδιά της, διότι οι μητέρες σε μια τέτοια κατάσταση συνήθως υπερεπενδύουν στα παιδιά και υπερφορτίζουν τη σχέση τους με αυτά. Από την άλλη, τα παιδιά μεγαλώνουν καλύτερα σε περιβάλλοντα όπου η αγάπη δεν προέρχεται ούτε ελέγχεται αποκλειστικά από ένα άτομο, δηλαδή τη μητέρα. β) Η ασύμμετρη οργάνωση της γονεϊκότητας φαίνεται ότι απομακρύνει άδικα τα παιδιά από τους άνδρες. Τα παιδιά θα μπορούσαν να εξαρτώνται εξ αρχής από ανθρώπους και των δύο φύλων και να εγκαθιδρύνουν μια αίσθηση του εαυτού σε σχέση τόσο με τη μητέρα όσο και με τον πατέρα. γ) Η ισότιμη γονεϊκότητα δεν απειλεί την κατάκτηση της ταυτότητας του φύλου, ούτε για τα αγόρια, ούτε για τα κορίτσια. Αντίθετα, η προσωπική σχέση ή η ταύτιση και με τους δύο γονείς θα βοηθούσε το παιδί να επιλέξει τις δραστηριότητες και τους ρόλους που θα επιθυμούσε, χωρίς να αισθάνεται ότι αυτοί απειλούν την ταυτότητα του φύλου του. Οι άνδρες για παράδειγμα θα αποκτούσαν, παράλληλα με τις γυναίκες, τη βάση για εμπάθεια, στοργή και φροντίδα. Από

την άλλη, άνδρες και γυναίκες θα μπορούσαν να αποκτήσουν αυτονομία και ανεξαρτησία, χωρίς η διαφοροποίηση αυτή του εαυτού τους να είναι τόσο αυστηρή ή αντιδραστική σε σχέση με το άλλο φύλο.

Η κριτική στις φεμινιστικές θεωρίες για τη γυναικεία ταυτότητα

Βασικός στόχος των παραπάνω θεωριών ήταν να διευρύνουν την κατανόηση για την εξέλιξη της ανθρωπίνης ταυτότητας, συμπεριλαμβάνοντας την ομάδα που έμεινε έξω από την κατασκευή της κυρίαρχης θεώρησης, δηλαδή τις γυναίκες. Και οι τρεις θεωρητικές προσεγγίσεις άσκησαν έντονη κριτική σε προηγούμενα ψυχολογικά-αναπτυξιακά μοντέλα, εστιάζοντας κυρίως στις γυναίκες και στην ψυχοσυναισθηματική ανάπτυξη των γυναικών, την οποία περιέγραψαν μέσα από διαδοχικά στάδια ανάπτυξης. Παρά το γεγονός ότι και οι τρεις θεωρίες αναφέρθηκαν σε όλες τις γυναίκες διαχρονικά και διαπολιτισμικά, ωστόσο, είναι σαφές ότι οι ερμηνείες τους περιορίστηκαν στο κοινωνικοοικονομικό περιβάλλον του δυτικού πολιτισμού.

Ανακεφαλαιώνοντας, επομένως, διαπιστώνει κανείς ότι οι θεωρίες που παρουσιάστηκαν χαρακτηρίζονται από τις εξής κοινές θέσεις: α) Συμφωνούν με την άποψη ότι οποιαδήποτε θεώρηση οφείλει να διακρίνεται από μια πιο ολοκληρωμένη ερμηνεία για τη ζωή και των δύο φύλων. β) Βασίζονται στην προϋπόθεση ενός συστήματος κοινωνικής οργάνωσης, το οποίο προωθεί τη διάκριση ανάμεσα στον ιδιωτικό και το δημόσιο τομέα, τον καταμερισμό της εργασίας ανάμεσα στα φύλα και την ανδρική κυριαρχία. γ) Επικεντρώνονται στους τρόπους με τους οποίους άνδρες και γυναίκες διαφέρουν στην απόκτηση της ταυτότητάς τους. Ωστόσο, παρ' ότι αγγίζουν το αμφιλεγόμενο θέμα της διαφοράς των φύλων, διακρίνουν τη γυναικεία διαφορετικότητα από την απόκλιση. δ) Ερμηνεύουν τις διαφορές των φύλων μέσα από κοινωνικές, πολιτισμικές και ψυχολογικές δομές, οι οποίες επηρεάζουν τις πατριαρχικές ερμηνείες της βιολογίας των γυναικών. ε) Διαφωνούν με την τελεολογική άποψη ότι η αναπαραγωγική λειτουργία των γυναικών αποτελεί πεπρωμένο που προδιαγράφει την ανάπτυξή τους και προτείνουν τρόπους και στρατηγικές αλλαγής των σχέσεων εξουσίας που χαρακτηρίζουν τα δύο φύλα.

Πράγματι, τα θεωρητικά μοντέλα των J. B. Miller, C. Gilligan και N. Chodorow είχαν μεγάλη απήχηση στο χώρο της φεμινιστικής ψυχολογίας και επηρέασαν σημαντικά τη σκέψη και το έργο πολλών μεταγενέστερων επιστημόνων. Η δύναμη τους έγκειται στο ότι έστρεψαν για πρώτη φορά το ενδιαφέρον της έρευνας στις ίδιες τις γυναίκες και σε πλευρές της γυναικείας εμπειρίας που είχαν συστηματικά αγνοηθεί. Σύμφωνα με την Tanigis (1993), οι προσεγγίσεις των παραπάνω φεμινιστριών διόρθωσαν δύο ειδών προκαταλήψεις: α) τη συνήθεια να αποκλείονται οι γυναίκες από μελέτες,

τα αποτελέσματα των οποίων, ενώ αφορούσαν αποκλειστικά τους άνδρες, γενικεύονταν και στα δύο φύλα και β) τη συνήθεια να υποτιμώνται οι όποιες γυναικείες διαφορές προέκυπταν.

Παράλληλα, οι θεωρίες αυτές ξεσήκωσαν αντιδράσεις και δέχθηκαν με τη σειρά τους έντονη κριτική. Ιδιαίτερα η ερμηνεία της Gilligan για την ηθική εξέλιξη των γυναικών έχει αφήσει εποχή με το πλήθος των αντιδράσεων που διχάζονται μέχρι σήμερα, είτε υπέρ, είτε κατά της θεωρίας, παρ' ότι πρόκειται για ένα ερμηνευτικό μοντέλο, το οποίο αναπτύχθηκε τη δεκαετία του '70 (Davis, 1992). Η κριτική που της ασκήθηκε επικεντρώνεται κυρίως στα εξής: α) στο γεγονός ότι η θεωρία αγνοεί πολιτισμικές διαφορές και επιρροές στην έννοια της ψυχολογικής ταυτότητας (Lykes, 1994), β) στον τρόπο με τον οποίο η Gilligan ορίζει τη διαφορετική γυναικεία «φωνή» και αναπτύσσει γενικότερα τη μεθοδολογία της έρευνάς της (Davis, 1994; Breakwell, 1994), γ) στο γεγονός ότι όλες οι γυναίκες δεν έχουν τις ίδιες «φωνές», ούτε αισθάνονται ανίσχυρες ή σιωπούν με τον ίδιο τρόπο κάτω από διαφορετικές συνθήκες (Travis, 1994) και τέλος δ) στην άποψη ότι τέτοιου είδους περίπλοκες θεωρίες εφαρμόζονται με δυσκολία στην κλινική πρακτική (Contratto, 1994).

Η ίδια η Gilligan, στον πρόλογο της νεότερης έκδοσης του βιβλίου της το 1993, επιχείρησε ν' απαντήσει στην κριτική που της ασκήθηκε μέχρι τότε, προσδιορίζοντας με μεγαλύτερη σαφήνεια της έννοια της «φωνής» και συζητώντας εκ νέου το θέμα της διαφοράς των φύλων (Gilligan, 1993). Η Gilligan (1993) υποστήριξε τελικά ότι η διαφορετική φωνή που περιέγραψε χαρακτηρίζεται κυρίως από το θέμα της, δηλαδή την εμμονή στις σχέσεις και όχι από το φύλο. Η σύνδεση αυτής της φωνής με τις γυναίκες αποτελεί εμπειρική παρατήρηση, αλλά δεν είναι απόλυτη. Με άλλα λόγια, η Gilligan ισχυρίστηκε ότι στην ουσία δεν ασχολήθηκε με τις διαφορές ανάμεσα στα φύλα, θεωρώντας αυτονόητο ότι οι διαφορές αυτές προκύπτουν μέσα σ' ένα πολιτισμικό πλαίσιο, όπου η κοινωνική και πολιτική εξουσία συνδυασμένη με μια αναπαραγωγική βιολογία διαμορφώνει τόσο την εμπειρία των ανδρών και των γυναικών, όσο και τις σχέσεις ανάμεσά τους. Ωστόσο, σύμφωνα με την Tong (1995), η Gilligan θα έπρεπε να είναι πιο προσεκτική σε σχέση με τη μεθοδολογία της, η οποία αγνόησε σημαντικές διαφορές ανάμεσα στις ίδιες τις γυναίκες, ενώ άφησε απ' έξω τις ανδρικές φωνές σε ρεαλιστικά ηθικά διλήμματα, με στόχο ν' αποδείξει τελικά ότι η γυναικεία ηθική διαφέρει από την ηθική των ανδρών. Επίσης, η σύνδεση της γυναικείας ηθικής με την ηθική της φροντίδας σήμαινε για πολλές φεμινίστριες την ταύτιση των γυναικών με μια στρατηγική ικανότητα επιβίωσης σ' ένα εχθρικό και πατριαρχικό κοινωνικό περιβάλλον (Tong, 1995).

Με παρόμοιο τρόπο η Miller, δέκα χρόνια αργότερα από την αρχική διατύπωση της θεωρίας της, ανέφερε ότι δεν ενσωμάτωσε στην ερμηνεία

της παράγοντες όπως η κοινωνική τάξη, η εθνικότητα ή ο σεξουαλικός προσανατολισμός, οι οποίοι έχουν πράγματι σημαντικές συνέπειες στις ζωές των γυναικών, διότι ασχολήθηκε κυρίως με τους παράγοντες εκείνους που αφορούν όλες τις γυναίκες μόνο και μόνο επειδή είναι γυναίκες (Miller, 1986). Σε σχέση με τη θεωρία της Chodorow, η Tong (1995) αναφέρει ότι πολλές φεμινίστριες επέκριναν το γεγονός ότι η συγγραφέας εστίασε περισσότερο στην εσωτερική δομή του γυναικείου ψυχισμού, αφήνοντας απ' έξω κοινωνικές και πολιτικές διαστάσεις, οι οποίες αποτελούν κατ' εξοχήν την πηγή της γυναικείας καταπίεσης. Επίσης, επέκριναν το γεγονός ότι η Chodorow αναφέρθηκε σ' ένα μόνο είδος οικογενειακής οργάνωσης, δηλαδή στη λευκή πυρηνική οικογένεια της μεσαίας αστικής τάξης, την οποία εσφαλμένα θεώρησε αντιπροσωπευτική για όλα τα είδη οικογενειών. Τέλος, σύμφωνα με την Tong (1995) πολλές φεμινίστριες αντέδρασαν αρνητικά στην άποψη ότι η κοινή φροντίδα των παιδιών και από τους δύο γονείς πρόκειται να σταματήσει την καταπίεση των γυναικών, υποστηρίζοντας αντίθετα ότι μπορεί ακόμη και να την ενισχύσει. Συγκεκριμένα, ισχυρίστηκαν ότι η ισότιμη γονεϊκότητα από τα δύο φύλα ανεβάξει τους άνδρες στο επίπεδο του «ήρωα» - δηλαδή, αυτού που μπορεί να σώσει την κατάσταση - προφέροντας τους περισσότερη εξουσία και στο χώρο της οικογένειας.

Από την άλλη, η Bohan (1993) αναφέρει ότι η εσσεσιαλιστική προσέγγιση των παραπάνω θεωριών, η οποία αποδίδει στα δύο φύλα αναλλοίωτες και διαχρονικές διαφορές ή αντιθέσεις, δέχθηκε έντονη κριτική για τους θεωρητικούς, εμπειρικούς και πολιτικούς προβληματισμούς που εγείρει. Η κριτική αφορά κυρίως στα εξής δύο σημεία: α) στην προβληματική προϋπόθεση της ομοιογένειας ανάμεσα στις γυναίκες και της καθολικότητας των γυναικείων γνωρισμάτων και χαρακτηριστικών παγκόσμια και διαχρονικά και β) στο αναπάντητο ερώτημα αν τελικά οι διαφορετικές ποιότητες που αποδίδονται στις γυναίκες είναι αποτέλεσμα του φύλου τους ή της καταπίεσης που γνωρίζουν. Για παράδειγμα, εάν η ικανότητα συσχέτισης των γυναικών είναι αποτέλεσμα της καταπίεσης που υφίστανται και παρ' όλα αυτά μια τέτοια ικανότητα αξιολογείται θετικά, τότε νομιμοποιείται και η καταπίεση που τη δημιουργεί. Εφόσον ο παραπάνω συλλογισμός αληθεύει, ισχυρίστηκε η Bohan (1993), και οι καταπιεσμένοι εκτιμούν την καταπίεσή τους, τότε η απελευθέρωση είναι αδύνατη. Σύμφωνα με την ίδια, τα εσσεσιαλιστικά μοντέλα γενικότερα έχουν αρνητικές συνέπειες σε μια συλλογική φεμινιστική δράση, καθώς αποκλείουν πολλές ομάδες γυναικών, δεν παρουσιάζουν σαφείς αποδείξεις για τις διαφορές που περιγράφουν ανάμεσα στα φύλα, ενώ η ταμπέλα «οι ιδιαίτεροι τρόποι ύπαρξης των γυναικών» υπονοεί ότι οι γυναίκες δεν έχουν πρόσβαση σε άλλους τρόπους ύπαρξης.

Παρόμοια, η James (1997) άσκησε έντονη κριτική στα παραπάνω

θεωρητικά μοντέλα, καθώς αυτά, υποστηρίζοντας την ιδιαίτερη, μοναδική και ίσως ανώτερη γυναικεία φύση, αναπαράγουν τελικά τα ίδια στερεότυπα και τις ίδιες διακρίσεις ανάμεσα στα φύλα τις οποίες αρχικά κατακρίνουν. Σύμφωνα με την James (1997), η ιδεολογία της διαφοράς των φύλων αποδείχθηκε ότι είχε πάντα αρνητικό αποτέλεσμα στην ευρύτερη κοινή γνώμη και αρνητικές συνέπειες στις ίδιες τις γυναίκες. Με άλλα λόγια, η ιδεολογία της διαφοράς αναπαράγει διπολικά αντίθετα, παρερμηνεύεται ως ανισότητα, προϋποθέτει εσφαλμένες ομοιότητες ανάμεσα στις ίδιες τις γυναίκες ή στους άνδρες και τέλος αγνοεί πλήρως τις ιστορικές αλλαγές και πώς αυτές ενισχύουν ή εξαλείφουν τις διαφορές ανάμεσα στα φύλα. Χαρακτηριστική είναι η αναφορά της Lott (1990) στη δικαστική υπόθεση από την Επιτροπή Ίσων Ευκαιριών Απασχόλησης των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής ενάντια στην επιχείρηση Sears για την άνιση μεταχείριση των εργαζομένων της τελευταίας με βάση το φύλο. Ο δικαστής αποφάσισε τελικά ότι η επιχείρηση δε διέκρινε ανάμεσα σε άνδρες και γυναίκες εργαζόμενες, αλλά ότι οι γυναίκες απέφευγαν συνειδητά συγκεκριμένες εργασίες εξαιτίας των διαφορετικών τους χαρακτηριστικών. Όπως αναφέρει η James (1997: 223), «ο βαθμός στον οποίον τα φύλα διαφέρουν είναι λιγότερο σημαντικός απ' ότι οι συνέπειες της έμφασης τέτοιων διαφορών κάτω από συγκεκριμένες συνθήκες». Η Lott (1990) ισχυρίστηκε, επίσης, ότι το επιχείρημα της διαφοράς ανάμεσα στα φύλα έχει πάντα ανταπόκριση και αποδοχή, επειδή η αντίληψη αυτή διατηρεί το υπάρχον κοινωνικό σύστημα και δεν απαιτεί από την κοινωνία ή από τα άτομα καμία αλλαγή.

Σύμφωνα με την Tavis (1993), οι νέες προσεγγίσεις στο χώρο της φεμινιστικής ψυχολογίας υπερβαίνουν τη φιλολογική και περιορισμένη ερώτηση της διαφοράς ανάμεσα στα φύλα, ενώ επιθυμούν να μάθουν γιατί όλοι ενδιαφέρονται για τις διαφορές ή τι είδους σκοπούς και συμφέροντα εξυπηρετούν αυτές οι διαφορές. Η σύγχρονη προσέγγιση αμφισβητεί ουσιαστικά την αντικατάσταση ενός συνόλου στερεοτύπων (οι γυναίκες υστερούν) με ένα άλλο (οι γυναίκες υπερτερούν). Η Tavis (1993) υποστήριξε ότι υπάρχουν πλέον καλύτεροι τρόποι με τους οποίους μπορεί κανείς να επεξεργαστεί την έννοια του φύλου, δίχως να αναρωτιέται αν οι άνδρες ή οι γυναίκες είναι καλύτερες. Ο πρώτος τρόπος κοιτά έξω από τον παράγοντα φύλο, στο πλαίσιο και στις εξωτερικές συνθήκες που προσδιορίζουν τις ζωές των ανθρώπων, επηρεάζοντας αντίστοιχα τις συμπεριφορές και τα χαρακτηριστικά τόσο των γυναικών, όσο και των ανδρών. Ο δεύτερος τρόπος κοιτά εσωτερικά στον παράγοντα φύλο, ως «γλωσσική» όμως κατασκευή, δίνοντας έμφαση στους τρόπους με τους οποίους οι άνδρες και οι γυναίκες αντιλαμβάνονται, ερμηνεύουν και ανταποκρίνονται σε γεγονότα που τους συμβαίνουν – δηλαδή, στις «ιστορίες» που λένε για τη ζωή τους.

Η κοινωνική κατασκευή της ταυτότητας του φύλου

Οι νεότερες προσεγγίσεις στο χώρο της φεμινιστικής ψυχολογίας σε σχέση με την ταυτότητα του φύλου προκύπτουν από τις επιρροές του μεταστρουκτουραλισμού και της μεταμοντέρνας φιλοσοφίας. Οι οπαδοί του φιλοσοφικού αυτού ρεύματος ισχυρίζονται ότι το φύλο δεν αποτελεί μια φυσική κατηγορία, η οποία βασίζεται σε «ουσιαστικές» διαφορές μεταξύ ανδρών και γυναικών, αλλά ότι οι διαφορές ανάμεσα στα φύλα αποτελούν κατά συνθήκη κατασκευασμένες κατηγορίες (Hare-Mustin & Marecek, 1990α). Τα ερωτήματα τους αφορούν επομένως την έννοια του κοινωνικού φύλου και τους τρόπους με τους οποίους καθορίζονται οι διαφορές των φύλων. Με άλλα λόγια, οι φεμινίστριες της συγκεκριμένης παράδοσης ενδιαφέρονται για τις διαδικασίες με τις οποίες το φύλο, όπως και άλλες κατηγορίες της κοινωνικής πραγματικότητας, κατασκευάζονται στο πλαίσιο μιας καθημερινής αλληλεπίδρασης καθώς και για τις συνέπειες αυτής της κατασκευασμένης έμφυλης ταυτότητας.

Σύμφωνα με την Bohan (1993), η διαφορά ανάμεσα στις προηγούμενες εσσεσιαλιστικές κατευθύνσεις και την κατεύθυνση της κοινωνικής κατασκευής δε βρίσκεται στην προέλευση των χαρακτηριστικών του φύλου, αλλά στη θέση που καταλαμβάνουν αυτά τα χαρακτηριστικά, δηλαδή στην τοποθέτησή τους μέσα ή έξω από το άτομο. Για παράδειγμα, οι εσσεσιαλιστικές προσεγγίσεις ισχυρίζονται ότι το φύλο αποτελεί μια ποιότητα ή ένα σύνολο χαρακτηριστικών, τα οποία υπάρχουν μέσα σε κάθε άνθρωπο και καθορίζουν την προσωπικότητά του, ανεξάρτητα από την αλληλεπίδραση του με άλλους ανθρώπους ή ανεξάρτητα από τις συνθήκες της ζωής του. Αντίθετα, η άποψη της κοινωνικής κατασκευής ισχυρίζεται ότι το φύλο δεν είναι ένα «εσωτερικό» χαρακτηριστικό των ανθρώπων, αλλά μια κοινωνική κατηγορία, η οποία καθορίζει τελικά ποιες αλληλεπιδράσεις θεωρούνται κατάλληλες για κάθε φύλο. Αυτή η κοινωνική κατηγορία καθορίζει συμπεριφορές, παρακινεί τους ανθρώπους να ενεργούν με τις κατάλληλες κάθε φορά προσδοκίες και να χαρακτηρίζονται ως έμφυλα υποκείμενα, αποκτώντας σταδιακά την ταυτότητα του φύλου τους. Η Bohan (1993) ισχυρίστηκε μάλιστα ότι είναι λάθος να αντιλαμβανόμαστε την ταυτότητα του φύλου ως αναλλοίωτη πραγματικότητα και να μην βλέπουμε τον κοινωνικο-ιστορικό της χαρακτήρα. Αντίστοιχα, η Wilkinson (1997) υποστήριξε ότι το να περιγράφει κανείς τη γυναίκα ως μια φυσική κατηγορία, σημαίνει ότι αποδίδει βιολογικά χαρακτηριστικά σε μια ιστορική συνθήκη ανδρικής κυριαρχίας και γυναικείας υποταγής. Σύμφωνα με την ίδια, η έννοια της εθνικότητας κατασκευάστηκε παρόμοια, κάτω από τις κοινωνικοοικονομικές συνθήκες δουλείας των νέγρων, στις Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής.

Από την άλλη, οι περισσότερες φεμινίστριες αμφισβητούν σήμερα την έμφαση που έδωσε παλιότερα η έρευνα της ψυχολογίας στις συγκρίσεις και στις διαφορές ανάμεσα σε άνδρες και γυναίκες. Οι εναλλακτικοί τρόποι έρευνας που προτείνουν μεταθέτουν την προσοχή από το άτομο στον τομέα των διαπροσωπικών σχέσεων και των κοινωνικών θεσμών. Σύμφωνα με την Marecek (1995), ωστόσο, καμία από αυτές τις νεότερες απόψεις δεν αρνείται τις βιολογικές διαφορές των φύλων, απλά αρνούνται το γεγονός ότι αυτές οι διαφορές έχουν μία, μοναδική και σταθερή σημασία σε όλους τους πολιτισμούς, σε όλες τις ιστορικές περιόδους, σε όλες τις κοινωνικές τάξεις και σε όλες τις εποχές της ανθρώπινης εμπειρίας. Με άλλα λόγια, η προσέγγιση της κοινωνικής κατασκευής εστιάζεται στις αναπαραστάσεις του φύλου ή στις συνέπειες των αναπαραστάσεων και όχι στο φύλο αυτό καθαυτό.

Οι Hare-Mustin & Marecek (1990b) ισχυρίστηκαν ότι οι κλασσικές θεωρίες για τα φύλα αποτελούν αναπαραστάσεις των κατασκευασμένων (ανά εποχή) διακρίσεων ανάμεσα στα φύλα. Οι θεωρίες αυτές αντανακλούν, κατά την άποψή τους, είτε την προκατάληψη άλφα (alpha bias) είτε την προκατάληψη βήτα (beta bias). Άλφα προκατάληψη ονομάζεται η τάση να μεγεθύνονται οι διαφορές ανάμεσα στα φύλα ή να αναφέρονται εκεί που δεν υπάρχουν, ενώ βήτα προκατάληψη ονομάζεται η τάση να ελαχιστοποιούνται ή να παραβλέπονται οι διαφορές, όταν αυτές υφίστανται. Παρ' ότι τα παραπάνω δύο είδη προκαταλήψεων έχουν διαφορετική έμφαση, μοιράζονται την κοινή προϋπόθεση ότι οι άνδρες αποτελούν το σημείο αναφοράς και την ομάδα σύγκρισης. Επομένως, καμία από τις παραδοσιακές θεωρητικές προσεγγίσεις για τα φύλα δεν αμφισβήτησε στην πραγματικότητα τις κοινωνικές σχέσεις εξουσίας ανάμεσά τους, ούτε άλλαξε την υπάρχουσα τάξη πραγμάτων. Οι Hare-Mustin & Marecek (1990b) υποστήριξαν μάλιστα ότι οι άνδρες είναι αυτοί που ενδιαφέρονται να τονίζουν τις διαφορές ανάμεσα στα δύο φύλα, διότι με τον τρόπο αυτό επιβεβαιώνουν την ανωτερότητά τους και τη διαφορά τους με την κατώτερη ομάδα. Έτσι, όταν οι φεμινίστριες αποδέχονται τις θεωρητικές προσεγγίσεις της διαφοράς ανάμεσα στα φύλα, στην ουσία συναινούν σε μια κατασκευή της κοινωνικής πραγματικότητας από την κυρίαρχη ομάδα. Με άλλα λόγια, οι φεμινίστριες που προσπαθούν να αποδείξουν τη διαφορά ή την ομοιότητα των γυναικών με τους άνδρες συναινούν στην καταπίεση των γυναικών, καθώς αναπαράγουν με παρόμοιο τρόπο την κατηγορία «γυναίκες» πάνω στην οποία βασίστηκε αυτή η καταπίεση (Wilkinson, 1997).

Σήμερα προτείνεται η αποδόμηση του τρόπου με τον οποίον ο άνδρας δομείται ως η θεμελιακή αρχή της κοινωνίας, ενώ η γυναίκα ως το αποκλεισμένο «άλλο» αυτής της αρχής (Τεντοκάλη, 1998). Σύμφωνα με την Τεντοκάλη (1998), αποδόμηση είναι το όνομα που έχει δοθεί από το

φιλοσοφικό ρεύμα του μεταστρουκτουραλισμού στην κριτική και αναλυτική διαδικασία με την οποία μπορούμε να υπονομεύσουμε δυϊσμούς και αντιθέσεις της κοινωνίας, βάση των οποίων κοινωνικοποιούνται τα άτομα και στην προκειμένη περίπτωση τα δύο φύλα. Η πρόταση της αποδόμησης του κοινωνικού φύλου εστιάζει στον ατομικό παράγοντα, δηλαδή στην ίδια τη γυναίκα με τα ποικίλα χαρακτηριστικά της και τις διαφορές της κοινωνικής τάξης, της εκπαίδευσης, της θρησκείας, της ηλικίας, της υγείας, της εθνικότητας κοκ. Η αποδόμηση του κοινωνικού φύλου δεν προσδιορίζει από μόνη της το εναλλακτικό περιεχόμενο της αποδόμησης, αντίθετα το περιεχόμενο θα προσδιοριστεί από την ίδια τη γυναίκα και θα ποικίλλει από γυναίκα σε γυναίκα (Τεντοκάλη, 1998).

Ολοκληρώνοντας, θα λέγαμε ότι οι σπαδοί της μεταμοντέρνας θεωρίας ισχυρίζονται πως το βιολογικό ή το κοινωνικό φύλο δεν πρέπει να θεωρείται πλέον ως διαφορά ανάμεσα στους ανθρώπους, αλλά ως μια αρχή ή ένα αξίωμα κοινωνικής οργάνωσης, το οποίο δομεί σχέσεις εξουσίας ανάμεσα στα δύο φύλα. Σε αντίθεση με τα ερωτήματα επομένως για τις διαφορές ανάμεσα στα φύλα, η παράδοση αυτή ενδιαφέρεται περισσότερο για τις διαφορές μέσα σε κάθε ομάδα φύλου. Επίσης, θεωρεί τις κατηγορίες άνδρας και γυναίκα ως κατασκευασμένες ιδεολογικές και όχι βιολογικές κατηγορίες. Για παράδειγμα, η Unger (1990) ισχυρίστηκε ότι μόνον αν παραβλέψει κανείς τις αντιφάσεις και τις ασυνέχειες μέσα σε κάθε άτομο, μπορεί να μεγιστοποιήσει τις διαφορές ανάμεσά τους – ή ότι μόνον αν αγνοήσει τις διαφορές ανάμεσα στις ίδιες τις γυναίκες ή στους άνδρες, μπορεί να μεγεθύνει τις διαφορές μεταξύ των δύο ομάδων. Η σύγχρονη εναλλακτική πρόταση επιμένει στη μελέτη κάθε ανθρώπου ξεχωριστά και στον τρόπο με τον οποίο οι άνθρωποι με ποικίλες κοινωνικές ταυτότητες διαφέρουν μεταξύ τους, έτσι ώστε να μην αντιμετωπίζονται οι κατηγορίες του φύλου ή άλλες κοινωνικές κατηγορίες ούτε ως παγκόσμιες, ούτε ως καθολικές.

Βιβλιογραφία

Bohan, S.J. (1993). Essentialism, constructionism and feminist psychology. *Psychology of Women Quarterly*, 17, 5-21.

Breakwell, M.G. (1994). Review of *In a Different Voice* by Carol Gilligan. *Feminism & Psychology*, 4(3), 404-406.

Chodorow, N. (1978). *The reproduction of mothering: Psychoanalysis and the sociology of gender*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press.

Contratto, S. (1994). A too hasty marriage: Gilligan's developmental theory and its application to feminist clinical practice. *Feminism & Psychology*, 4(3), 367-377.

Davis, K. (1992). Towards a feminist rhetoric: The Gilligan debate revisited.

Women's Studies International Forum, 15(2), 219-231.

Davis, K. (1994). What's in a voice? Methods and metaphors. *Feminism & Psychology*, 4(3), 353-361.

Δεληγιάννη-Κουϊμτζή, Β. (1994). Θεωρίες για τις διαφορές των φύλων. Στο Β. Δεληγιάννη & Σ. Ζώγου (Επιμ. Εκδ.), *Εκπαίδευση και Φύλο: Ιστορική Διάσταση και Σύγχρονος Προβληματισμός* (σ. 41-60). Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Βάνιας.

Gilligan, C. (1977). In a different voice: Women's conceptions of self and morality. *Harvard Educational Review*, 47(4), 481-517.

Gilligan, C. (1987). Woman's place in man's life cycle. In S. Harding (Ed), *Feminism and methodology. Social science issues* (pp. 57-73). Milton Keynes: Open University Press.

Gilligan, C. (1993). In a different voice: Psychological theory and women's development, 2nd edn. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Hare-Mustin, T.R & Marecek, J. (1990a). On making a difference. In T. R. Hare-Mustin & J. Marecek (Eds), *Making a difference. Psychology and the construction of gender* (pp. 1-21). New Haven and London: Yale University Press.

Hare-Mustin, T.R & Marecek, J. (1990b). Gender and the meaning of difference: Postmodernism and psychology. In T. R. Hare-Mustin & J. Marecek (Eds), *Making a difference. Psychology and the construction of gender* (pp. 22-64). New Haven and London: Yale University Press.

James, B.J. (1997). What are the social issues involved in focusing on difference in the study of gender? *Journal of Social Issues*, 53(2), 231-232.

Lips, M.H. (1988). *Sex and gender: An introduction*. Mountain View, CA: Mayfield Publishing Company.

Lott, B. (1990). Dual natures of learned behavior: The challenge to feminist psychology. In T. R. Hare-Mustin & J. Marecek (Eds), *Making a difference. Psychology and the construction of gender* (pp. 65-101). New Haven and London: Yale University Press.

Lykes, M.B. (1994). Whose meeting at which crossroads? A response to Brown and Gilligan. *Feminism & Psychology*, 4(3), 345-349.

Marecek, J. (1995). Gender, politics and psychology's ways of knowing. *American Psychologist*, 50(3), 162-163.

Miller, J.B. (1986). *Toward a new psychology of women*, 2nd edn. Boston: Beacon Press.

Miller, J.B. (1991a). The development of women's sense of self. In J. V. Jordan, A. G. Kaplan, J. B. Miller, I. P. Stiver & J. L. Surrey (Eds), *Women's growth in connection: Writings from the Stone Center* (pp.). New York and London: The Guilford Press.

Miller, J.B. (1991b). The construction of anger in women and men. In J.V. Jordan, A. G. Kaplan, J. B. Miller, I. P. Stiver & J. L. Surrey (Eds), *Women's growth in connection: Writings from the Stone Center* (pp.). New York and London: The Guilford Press.

Νασιάκου, Μ. (1979). Διαφορές των φύλων και ψυχολογική ταυτότητα. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 36-37, 357-364.

Tavris, C. (1993). The mismeasure of woman. *Feminism & Psychology*, 3(2), 149-168.

Tavris, C. (1994). Reply to Brown and Gilligan. *Feminism & Psychology*, 4(3), 350-352.

Τεντοκάλη, Β. (1998). Η κοινωνική δόμηση της ταυτότητας των φύλων. *Σύγχρονα Θέματα*, 66, 101-106.

Tong, R. (1995). *Feminist thought. A comprehensive introduction*. London: Routledge.

Unger, K.R. (1990). Imperfect reflections of reality: Psychology constructs gender. In T. R. Hare-Mustin & J. Marecek (Eds), *Making a difference. Psychology and the construction of gender* (pp. 102-149). New Haven and London: Yale University Press.

Wilkinson, S. (1997). Feminist psychology. In D. Fox & I. Prilleltensky (Eds), *Critical psychology. An introduction* (pp. 247-264). London: Sage Publications.

2. Η φεμινιστική κριτική στην ψυχολογία και τη συμβουλευτική

Χριστίνα Αθανασιάδου & Βασιλική Δεληγιάννη-Κουϊμτζή

Για πολλά χρόνια η επιστήμη της ψυχολογίας περιθωριοποίησε το γυναικείο πληθυσμό στον τομέα της έρευνας, της θεωρίας, της ψυχοδιαγνωστικής αξιολόγησης και της κλινικής πρακτικής. Για το λόγο αυτό οι περισσότερες φεμινίστριες (βλ. Tavrís, 1993; Wilkinson, 1997; Enns, 2003, Suzuki & Ahluwalia, 2003) άσκησαν έντονη κριτική: α) σε ερευνητικές μεθόδους, οι οποίες είτε απέκλεισαν τις γυναίκες, είτε διαστρέβλωσαν την εμπειρία τους, β) σε θεωρίες, οι οποίες επικύρωσαν σεξιστικές προκαταλήψεις ενάντια στις γυναίκες, γ) στη διαδικασία της ψυχοδιαγνωστικής αξιολόγησης, η οποία δεν έλαβε υπ' όψιν της τον παράγοντα φύλο και δ) στην παραδοσιακή θεραπεία ή συμβουλευτική, η οποία προσωποποίησε τα γυναικεία προβλήματα, υποτιμώντας με τον τρόπο αυτό την κοινωνικό-πολιτική θέση των γυναικών και τους περιορισμούς που αυτή συνεπάγεται.

Το 1968, η Naomi Weisstein (1993, σ. 197) δήλωσε ότι η επιστήμη της ψυχολογίας αναπαρήγαγε μια λάθος εικόνα για τις γυναίκες, καθώς απέτυχε να αξιολογήσει σωστά τα ερευνητικά δεδομένα, ενώ, παράλληλα, αγνόησε τη σπουδαιότητα του κοινωνικό-πολιτισμικού πλαισίου. Συγκεκριμένα, επεσήμανε ότι:

Η ψυχολογία δεν έχει να πει τίποτα για το πώς πραγματικά είναι οι γυναίκες, ποιες είναι οι ανάγκες τους και ποιες οι επιθυμίες τους, γιατί η ψυχολογία δεν το γνωρίζει ...

Η παραπάνω πρόταση προσδιόρισε την απαρχή της σύγχρονης φεμινιστικής ψυχολογικής θεωρίας και πρακτικής, η οποία εστιάζεται στις γυναίκες και αναγνωρίζει την ανάγκη μιας κοινωνικής αλλαγής προς όφελος των γυναικών. Ουσιαστικά, η φεμινιστική ψυχολογία υπέδειξε τον τρόπο με τον οποίο η παραδοσιακή ψυχολογία αποσιώπησε τις κοινωνικές συνέπειες της ανδρικής κυριαρχίας, εστιάζοντας την ανάλυσή της στον άνθρωπο ως άτομο. Ειδικότερα, η φεμινιστική ψυχολογία αποτέλεσε και αποτελεί μια «στρατηγική κοινωνικής αλλαγής» (Wilkinson, 1997), η οποία στοχεύει στον τερματισμό της κοινωνικής και πολιτικής καταπίεσης των γυναικών αλλά και άλλων περιθωριοποιημένων κοινωνικών ομάδων .

Η Wilkinson (1997) περιέγραψε πέντε διαφορετικές θεωρητικές παραδόσεις στους κόλπους της φεμινιστικής ψυχολογίας οι οποίες, στο σύνολό τους, αμφισβήτησαν την αναπαράσταση των γυναικών ως «κατώτερων». Οι παραδόσεις αυτές συνοψίζονται στις παρακάτω πέντε προτάσεις:

1. Η ψυχολογία αποτελεί μια «προβληματική» επιστήμη, καθώς σφάλει στις μετρήσεις της για τις γυναίκες.

2. Το πρόβλημα δεν είναι οι ίδιες οι γυναίκες, αλλά η εσωτερίκευση της καταπίεσης εκ μέρους των γυναικών.
3. Υπάρχει μια διαφορετική προσέγγιση στην ψυχολογία, αν ακούσει κανείς τις διαφορετικές γυναικείες «φωνές».
4. Το ερώτημα για τις διαφορές των φύλων πρέπει να μετατεθεί.
5. Το ερώτημα για τις διαφορές των φύλων πρέπει να ανακατασκευαστεί.

Οι φεμινίστριες της πρώτης παράδοσης επεσήμαναν τα επιστημονικά λάθη της έρευνας που αφορά στις διαφορές των δύο φύλων. Υπογράμμισαν ότι η επιστήμη της ψυχολογίας είτε απέκλεισε εντελώς τις γυναίκες από τα ερευνητικά δείγματα, είτε διαστρέβλωσε την εμπειρία τους συγκρίνοντάς την με την αντίστοιχη των ανδρών (Tanris, 1993). Εν συντομία, οι φεμινίστριες αυτές ισχυρίστηκαν ότι για πολλά χρόνια ελλιπή ερευνητικά δεδομένα χρησιμοποιήθηκαν για να υποστηρίξουν σεξιστικές προκαταλήψεις στο πλαίσιο των θεωριών, αποκλείοντας έτσι τις γυναίκες από τους τομείς της εκπαίδευσης, της αγοράς εργασίας και της δημόσιας ζωής.

Οι φεμινίστριες της δεύτερης παράδοσης υποστήριξαν ότι η γυναικεία «κατωτερότητα» δεν αποτελεί εγγενές χαρακτηριστικό των γυναικών, αντίθετα οφείλεται στην καταπίεσή τους. Με άλλα λόγια, ισχυρίστηκαν ότι εφόσον οι γυναίκες κοινωνικοποιούνται διαφορετικά από τους άνδρες, ενισχύονται να αναπτύξουν προσωπικά χαρακτηριστικά, τα οποία είναι επιζήμια για την προσωπική τους ευτυχία και τις επιδόσεις τους (για παράδειγμα, οι γυναίκες σύμφωνα με τη Horner (1972) αναπτύσσουν το «φόβο της επιτυχίας»). Ακόμη κι όταν εκλείψουν οι εξωτερικοί περιορισμοί, οι γυναίκες εξακολουθούν να καταπιέζουν μόνες τους τον εαυτό τους.

Η τρίτη παράδοση στους κόλπους της φεμινιστικής ψυχολογίας συμφωνεί ότι οι γυναίκες διαφέρουν από τους άνδρες, ωστόσο μεγιστοποιεί και πανηγυρίζει τις γυναικείες διαφορές. Οι φεμινίστριες αυτές ισχυρίζονται ότι η ψυχολογία θα πρέπει να ακούσει τις γυναίκες και τα κορίτσια, οι οποίες μιλούν με μια «διαφορετική φωνή» (Gilligan, 1982) και έχουν διαφορετικούς «τρόπους γνώσης» (Belenky, et al., 1986). Η συγκεκριμένη θεωρητική παράδοση ουσιαστικά αντέστρεψε το πλαίσιο αναφοράς στην επιστήμη της ψυχολογίας (δηλαδή, από τους άνδρες στις γυναίκες), αποδεικνύοντας ότι υπάρχει τουλάχιστον ένας ακόμη τρόπος αξιολόγησης του κόσμου και της ανθρωπίνης ύπαρξης.

Η τέταρτη θεωρητική παράδοση της φεμινιστικής ψυχολογίας ισχυρίζεται ότι οι γυναίκες δεν είναι ούτε κατώτερες, ούτε ανώτερες των ανδρών. Στην πραγματικότητα, οι συγκεκριμένες ερευνήτριες αρνούνται τη σύγκριση των δύο φύλων και ελαχιστοποιούν ή υποτιμούν τη σπουδαιότητα των διαφορών

ανάμεσα στα φύλα, θεωρώντας ότι η ανδρική ή η γυναικεία ταυτότητα δεν αποτελεί καθοριστικό στοιχείο της ψυχικής ισορροπίας. Αντίθετα, πιστεύουν ότι υπάρχουν ανδρικά και γυναικεία χαρακτηριστικά σε κάθε άνθρωπο και το κλειδί της ψυχικής υγείας βρίσκεται στην ικανότητα να χρησιμοποιεί κανείς αυτά τα χαρακτηριστικά με ευελιξία, ανάλογα με τις περιστάσεις (βλέπε για παράδειγμα την έννοια του «ψυχολογικού ανδρόγυνου» όπως διατυπώθηκε από τη Sandra Bem, 1974).

Η τελευταία και πιο πρόσφατη προσέγγιση προέρχεται από τις φεμινίστριες ψυχολόγους, οι οποίες υιοθέτησαν το θεωρητικό πλαίσιο του κοινωνικού κονστρουξιονισμού και του μεταμοντερνισμού. Οι φεμινίστριες αυτές ισχυρίζονται ότι το βιολογικό και το κοινωνικό φύλο δε θα έπρεπε πλέον να αναλύονται ως μια διαφορά ανάμεσα στους ανθρώπους, αλλά να επαναξιολογηθούν ως ένα βασικό αξίωμα της κοινωνικής οργάνωσης, το οποίο κατασκευάζει σχέσεις εξουσίας ανάμεσα στα δύο φύλα. Με άλλα λόγια, ο άνδρας και η γυναίκα αποτελούν ιδεολογικές και όχι βιολογικές κατηγορίες, οι οποίες κατασκευάζονται κοινωνικά για να αναπαράγουν την καταπίεση με βάση το φύλο (Hare-Mustin & Marecek, 1990; Kitzinger, 1998; Bohan, 2002). Η προσέγγιση αυτή οδήγησε τις ερευνήτριες-ψυχολόγους να εστιάσουν στις διαφορές μέσα σε κάθε κατηγορία φύλου, αντί να διερευνούν τις διαφορές ανάμεσα στα φύλα.

Και οι πέντε θεωρητικές παραδόσεις, παρά τις διαφορές τους και τις αντικρουόμενες πολλές φορές απόψεις τους, βοήθησαν τις φεμινίστριες να καταφέρουν σημαντικές παρεμβάσεις στο χώρο της ψυχολογίας και να αμφισβητήσουν τις καταπιεστικές πρακτικές της επιστήμης της ψυχολογίας. Όπως επεσήμανε η Kitzinger (1998, σ. 201),

οι φεμινίστριες θα άλλαζαν τόσο αυτό που γνωρίζουμε για τη γυναικεία και την ανδρική ψυχολογία, όσο και τον τρόπο με τον οποίο το γνωρίζουμε.

Η παραπάνω κριτική είχε επίσης σημαντικές συνέπειες στην άσκηση της φεμινιστικής θεραπείας και της συμβουλευτικής. Ωστόσο, ο ορισμός της φεμινιστικής θεραπείας δεν είναι κάτι απλό και εύκολο. Οι Chester και Bretherton (2001) ισχυρίζονται ότι οι περισσότερες περιγραφές αναπαριστούν τη φεμινιστική θεραπεία και συμβουλευτική ως ένα φιλοσοφικό προσανατολισμό και ως ένα σύστημα αξιών. Υποστηρίζουν επίσης ότι όταν κανείς εξετάζει τι είναι αυτό που καθιστά τη φεμινιστική συμβουλευτική φεμινιστική, είναι πιθανό να καταλήξει στο συμπέρασμα ότι ο ένας όρος αποκλείει τον άλλον, καθώς πολλές συγγραφείς πιστεύουν ότι ο συνδυασμός του φεμινισμού και της συμβουλευτικής είναι πολιτικά προβληματικός. Άλλες φεμινίστριες θεωρούν ότι η σχέση ανάμεσα στο φεμινισμό και τη θεραπεία, παρ' ότι σύνθετη, δεν είναι απαραίτητα αντιφατική (βλ. Heenan, 1995).

Πράγματι, παρά την ποικιλία στις φεμινιστικές θεραπευτικές προσεγγίσεις, υπάρχουν μερικές βασικές αρχές, οι οποίες καθοδηγούν την πρακτική και επιτρέπουν σε αυτού του είδους τη θεραπεία να θεωρείται φεμινιστική. Η Vasquez (2003) για παράδειγμα συνόψισε τα βασικά θέματα που αντανακλώνται στη φιλοσοφία και στις προϋποθέσεις της φεμινιστικής θεραπείας. Αυτά περιλαμβάνουν:

- Την ανάλυση του κοινωνικό-πολιτισμικού πλαισίου και των σχέσεων εξουσίας που ενυπάρχουν σε κάθε πλαίσιο, προκειμένου να συνειδητοποιήσουν οι άνθρωποι τον τρόπο με τον οποίο η εξουσία τους υποτάσσει, επηρεάζοντας ταυτόχρονα την εμπειρία και τα βιώματά τους.
- Την ενδυνάμωση των πελατών, μέσα από την προώθηση συναισθημάτων δύναμης και ελέγχου, καθώς και συγκεκριμένων κοινωνικών δεξιοτήτων.
- Την ενίσχυση της φεμινιστικής συνείδησης και τη διεκδίκηση της κοινωνικής δικαιοσύνης σε διάφορα ιδρύματα και οργανισμούς, μέσα από την ανάληψη κατάλληλης δράσης.
- Την επικύρωση της γυναικείας εμπειρίας, δηλαδή την εκδήλωση πίστης και εμπιστοσύνης στην πραγματικότητα που βιώνει η πελάτισσα.
- Την ηθική της φροντίδας, μια συμπεριφορά δηλαδή που πηγάζει από πραγματικό ενδιαφέρον για τους άλλους, και όχι από την ανταπόκριση σε καθορισμένους κανόνες και αρχές.
- Την αμοιβαιότητα στην ψυχοθεραπευτική σχέση, η οποία συνεπάγεται την ενεργητική παρουσία του θεραπευτή στη σχέση του με τον πελάτη και την απόρριψη αντίστοιχα μιας απόμακρης στάσης. Μάλιστα, αναφέρεται ότι αυτού του είδους η αμοιβαιότητα είναι σημαντική στην ψυχο-θεραπευτική προσέγγιση, όχι μόνο με γυναίκες, αλλά και με άλλες καταπιεσμένες κοινωνικές ομάδες ή μειονότητες.

Παρόμοια, οι Herlihy και Corey (2000) περιέγραψαν τις βασικές αρχές που διαμορφώνουν τη φεμινιστική θεραπεία. Αυτές περιλαμβάνουν:

- Την κοινωνική αλλαγή, εφόσον τα περισσότερα ατομικά προβλήματα έχουν κοινωνικές και πολιτικές ρίζες.
- Την ισότιμη σχέση ανάμεσα στους πελάτες και το θεραπευτή.
- Την αντικατάσταση της πατριαρχικής «αντικειμενικής αλήθειας» με τη φεμινιστική συνείδηση, η οποία αναγνωρίζει την ποικιλομορφία της υποκειμενικής εμπειρίας.
- Την απόρριψη του ιατρικού μοντέλου για την ψυχική νόσο.

- Την αναγνώριση όλων των μορφών της καταπίεσης, με βάση την εθνικότητα, τη θρησκεία, το σεξουαλικό προσανατολισμό, την ηλικία και την ικανότητα, τόσο στις γυναίκες όσο και στους άνδρες.

Επιστρέφοντας και πάλι στην κριτική που άσκησε ο φεμινισμός στην επιστήμη της ψυχολογίας, θα μπορούσε κανείς να αναρωτηθεί πόσα πράγματα έχουν επιτευχθεί μέχρι σήμερα ή έχουν πραγματικά αλλάξει από τη δεκαετία του '70, όταν η Ένωση για τις Γυναίκες στην Ψυχολογία ανέπτυξε και παρουσίασε 52 αιτήματα στο Διοικητικό Συμβούλιο της Αμερικάνικης Ψυχολογικής Εταιρείας (Baker, 2006).

Σύμφωνα με την Baker (2006), τα αιτήματα αυτά θα μπορούσαν να ταξινομηθούν σε τρεις γενικές κατηγορίες: α) σε αιτήματα ισότητας, β) σε αιτήματα δομικών αλλαγών και γ) σε αιτήματα που αφορούν τη θεωρία και την πρακτική της ψυχολογικής επιστήμης. Φαίνεται ότι τα αιτήματα ισότητας (η ισότιμη μεταχείριση ανδρών και γυναικών), όπως για παράδειγμα η ισότιμη συμμετοχή των γυναικών σε όλους τους τομείς και τις ειδικότητες της ψυχολογίας, η εκπροσώπηση των γυναικών σε όλα τα επίπεδα της ακαδημαϊκής ιεραρχίας, η έλλειψη διακρίσεων με βάση το φύλο στις προσλήψεις, στις αμοιβές, στις παροχές, στις προαγωγές και γενικότερα στις ευκαιρίες, έχουν όλα σημειώσει σημαντική πρόοδο.

Ωστόσο, αιτήματα τα οποία, απαιτούσαν κάτι παραπάνω από την απλή «προσθήκη των γυναικών», όπως είναι για παράδειγμα οι δομικές και οι θεωρητικές αλλαγές στον ακαδημαϊκό χώρο, στο επάγγελμα και στην κοινωνία, είτε εγκαταλείφθηκαν, είτε ακόμη χειρότερα καταπολεμήθηκαν. Για παράδειγμα, διαπιστώθηκε περιορισμένη πρόοδος σε σχέση με τις απαιτήσεις για φροντίδα των μικρών παιδιών και για μερική απασχόληση στο χώρο του πανεπιστημίου, ή σε σχέση με την εξάλειψη των ρόλων του φύλου στο πλαίσιο της ψυχοθεραπείας, της διδασκαλίας και της επαγγελματικής συμβουλευτικής.

Με βάση τις παραπάνω διαπιστώσεις, η Baker (2006) καταλήγει ότι ενώ υπήρξαν σημαντικές αλλαγές στους κόλπους της ψυχολογίας, δεν υπήρξε κανένας ουσιαστικός μετασχηματισμός. Σύμφωνα με τη Wilkinson (1997), οι περισσότερες φεμινίστριες ψυχολόγοι αναζητούν το μετασχηματισμό, ωστόσο διαφωνούν στο εάν αυτό που τελικά επιθυμούν είναι μια μεταρρύθμιση ή μια συνολική επανάσταση στο χώρο της ψυχολογίας. Με άλλα λόγια, αναρωτιέται εάν οι φεμινίστριες επιδιώκουν να αλλάξουν την ψυχολογία ή στοχεύουν στην ολοκληρωτική ανατροπή της;

Οι παραπάνω συγγραφείς πιστεύουν γενικότερα ότι η ιστορία της φεμινιστικής ψυχολογίας και των θεσμών της παρουσιάζει περισσότερες ενδείξεις ενσωμάτωσης του φεμινισμού στους κόλπους της παραδοσιακής ψυχολογίας, παρά μιας φεμινιστικής επανάστασης στην ψυχολογία. Για

παράδειγμα, ο όρος Φεμινιστική Ψυχολογία μετατράπηκε σε Ψυχολογία των Γυναικών στο πλαίσιο της Αμερικάνικης Ψυχολογικής Εταιρείας, για να αποφευχθεί ακριβώς η αντίδραση και η αντίθεση της παραδοσιακής ψυχολογίας σε ο,τιδήποτε παραπέμπει σε πολιτικές θέσεις ή υπονοείται στον όρο «φεμινισμός».

Παρόμοια, η Kitzinger (1998) έχει επικρίνει την κυρίαρχη προσέγγιση της φεμινιστικής ψυχολογίας, η οποία υποστηρίζει την ορθότερη διεξαγωγή της επιστημονικής έρευνας και την αναγνώριση του κοινωνικού πλαισίου. Πιστεύει ότι στο σύνολό της η φεμινιστική ψυχολογία διατηρεί μια ξεκάθαρη δέσμευση τόσο στο θετικισμό όσο και στον ατομικισμό (παρά το γεγονός ότι αναφέρεται στο άτομο στο πλαίσιο ενός κοινωνικού περιβάλλοντος). Η Kitzinger (1998) υπερασπίζεται ουσιαστικά την ανάπτυξη μιας κριτικής φεμινιστικής ψυχολογίας, η οποία αμφισβητεί την όλη επιχείρηση της ψυχολογίας και την επιρροή των κυρίαρχων δυτικών ψυχολογικών εννοιών στην παραγωγή και την αναπαραγωγή της επίσημης γνώσης. Ωστόσο, όπως επεσήμανε η Erica Burman (1996, αναφέρεται στη Wilkinson, 1997), το κόστος της απεξάρτησης ή της απομάκρυνσης της φεμινιστικής από την παραδοσιακή ψυχολογία είναι η πλήρης περιθωριοποίηση.

Συνοψίζοντας τα παραπάνω, θα λέγαμε ότι ορισμένες φεμινίστριες πιστεύουν στην ολοκληρωτική ανασυγκρότηση της ψυχολογίας, ενώ άλλες επιμένουν σε μια κριτική ενασχόληση και τοποθέτηση μέσα στους κόλπους της ήδη υπάρχουσας επιστήμης της ψυχολογίας. Η τελευταία θέση δε συνεπάγεται ωστόσο την απομάκρυνση από τους πολιτικούς στόχους του φεμινισμού, που δεν είναι άλλοι από τη βελτίωση της ζωής των γυναικών καθώς και την προώθηση της κοινωνικής ισότητας και δικαιοσύνης για όλους τους ανθρώπους, γυναίκες και άνδρες.

Τέλος, παρά τη σημαντική συνεισφορά της φεμινιστικής ψυχολογίας τις τελευταίες δεκαετίες στο χώρο της ψυχολογικής θεωρίας και πρακτικής, η εναλλακτική αυτή προσέγγιση των γυναικών και των γυναικείων προβλημάτων δεν απέφυγε την κριτική. Σύμφωνα με τους Herlihy και Corey (2000), η κριτική που ασκήθηκε στη φεμινιστική θεωρία και συμβουλευτική συνοψίζεται στα εξής: α) στην πιθανή έλλειψη μιας ουδέτερης στάσης εκ μέρους των θεραπευτριών και επομένως στον κίνδυνο επιβολής των προσωπικών τους αξιών στις πελάτισσες, β) στην έμφαση που δίνεται στους κοινωνικούς-περιβαλλοντικούς παράγοντες, η οποία μπορεί να μειώσει το αίσθημα της προσωπικής ευθύνης στους πελάτες, γ) στην έλλειψη ενός επαρκούς και ενιαίου θεωρητικού πλαισίου και γ) στο γεγονός ότι αναπτύχθηκε αρχικά κυρίως από λευκές, ετεροφυλόφιλες γυναίκες της μεσαίας τάξης, αποκλείοντας με τον τρόπο αυτό τις εμπειρίες γυναικών διαφορετικών κοινωνικών, πολιτισμικών ή εθνικών ομάδων και άλλων μειονοτήτων.

Bibliography

- Baker, N. L. (2006). Feminist psychology in the service of women: staying engaged without getting married. *Psychology of Women Quarterly*, 30, 1-14.
- Belenky, M. F., Clinchy, B. M., Goldberger, N. R., & Tarule, J. M. (1986). *Women's ways of knowing: The development of self, voice and mind*. New York: Basic Books.
- Bem, S. (1974). The measurement of psychological androgyny. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 42, 152-162.
- Bohan, J. S. (2002). Sex differences and/in the self: Classic themes, feminist variations, postmodern challenges. *Psychology of Women Quarterly*, 26, 74-88.
- Chester, A. & Bretherton, D. (2001). What makes feminist counselling feminist? *Feminism & Psychology*, 11(4), 527-545.
- Gilligan, C. (1982). *In a different voice: Psychological theory and women's development*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Enns, C. Z. (2003). Contemporary adaptations of traditional approaches to the counseling of women. In M. Kopala and M. A. Keitel (eds) *Handbook of Counseling Women* (pp. 3-21). London: Sage.
- Hare-Mustin, T. R., & Marecek, J. (1990). *Making a difference. Psychology and the construction of gender*. New Haven and London: Yale University Press.
- Heenan, C. (1995). Feminist psychotherapy: a contradiction in terms? *Feminism & Psychology*, 5(1), 112-117.
- Herlihy, B., & Corey, G. (2000). Feminist therapy. In G. Corey (Ed), *Theory and practice of counseling and psychotherapy* (pp. 340-381). Belmont, CA: Wadsworth.
- Horner, M. (1972). Toward an understanding of achievement related conflicts in women. *Journal of Social Issues*, 28, 157-176.
- Kitzinger, C. (1998). Feminist psychology in an interdisciplinary context. *Journal of Gender Studies*, 7(2), 199-209.
- Tavis, C. (1993). The mismeasure of woman. *Feminism & Psychology*, 3(2), 149-168.
- Suzuki, L. A., & Ahluwalia, M. K. (2003). Gender issues in personality, cognitive and vocational assessment of women. In M. Kopala and M. A. Keitel (eds) *Handbook of Counseling Women* (pp. 119-130). London: Sage.
- Vasquez, M. J. T. (2003). Ethical responsibilities in therapy: A feminist perspective. In M. Kopala and M. A. Keitel (eds) *Handbook of Counseling Women* (pp. 557-573). London: Sage.
- Weisstein, N. (1993). Psychology constructs the female; or the fantasy life of the male psychologist. *Feminism & Psychology*, 3, 195-210 (Originally work published 1968).
- Wilkinson, S. (1997). Feminist psychology. In D. Fox and I. Prilleltensky (eds) *Critical Psychology. An introduction* (pp. 247-264). London: Sage.

3. Αρχές φεμινιστικής συμβουλευτικής

Μάρω Μαλικιώση-Λοϊζου

Εισαγωγή

Πριν μερικά χρόνια στο χώρο της ψυχικής υγείας δε δινόταν η δέουσα προσοχή και δεν αναγνωριζόταν το γεγονός ότι άνδρες και γυναίκες κοινωνικοποιούνται διαφορετικά και ότι η συμβουλευτική και ψυχοθεραπευτική προσέγγιση που στηριζόταν στο ανδρικό μοντέλο δεν ήταν ευαισθητοποιημένη στο ότι η γυναικεία ταυτότητα αναπτύσσεται σε ένα διαφορετικό πλαίσιο από αυτό των ανδρών. Οι συμβουλευτικές και ψυχοθεραπευτικές προσεγγίσεις δε λάβαιναν υπόψη τους το βιολογικό φύλο, το «κοινωνικό» φύλο και την πολιτισμική διαφορετικότητα στην επικράτηση, αιτιολογία, διάγνωση και θεραπεία πολλών από τα ανθρώπινα προβλήματα. Όμως, η όλο και αυξανόμενη επίγνωση των άνισων και ασύμμετρων προσδοκιών για τα δύο φύλα και οι διακρίσεις και αδικίες εις βάρος των γυναικών κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι «το προσωπικό είναι πολιτικό». Οι «ομάδες συνειδητοποίησης», που ξεκίνησαν την δεκαετία του '60, υπήρξαν ευεργετικές για πολλές γυναίκες και οδήγησαν σε ένα κάλεσμα για αλλαγή των καταπιεστικών κοινωνικών δομών που χαρακτήριζαν την πατριαρχική κοινωνία (Brodsky, 1973).

Πέρα από κάποιες φυσικές και αναπαραγωγικές ιδιαιτερότητες, λίγα χαρακτηριστικά μπορούν να ερμηνευθούν μόνο με βάση τις βιολογικές διαφορές των φύλων (Burn, 1996, Epstein, 1997). Η κοινωνική κατασκευή του φύλου καθώς εμπλέκεται με τις άλλες κοινωνικές ταυτότητές του, δημιουργεί μια αυτο-εικόνα για το ποιες είμαστε ως γυναίκες ή ποιοι ως άνδρες και πως πρέπει να συμπεριφερόμαστε. Παράλληλα, δημιουργεί προσδοκίες σε αυτούς με τους οποίους αλληλεπιδρούμε, οδηγώντας σε αυτο-εκπληρούμενες προφητείες που με τη σειρά τους διαμορφώνουν τη συμπεριφορά μας για να ανταποκριθούμε στις προσδοκίες τους (Rosenthal, 1994, Snyder & Dymoff, 2001, Towsen, Zanna & MacDonald, 1989).

Η φεμινιστική προοπτική επιμένει ότι το φύλο, ως βιολογική και κοινωνική κατηγορία, συνεχίζει να εμπλέκεται ουσιαστικά στις ποικίλες ανθρώπινες αλληλεπιδράσεις. Η φεμινιστική ψυχολογία έχει επικεντρωθεί στο φύλο, ακριβώς όπως η πολυπολιτισμική θεωρία έχει επικεντρωθεί στον πολιτισμό. Από μια άποψη η φεμινιστική ψυχολογία ταυτίζεται με την πολυπολιτισμική, αφού μοιράζονται πολλές ίδιες αρχές (π.χ. ισοτιμία στις σχέσεις, εναντίωση στην καταπίεση, δέσμευση για κοινωνική αλλαγή). Έτσι, δε στοχεύει μόνο στην ενίσχυση της θέσης των γυναικών αλλά και όλων των κοινωνικά καταπιεσμένων ομάδων (Worrell & Remer, 2003).

Η φεμινιστική συμβουλευτική και ψυχοθεραπεία έχει ένα δικό της θεωρητικό προσανατολισμό που έχει τις ρίζες του στις θεωρίες και φιλοσοφίες του γυναικείου κινήματος. Έγινε ιδιαίτερα δημοφιλής και αποδεκτή την δεκαετία του 1970, όταν επιρρίπτονταν κατηγορίες στις παραδοσιακές ψυχοθεραπευτικές προσεγγίσεις, ότι δεν μπορούσαν να καλύψουν τις ψυχολογικές ανάγκες των γυναικών (Gannon, 1982). Η ουσία της φεμινιστικής φιλοσοφίας στηρίζεται στην υπόθεση ότι η ιδεολογία, η κοινωνική δομή και η συμπεριφορά είναι αλληλένδετα (Cammaert & Larsen, 1988). Για το λόγο αυτό, στην φεμινιστική ψυχοθεραπεία τα συναισθηματικά προβλήματα θεωρούνται απόρροια εξωτερικών αλλά και εσωτερικών προβλημάτων, τονίζοντας ότι οι συμπεριφορές είναι συμπτώματα περισσότερο καταπίεσης παρά ασθένειας (Rosewater, 1988). Η φεμινιστική ψυχοθεραπεία αναγνωρίζει ότι οι ρόλοι των φύλων, η γυναικεία κοινωνικοποίηση και το υποβαθμισμένο γόητρο των γυναικών σε μια πατριαρχική κοινωνία, είναι πηγές των ψυχολογικών δυσκολιών που αντιμετωπίζουν. Αναγνωρίζει, παράλληλα, ότι η ψυχική υγεία των γυναικών δεν μπορεί να βελτιωθεί αποτελεσματικά μόνο μέσω της συμβουλευτικής και της ψυχοθεραπείας, αλλά και μέσα από αποτελεσματικές δομικές αλλαγές της κοινωνίας.

Η φεμινιστική συμβουλευτική προσπαθεί να αναθεωρήσει, να ανακατασκευάσει και να αναστοχαστεί πάνω στις αρχές των παραδοσιακών ιδεολογιών που έχουν υποτιμήσει την γυναικεία εμπειρία. Εφόσον η πραγματική ισότητα είναι κάτι περισσότερο από την ισότητα των φύλων, αν θέλουμε να δεχθούμε την σύγχρονη φεμινιστική συμβουλευτική προσέγγιση θα πρέπει να δεχθούμε ότι όλοι οι άνθρωποι είναι ίσοι και θα πρέπει να έχουν ίσες ευκαιρίες.

Θέματα που απασχολούν την φεμινιστική συμβουλευτική

Για να είναι σε θέση ένας ή μια ειδικός να ασχοληθεί με την φεμινιστική συμβουλευτική προσέγγιση θα πρέπει να γνωρίζει και να καταλαβαίνει όλο το πλαίσιο των εμπειριών και της εξέλιξης γυναικών και ανδρών καθ' όλη την διάρκεια της ζωής τους. Παράγοντες, όπως το κοινωνικό φύλο, η εθνικότητα, ο πολιτισμός, ο σεξουαλικός προσανατολισμός, το κοινωνικο-οικονομικό επίπεδο, το επάγγελμα, τα φυσικά χαρακτηριστικά και ικανότητες και ο θρησκευτικός προσανατολισμός, παράγοντες που καθορίζουν την ταυτότητα του κάθε ατόμου, πρέπει να λαμβάνονται σοβαρά υπόψη στις συμβουλευτικές προσεγγίσεις παρέμβασης. Λαβαίνοντας υπόψη όσο το δυνατόν περισσότερους από αυτούς τους παράγοντες, οι σύμβουλοι ψυχοθεραπευτές μπορούν να αποφασίζουν με μεγαλύτερη ακρίβεια την κατεύθυνση προς την οποία θα πρέπει να στρέψουν την συμβουλευτική τους βοήθεια.

Κοινωνικό φύλο

Το κοινωνικό φύλο αναφέρεται στις προσωπικές πεποιθήσεις και αναπαραστάσεις που έχουν οι γυναίκες (και οι άνδρες) για τον εαυτό τους και τον τρόπο που η κοινωνία απαντάει στον τρόπο που βλέπουν τον εαυτό τους. Είναι αποτέλεσμα πολιτισμικά κατασκευασμένων πεποιθήσεων και στάσεων για τα χαρακτηριστικά και την συμπεριφορά που πρέπει να συνοδεύουν τις γυναίκες και τους άνδρες. Δηλαδή, για την κατανόηση του κοινωνικού φύλου θα πρέπει να λαμβάνουμε υπόψη και την φύση αλλά και τις επιρροές που δέχεται το άτομο από το περιβάλλον.

Οι πεποιθήσεις για το κοινωνικό φύλο διαφέρουν από χώρα σε χώρα και από πολιτισμό σε πολιτισμό. Η κοινωνική κατασκευή του φύλου παίζει σημαντικό ρόλο στον ορισμό και την διάγνωση της ψυχικής διαταραχής αλλά και στην θεραπευτική της αντιμετώπιση.

Πολιτισμός / Εθνικότητα

Ο πολιτισμός και η εθνικότητα είναι δύο έννοιες οι οποίες συνδέονται πολύ μεταξύ τους, ιδιαίτερα στην σημερινή εποχή των μεγάλων και ποικίλων μετακινήσεων πληθυσμών από μια χώρα σε άλλη. Οικογένειες που έχουν μεταναστεύσει και ζουν και εργάζονται χρόνια στην χώρα υποδοχής, συχνά υιοθετούν τον πολιτισμό της και τα παιδιά τους που μεγαλώνουν σ' αυτήν αποκτούν την εθνικότητά της. Η εθνική ταυτότητα ενός ατόμου προσδιορίζεται από την ταύτιση του με μια συγκεκριμένη πολιτισμική ομάδα. Η εθνικότητα μιας ομάδας είναι ένα σύνολο πολλών χαρακτηριστικών, πεποιθήσεων, συμπεριφορών, γλώσσας, παραδόσεων που την ξεχωρίζει από άλλες ομάδες. Η εθνικότητα αναπτύσσεται μέσα από αναρίθμητες προσωπικές, οικογενειακές και κοινωνικές εμπειρίες. (Schmidt, 2006, σελ.85). Ο πολιτισμός είναι το σύνολο των συμπεριφορών, πεποιθήσεων, αξιών, συνηθειών, εθίμων και ηθών, παραδόσεων και κοινωνικών κανόνων που μεταβιβάζονται από γενιά σε γενιά (Harper, 2003, σελ.1). Ήδη από τους δύο αυτούς ορισμούς φαίνεται η αλληλεπικάλυψη των δύο αυτών εννοιών.

Η εθνικότητα και ο πολιτισμός αποτελούν παράγοντες που μας χαρακτηρίζουν και που μπορεί να εγείρουν θετικές ή αρνητικές αντιδράσεις στο πρόσωπό μας, ανάλογα με το κοινωνικό πλαίσιο που μας περιβάλλει κάθε φορά. Στην Ελλάδα μέχρι πρόσφατα, δεν ήμασταν και τόσο ευαισθητοποιημένοι σε θέματα εθνικότητας και διαφορετικών πολιτισμών. Σήμερα όμως, που υπάρχει μια αυξημένη εισροή ξένων μεταναστών που ζουν και εργάζονται στην χώρα μας, δημιουργούνται ποικίλες αντιδράσεις, θετικές ή αρνητικές εκ μέρους μας. Η δική μας εθνική ταυτότητα και οι προσωπικές μας εμπειρίες διαμορφώνουν τις προσωπικές μας προκαταλήψεις, στάσεις, αξίες και προσδοκίες για τους άλλους. Ας μη ξεχνάμε ότι η όποια συμβουλευτική προσέγγιση χρωματίζεται από τον

πολιτισμό στον οποίο διδάχθηκε και τον αντανακλά. Επομένως, είναι φυσικό και οι σύμβουλοι να έχουν ενστερνισθεί πολλές από τις αξίες και τις στάσεις του συγκεκριμένου πολιτισμού στον οποίο μαθήτευσαν. Προκειμένου να είμαστε σε θέση να στηρίξουμε ψυχολογικά άτομα διαφορετικής εθνικότητας και πολιτισμού από μας, δε θα πρέπει να τους πλησιάζουμε και να προσπαθούμε να τους καταλάβουμε μέσα από τις προσωπικές μας αξίες. Για να τους κατανοήσουμε θα πρέπει να τους προσεγγίσουμε μέσα από το δικό τους πλαίσιο αναφοράς.

Όσο περισσότερο διαφέρουν σύμβουλος και συμβουλευόμενο άτομο, ως προς την εθνική τους ταυτότητα και πολιτισμό, τόσο αυξάνεται η πιθανότητα της παρανόησης, των λανθασμένων ερμηνειών, των λανθασμένων χειρισμών των ανησυχιών και των προβλημάτων του συμβουλευόμενου εκ μέρους του συμβούλου. Η επίγνωση και η κατανόηση των σημαντικών κοινωνικών ομάδων με τις οποίες ταυτίζεται το συμβουλευόμενο πρόσωπο είναι σημαντικές για την άσκηση μιας αποτελεσματικής συμβουλευτικής. Οι δεξιότητες που χρειάζονται για να εργαστεί κανείς συμβουλευτικά με άτομα που διαφέρουν από το ίδιο, εντάσσονται στις πολυπολιτισμικές δεξιότητες.

Κοινωνικο-οικονομικό επίπεδο

Το κοινωνικο-οικονομικό επίπεδο και η κοινωνική τάξη στην οποία ανήκει το συμβουλευόμενο άτομο, είναι παράγοντες που επηρεάζουν την διαμόρφωση της προσωπικής του ταυτότητας. Είναι ένα θέμα που έχει αρχίσει και απασχολεί την φεμινιστική και την πολυπολιτισμική συμβουλευτική ιδιαίτερα τα τελευταία χρόνια (Liu & Pope-Davis, 2004). Όσο και αν δε θέλουμε να το παραδεχθούμε, οι κοινωνικές τάξεις υπάρχουν, λόγω των ανισοτήτων που αναπτύσσονται ανάμεσα στους ανθρώπους όταν καταλαβαίνουν τις οικονομικές προσδοκίες του περιβάλλοντός τους και προσανατολίζουν την συμπεριφορά τους για να ανταποκριθούν σ' αυτές τις απαιτήσεις (Liu & Pope-Davis, 2004). Η κοινωνική τάξη στην οποία ανήκει ένα άτομο δεν προσδιορίζεται μόνο από το οικονομικό στοιχείο, αλλά είναι αποτέλεσμα και άλλων παραγόντων, όπως είναι το επίπεδο μόρφωσης, ο τόπος κατοικίας, οι κοινωνικές ομάδες στις οποίες ανήκει κάποιος, κ.ο.κ. Η κατάταξη των ανθρώπων σε κοινωνικές τάξεις λειτουργεί όπως ο ρατσισμός και ο σεξισμός, γι' αυτό και οι σύμβουλοι ψυχοθεραπευτές θα πρέπει να είναι ευαισθητοποιημένοι σ' αυτό το θέμα προκειμένου να προσφέρουν αποτελεσματική ψυχολογική στήριξη (Schmidt, 2006).

Θρησκευτική ταυτότητα

Στις πολλές ταυτότητες που χαρακτηρίζουν τον άνθρωπο, εντάσσεται και η θρησκευτική διάσταση του εαυτού. Οι θρησκευτικές αντιλήψεις δέχονται μεγάλη επίδραση από τις οικογενειακές αξίες και έθιμα, τις κοινωνικές και πολιτισμικές παραδόσεις, τις προσωπικές εμπειρίες. Οι θρησκευτικές

πεπειθήσεις βοηθούν πολλούς ανθρώπους να βρουν νόημα στην ζωή τους. Ο τρόπος με τον οποίο οι άνθρωποι επεξεργάζονται αυτές τις πεπειθήσεις και τις εντάσσουν στην αυτο-αντίληψή τους έχει μεγάλη σημασία για την συμβουλευτική σχέση. Η κατανόηση της συμβολής της θρησκευτικότητας στον επιτυχημένο χειρισμό της συμβουλευτικής σχέσης είναι τεράστια, ιδιαίτερα όταν έχουμε να κάνουμε με άτομα ποικίλων θρησκευτικών προσανατολισμών (Ivey, D'Andrea, Ivey, & Simek-Morgan, 2002).

Σεξουαλικός προσανατολισμός

Ο σεξουαλικός προσανατολισμός, όπως η σεξουαλικότητα, το κοινωνικό και το βιολογικό φύλο, επηρεάζουν την ανάπτυξη της ταυτότητας του ατόμου και αποτελούν σημαντικές κοινωνικές και πολιτισμικές μεταβλητές που θα πρέπει η ψυχοθεραπεύτρια ή ο ψυχοθεραπευτής να κατανοήσει και να λάβει σοβαρά υπόψη αν θέλει να προσφέρει αποτελεσματική ψυχολογική βοήθεια στο συμβουλευόμενο άτομο.

Η άποψη που επικρατεί στην εποχή μας είναι ότι ο σεξουαλικός προσανατολισμός είναι αποτέλεσμα μιας σύνθετης διαδικασίας αλληλεπίδρασης βιολογικών, κοινωνικών και προσωπικών παραγόντων (Schmidt, 2006). Άρα, η διαδικασία με την οποία γίνεται ένας άνθρωπος ετερόφυλος ή ομοφυλόφιλος επηρεάζεται από πολλούς παράγοντες.

Ο σύμβουλος θα πρέπει να προσεγγίσει τα θέματα που άπτονται της σεξουαλικής ταυτότητας και τους σεξουαλικού προσανατολισμού του συμβουλευόμενου ατόμου, με κατανόηση και γνώση, ακριβώς όπως θα προσεγγίσει και ένα άλλο άτομο με διαφορετικό εθνικό ή πολιτισμικό υπόβαθρο. Πρέπει να έχει καταρχήν επίγνωση των προσωπικών του ενδόμυχων σκέψεων, στάσεων, προκαταλήψεων και όποιων άλλων θεμάτων που συνδέονται με το κοινωνικό φύλο για να μπορέσει να προχωρήσει σε συμβουλευτική βοήθεια.

Φυσικά χαρακτηριστικά και ικανότητες

Τα εξωτερικά φυσικά χαρακτηριστικά και οι ικανότητες που διαθέτουν οι άνθρωποι, σαφώς συμβάλλουν στην αυτο-αντίληψή τους, θετικά ή αρνητικά. Οι σημερινές κοινωνίες προωθούν ένα πρότυπο νεότητας, υγείας, τέλειου σώματος, αρτιμέλειας, και πολλών ικανοτήτων. Άτομα που δεν εμπίπτουν σε αυτή την εικόνα συχνά αντιμετωπίζονται αρνητικά. Στην προσπάθεια να φθάσουν αυτό το πρότυπο εγκλωβίζονται συχνά πολλές γυναίκες. Μια επιτυχημένη συμβουλευτική προσέγγιση θα εξαρτηθεί εν μέρει από τις προσωπικές αντιλήψεις που έχουν οι σύμβουλοι για την εικόνα του σώματος αλλά κυρίως από τις συμβουλευτικές ικανότητες που διαθέτουν.

Βασικές αρχές

Στο χώρο της φεμινιστικής συμβουλευτικής υπάρχουν διάφορες προσεγγίσεις που συνδέονται με ιστορικά, κοινωνικά και πολιτικά γεγονότα (Hummi, 1992). Οι διαφορετικές θεωρητικές και πρακτικές προσεγγίσεις δίνουν έμφαση σε διάφορες πτυχές της φεμινιστικής συμβουλευτικής με διαφορετικό τρόπο και θέτουν διαφορετικούς θεραπευτικούς στόχους και αναλύσεις (Enns, 1992. Russell, 1996. Worrell & Remer, 2003). Παρόλα αυτά, μπορούμε να αναγνωρίσουμε κάποιες βασικές αρχές που χαρακτηρίζουν όλες τις προσεγγίσεις της φεμινιστικής συμβουλευτικής. Δουλεύοντας πάνω στις αρχές αυτές, οι σύμβουλοι ψυχοθεραπευτές θα πρέπει να στοχεύουν στην ενίσχυση της επίγνωσης που πρέπει να έχουν οι γυναίκες για όλες τις κοινωνικές τους ταυτότητες, στην ενίσχυση της ψυχικής τους ανθεκτικότητας και ευημερίας, ενισχύσεις οι οποίες με τη σειρά τους θα οδηγήσουν στην ενδυνάμωσή τους ως οντότητες.

Το προσωπικό είναι και πολιτικό

«Το προσωπικό είναι πολιτικό», ότι δηλαδή, οι προσωπικές εμπειρίες εντάσσονται σε ένα πολιτικό πλαίσιο και μια πολιτική πραγματικότητα, αποτελεί την βάση των φεμινιστικών προσεγγίσεων της συμβουλευτικής ψυχολογίας, ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του '60 (Morrow & Hawxhurst, 1998). Η φεμινιστική συμβουλευτική προσέγγιση τονίζει ότι η κύρια πηγή των αρνητικών εμπειριών και των προβλημάτων που αντιμετωπίζουν οι γυναίκες είναι προϊόν της αλληλεπίδρασης ανάμεσα στον εσωτερικό ψυχικό τους κόσμο και τον εξωτερικό κοινωνικό, και άρα είναι πολιτική Gilbert, 1980. Walker, 1990). Η αρχή αυτή περιλαμβάνει τις φεμινιστικές πεποιθήσεις για τα στερεότυπα που περιβάλλουν το ρόλο του κοινωνικού φύλου και όλα τα άλλα είδη καταπίεσης, όπως είναι η εθνικότητα, ο σεξουαλικός προσανατολισμός, η ηλικία και πολλά άλλα (Worrell & Remer, 2003).

Σύμφωνα με τις Judith Worrell και Pamela Remer (2003, σελ.70), η συμβουλευτική προσέγγιση που θα επιδοθεί στην συνειδητοποίηση αυτής της αρχής εκ μέρους των συμβουλευομένων, θα πρέπει να στοχεύει στο να τις βοηθήσει:

1. Να συνειδητοποιήσουν την προσωπική τους πορεία προς την κατασκευή του κοινωνικού τους φύλου.
2. Να αναγνωρίσουν τα εσωτερικά τους μηνύματα και πεποιθήσεις καταπίεσης.
3. Να αντικαταστήσουν τις εσωτερικευμένες στερεοτυπικές πεποιθήσεις τους με περισσότερη συνομιλία με τον εαυτό τους
4. Να αναπτύξουν συμπεριφορές που θα επιλέξουν οι ίδιες και που δε θα τους έχουν επιβληθεί από την κυρίαρχη κουλτούρα.

5. Να αξιολογήσουν την επίδραση των διαφόρων κοινωνικών παραγόντων στις προσωπικές τους εμπειρίες

6. Να κατανοήσουν τους τρόπους με τους οποίους η κοινωνία καταπιέζει τις γυναίκες και άλλες μειονότητες.

7. Να αναγνωρίσουν τις σεξιστικές και καταπιεστικές κοινωνικές πρακτικές που τις επηρεάζουν αρνητικά.

8. Να αποκτήσουν δεξιότητες που θα τις βοηθήσουν να προκαλέσουν αλλαγές στο περιβάλλον τους.

9. Να ανασκευάσουν τους κοινωνικούς θεσμούς για να τους απαλλάξουν από τις πρακτικές διακρίσεων.

10. Να αναπτύξουν μια αίσθηση προσωπικής και κοινωνικής δύναμης.

Η προσωπική ταυτότητα και οι κοινωνικές ταυτότητες είναι αλληλένδετες

Η προσωπική ταυτότητα κάθε ανθρώπου συνδέεται και προκύπτει από όλους τους κοινωνικούς ρόλους που αναλαμβάνει ως απόρροια της κοινωνικοποίησης του. Η κατανόηση και η εμπειρία των ρόλων του κοινωνικού φύλου και των κοινωνικών προσδοκιών που αυτοί συνεπάγονται, απασχολούν ιδιαίτερα τις γυναίκες και την φεμινιστική συμβουλευτική. Στόχος της φεμινιστικής συμβουλευτικής πρέπει να είναι η αναγνώριση, εκ μέρους των συμβουλευόμενων γυναικών, όλων των κοινωνικών τους ταυτοτήτων και η συνειδητοποίηση ότι όλες αυτές αποτελούν μέρος της προσωπικής τους ταυτότητας. Από κει και πέρα, μέσα από συζητήσεις που θα στοχεύουν στην ανεύρεση νοήματος, για τις ίδιες, της κάθε μιας από αυτές τις ταυτότητες, θα πρέπει να καταλάβουν τον αντίκτυπο της κάθε μιας στην προσωπική τους ταυτότητα και αυτο-εικόνα (Worrell & Remer, 2003).

Δέσμευση για κοινωνική αλλαγή

Μια άλλη αρχή που διέπει την φεμινιστική συμβουλευτική τονίζει ότι αυτή δεν πρέπει να στοχεύει μόνο στην βελτίωση της ψυχολογικής κατάστασης της γυναίκας, αλλά πρέπει να δεσμευτεί και να παλέψει για μια ευρύτερη κοινωνική αλλαγή. Γνωρίζουμε καλά πως οποιαδήποτε προσπάθεια βελτίωσης της θέσης του συμβουλευόμενου ατόμου δεν μπορεί να έχει τα αποτελέσματα που επιθυμούμε αν δεν υποστηρίζεται και από το περιβάλλον του. Κατά τον ίδιο τρόπο, προκειμένου να δημιουργηθεί μια μη-σεξιστική κοινωνία η οποία θα είναι απαλλαγμένη από προκαταλήψεις και καταπιέσεις, θα πρέπει να υπάρχει δέσμευση εκ μέρους των φεμινιστών συμβούλων και συμβουλευόμενων ότι θα δραστηριοποιηθούν προκειμένου να επέλθει αυτή η κοινωνική αλλαγή. Για να ενεργοποιηθούν σύμβουλοι και συμβουλευόμενες προς αυτή την κατεύθυνση, θα πρέπει να έχει προηγηθεί η συνειδητοποίηση της αρχής «το προσωπικό είναι και πολιτικό».

Ισότιμες σχέσεις

Η αρχή αυτή αναφέρεται στην πεποίθηση ότι οι σχέσεις ιεραρχίας καθώς και η ιεραρχική κατανομή της ισχύος είναι ανάρμοστες. Στο χώρο της φεμινιστικής συμβουλευτικής η έμφαση δίνεται ιδιαίτερα στη σχέση συμβούλου – συμβουλευόμενου, η οποία πρέπει να είναι ισότιμη, γιατί και οι δύο έχουν την ίδια αξία ως άτομα. Η στήριξη αυτής της αρχής περιλαμβάνει μια φεμινιστική προοπτική στην θεραπευτική διαδικασία, η οποία έρχεται σε αντίθεση με πολλές πεποιθήσεις των παραδοσιακών θεραπειών που στηρίζονται στις στερεότυπες αξίες της ανδρικής κυρίαρχης κουλτούρας, και θέλουν το ψυχοθεραπευτή παντογνώστη. Στην φεμινιστική συμβουλευτική, η συμβουλευτική σχέση χαρακτηρίζεται από αμοιβαίο σεβασμό και φροντίδα, από ενσυναίσθηση και συνεργασία, παράγοντες που συμβάλλουν στην δημιουργία ενός υποστηρικτικού θεραπευτικού περιβάλλοντος, όπου οι συμβουλευόμενες μπορούν να εμπιστευθούν τον εαυτό τους και να ενισχυθούν στην προσπάθειά τους να επιφέρουν την αλλαγή στον εαυτό τους και την κοινωνία.

Εκτίμηση της γυναικείας εμπειρίας και έκφρασης

Η αρχή αυτή τονίζει ότι οι εμπειρίες που έχει βιώσει μια γυναίκα θα πρέπει να λαμβάνονται σοβαρά υπόψη στην συμβουλευτική προσέγγισή της και να μην υποβιβάζονται ή αγνοούνται υποτασσόμενες στους ανδροκρατικούς ορισμούς της γυναικείας υπόστασης. Οι γυναίκες θα πρέπει να ενθαρρύνονται ώστε να αυτο-προσδιορίζονται, εμπιστευόμενες τις προσωπικές τους εμπειρίες. Μέσα από μια τέτοια διαδικασία θα μάθουν να εκτιμούν χαρακτηριστικά τους που πριν υποτιμούσαν, θα μάθουν σιγά-σιγά να φροντίζουν τον εαυτό τους και να εμπιστεύονται την διαίσθησή τους.

Η φεμινιστική συμβουλευτική προσέγγιση θα πρέπει να στοχεύει στην εμπύχωσή τους ώστε να αγαπήσουν και να εκτιμήσουν αυτό που είναι. Κάτι τέτοιο μπορεί να επιτευχθεί βοηθώντας τις γυναίκες (Worrell & Remer, 2003, σελ.75):

1. Να εμπιστεύονται τις εμπειρίες τους ως γυναίκες.
2. Να επαναπροσδιορίσουν την γυναικεία φύση από μια γυναικεία προοπτική.
3. Να εκτιμήσουν τις αξίες που συνδέονται με την γυναίκα.
4. Να εμπιστεύονται την διαίσθησή τους ως μια έγκυρη πηγή γνώσης.
5. Να αναγνωρίσουν τα προσόντα τους.
6. Να αναγνωρίσουν τις προσωπικές τους ανάγκες και να φροντίσουν τον εαυτό τους.
7. Να εκτιμήσουν τον εαυτό τους ως γυναίκες.

8. Να εκτιμήσουν τις άλλες γυναίκες και τις σχέσεις τους με αυτές.

9. Να αποδέχονται και να αγαπούν το σώμα τους.

10. Να λειτουργούν σύμφωνα με τις προσωπικές τους σεξουαλικές ανάγκες και όχι με αυτές κάποιου άλλου προσώπου.

Αναγνώριση όλων των τύπων καταπίεσης

Η καταπίεση, σε όλες τις μορφές της, επηρεάζει σημαντικά όχι μόνο τις πεπεισμένες αλλά και όλες τις μορφές ισχύος και κοινωνικής οργάνωσης. Η φεμινιστική συμβουλευτική εργάζεται ενάντια στην καταπίεση που εκδηλώνεται με γνώμονα το φύλο, την κοινωνική τάξη, την εθνικότητα, τον πολιτισμό, τις θρησκευτικές πεποιθήσεις, το σώμα. Τέτοια στοιχεία καταπίεσης θα πρέπει να αντιμετωπίζονται άμεσα. Στην φεμινιστική συμβουλευτική γίνεται αναγνώριση των διαφορετικών τύπων καταπίεσης που βιώνει η γυναίκα και της συμβολής τους στις δυσκολίες και τα προβλήματα που η ίδια προβάλλει. Μέσα από αυτή την αναγνώριση ευαισθητοποιείται, έτσι ώστε να ενδυναμωθεί να τις αντιμετωπίσει και να τις αποτινάξει.

Θεραπευτικές προσεγγίσεις της φεμινιστικής συμβουλευτικής και ψυχοθεραπείας.

Παρά το ότι η φεμινιστική συμβουλευτική προσέγγιση χρησιμοποιεί πολλές θεραπευτικές προσεγγίσεις, κάποιες από αυτές θεωρούνται θεμελιώδεις για την φεμινιστική συμβουλευτική, και σε αυτές θα επικεντρωθούμε εδώ.

Ανάπτυξη συνείδησης

Η συνειδητοποίηση εκ μέρους των γυναικών της υποβαθμισμένης θέσης τους στην κοινωνία ξεκίνησε με τις ομάδες συνειδητοποίησης της δεκαετίας του '60. Οι ομάδες αυτές ξεκίνησαν χωρίς αυστηρή δομή αλλά κυρίως ως μια διέξοδος που δινόταν στις γυναίκες, για να συζητήσουν τα προσωπικά τους ζητήματα και να τα μοιραστούν με άλλες γυναίκες. Αυτή η εμπειρία τις ενέπνευσε να συνδέσουν τις προσωπικές τους εμπειρίες με την ευρύτερη κοινωνικο-πολιτική πραγματικότητα. Μερικά από τα θέματα που ανέκυπταν σε αυτές τις ομάδες είχαν να κάνουν με την βία στην οικογένεια, την σεξουαλική κακοποίηση, την σεξουαλική παρενόχληση στο χώρο της εργασίας, τις στερεοτυπικές αντιλήψεις που συνόδευαν το φύλο τους.

Σήμερα, οι ομάδες συνειδητοποίησης λειτουργούν θεραπευτικά για πολλές γυναίκες, γιατί τις βοηθούν να συνειδητοποιήσουν ότι και πολλές άλλες γυναίκες βιώνουν προβλήματα όμοια με τα δικά τους. Στοχεύουν στην αυτεπίγνωση τους μέσα από την συναισθηματική στήριξη και την ανάλυση των κοινωνικών τους ρόλων και των εμπειριών που συνδέονται με αυτούς. Από μια άποψη, οι ομάδες συνειδητοποίησης μοιάζουν και με άλλες τεχνικές της ομαδικής συμβουλευτικής και ψυχοθεραπείας, διαφέρουν όμως στο ότι

επικεντρώνονται στην εξέταση, εκ μέρους των συμμετεχόντων, των τρόπων με τους οποίους οι διάφορες μορφές καταπίεσης συμβάλλουν στην ψυχική τους οδύνη και συζητούν τρόπους επίλυσης προκειμένου να προκαλέσουν την προσωπική αλλά και την κοινωνική τους αλλαγή.

Οιομάδες ανάπτυξης της συνειδητοποίησης στοχεύουν στην ενδυνάμωση της γυναίκας ώστε να νιώσει ικανή να δραστηριοποιηθεί ενάντια στην καταπίεση, μέσα από την αμοιβαία υποστήριξη των μελών τους.

Ανάλυση του ρόλου του κοινωνικού φύλου

Η ανάλυση του ρόλου του κοινωνικού φύλου μπορεί να γίνει χρησιμοποιώντας διάφορες συμβουλευτικές προσεγγίσεις. Βασικό είναι η συζήτηση να επικεντρώνεται στο να βοηθηθεί η συμβουλευόμενη να αναγνωρίσει τα μηνύματα που έχει λάβει από το οικογενειακό, σχολικό, και κοινωνικό της περιβάλλον καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής της και την επίδραση που έχουν επάνω της. Η θεραπευτική αξία της ανάλυσης του κοινωνικού ρόλου του φύλου είναι κυρίως διαγνωστική, αφού μέσα από αυτή αξιολογείται η ψυχολογική οδύνη που βιώνει η συμβουλευόμενη και ο τρόπος με τον οποίο την αντιμετωπίζει όλα αυτά τα χρόνια.

Στην αρχή ανιχνεύονται οι στάσεις και οι πεποιθήσεις που έχει το συμβουλευόμενο άτομο σε σχέση με το ρόλο του κοινωνικού του φύλου. Κατόπιν εξετάζεται ο τρόπος με τον οποίο αυτές οι πεποιθήσεις αντανακλώνται στις προσδοκίες που έχει η συμβουλευόμενη για τον εαυτό της. Μαθαίνει για την επίδραση αυτών των προσδοκιών στην ζωή της και οδηγείται στην επίγνωση του πως αυτές οι προσδοκίες την επηρεάζουν αρνητικά. Αποφεύγεται κάθε είδους ενοχοποίηση της ίδιας, αφού τονίζεται ότι οι πεποιθήσεις της αντανακλούν τον τρόπο με τον οποίο η κοινωνία βλέπει το ρόλο των γυναικών.

Επανακοινωνικοποίηση

Η επανακοινωνικοποίηση στοχεύει βασικά σε μια αναδόμηση του συστήματος πεποιθήσεων που έφερε μαζί της μέχρι τώρα η γυναίκα. Οι συμβουλευόμενες ευαισθητοποιούνται σε νέους μη-παραδοσιακούς ρόλους του φύλου τους και αναπτύσσουν νέες τεχνικές για να αντιμετωπίζουν δύσκολες καταστάσεις. Μαθαίνουν να βρίσκουν νέες λύσεις για να ξεπεράσουν τις δυσκολίες που αντιμετωπίζουν και έτσι οδηγούνται σταδιακά στην ευημερία τους.

Η επανακοινωνικοποίηση έρχεται μετά την ανάλυση του ρόλου του κοινωνικού φύλου και προσφέρει μια εμπειρία, μέσα από την οποία οι γυναίκες μπορούν να οικοδομήσουν μια θετική αυτο-εικόνα.

Μερικοί από τους τρόπους με τους οποίους μπορεί κάτι τέτοιο να επιτευχθεί είναι μέσα από την γνωστική αναπλαισίωση αλλά και την εξάσκηση στη

διεκδικητικότητα, τεχνικές που θα οδηγήσουν και σε αύξηση του επιπέδου αυτο-εκτίμησής τους.

Ενδυνάμωση

Η ενδυνάμωση είναι ένας ευρύτερος στόχος της φεμινιστικής παρέμβασης, που δίνει έμφαση στην ενίσχυση των δυνατοτήτων και ανθεκτικότητας, που διαθέτουν οι συμβουλευόμενες, προκειμένου να αντιμετωπίσουν παρελθούσες, παρούσες και μέλλουσες τραυματικές και αγχογόνες καταστάσεις (Worrell & Remer, 2003). Κατά τις Worrell και Remer (2003, σελ. 25-26), η ενδυνάμωση και η ανθεκτικότητα στις γυναίκες μπορεί να επιτευχθεί μέσω της ενίσχυσης της αυτο-εκτίμησης, της επίγνωσης του ρόλου του κοινωνικού τους φύλου, της αίσθησης προσωπικού ελέγχου και αυτο-αποτελεσματικότητας, της φροντίδας του εαυτού τους, της απόκτησης αποτελεσματικών δεξιοτήτων επίλυσης προβλημάτων και διεκδικητικότητας, της αποτελεσματικής πρόσβασης σε διευκολυντικούς κοινωνικούς, οικονομικούς και κοινοτικούς πόρους, της ευελιξίας στην συμπεριφορά που προβάλλει το κοινωνικό τους φύλο. Η κεντρική ιδέα είναι να βοηθηθούν οι γυναίκες να αποκτήσουν μια αίσθηση προσωπικής αξίας και να αντιμετωπίζονται από τους άλλους ως άτομα άξια εκτίμησης και σεβασμού.

Άξονες της συμβουλευτικής προσέγγισης των γυναικών

Η ανάδυση της πολυ-πολιτισμικής συμβουλευτικής τα τελευταία χρόνια έχει δώσει ιδιαίτερη έμφαση στην σπουδαιότητα του πολιτισμού για την ερμηνεία της ανθρώπινης συμπεριφοράς, αναγνωρίζοντας ότι η όποια ψυχολογική παρέμβαση συμβαίνει πάντα σε ένα πολιτισμικό πλαίσιο. Στα πλαίσια της θεραπείας, οι πολιτισμικές διαφορές ανάμεσα σε σύμβουλο, συμβουλευόμενο άτομο και την ή τις παρεμβάσεις, μπορεί να αποτελέσει πηγή έντασης και παρεξηγήσεων (Ridley, Li, & Hill, 1998). Γι' αυτό χρειάζεται η ανάπτυξη ιδιαίτερων ικανοτήτων εκ μέρους των συμβούλων, οι οποίες θα περιλαμβάνουν την ευαισθητοποίηση τους σε διάφορα θέματα που άπτονται της συμβουλευτικής γυναικών.

Η συμβουλευτική προσέγγιση των γυναικών εστιάζεται σε τρεις κύριους άξονες: τις γνώσεις, τις δεξιότητες και τις στάσεις.

Γνώσεις

Καταρχήν χρειάζονται οι απαραίτητες γνώσεις με τις οποίες οι σύμβουλοι θα βοηθηθούν να κατανοήσουν τα γυναικεία θέματα με τα οποία ασχολούνται. Οι γνώσεις αυτές εστιάζονται σε θέματα γυναικείας ψυχολογίας, γυναικείας φυσιολογίας και του γυναικείου κινήματος γενικότερα. Η επίδραση του γυναικείου κινήματος στην αλλαγή των ρόλων της γυναίκας είναι γνωστή σε όλους. Υπάρχουν σήμερα ειδικά

προπτυχιακά και μεταπτυχιακά προγράμματα εστιασμένα στα γυναικεία θέματα, υπάρχει ειδική νομοθεσία που προστατεύει την γυναίκα, έχουν αναπτυχθεί ολόκληρες θεωρίες που προσπαθούν να ερμηνεύσουν την γυναίκα. Οι ψυχοθεραπευτές που συμβουλευουν θεραπευτικά γυναίκες, θα πρέπει να μπορούν να προσεγγίζουν την γυναικεία συμπεριφορά από μια ιστορικο-πολιτική προοπτική. Μια τέτοια προοπτική επιτρέπει στους συμβούλους να λαβαίνουν υπόψη την επίδραση του χρόνου, του τόπου και των κοινωνικών συνηθειών στην ζωή της γυναίκας. Η καλή γνώση της φυσιολογίας της γυναίκας και των λειτουργιών του γυναικείου σώματος θα βοηθήσει τους συμβούλους να καταλάβουν καλύτερα τις γυναικείες ανάγκες. Οι σύμβουλοι θα πρέπει να γνωρίζουν τι υποστηρίζουν οι θεωρίες της προσωπικότητας για την γυναίκα, έτσι ώστε να προσεγγίζουν και να διερευνούν με διαφορετικούς τρόπους την γυναικεία προσωπικότητα.

Δεξιότητες

Οι δεξιότητες ορίζουν την ικανότητα μας να προκαλέσουμε ένα επιθυμητό αποτέλεσμα. Στη συμβουλευτική αυτό μεταφράζεται στην ικανότητα να επηρεάσουμε τη συμπεριφορά ή τις στάσεις του συμβουλευόμενου ατόμου προς την επιθυμητή κατεύθυνση. Οι συμβουλευτικές δεξιότητες θα μπορούσαν να ομαδοποιηθούν σε τέσσερις βασικές κατηγορίες: *λεκτική συμπεριφορά, μη-λεκτική συμπεριφορά, δεξιότητες διαδικασίας και τεχνικές.*

Οι *λεκτικές δεξιότητες* περιλαμβάνουν τις ελάχιστες ενθαρρύνσεις, την παροχή πληροφόρησης, ανοικτές και κλειστές ερωτήσεις, παραφράσεις, αυτό-αποκαλύψεις, αντανάκλασεις συναισθημάτων και περιεχομένου, άμεση καθοδήγηση και παροχή συμβουλών, ερμηνείες, αντιμετώπισεις κατά πρόσωπο και άλλες. Τέτοιες λεκτικές συμπεριφορές θεωρούνται ότι μπορεί να χρησιμοποιούνται από όλες τις θεραπευτικές προσεγγίσεις, ανεξάρτητα από την θεωρητική προέλευση τους.

Οι *μη-λεκτικές δεξιότητες* προσεκτικής παρακολούθησης και ενεργητικής ακρόασης περιλαμβάνουν την οπτική επαφή, τον τόνο και τη χροιά της φωνής, καθώς και την όλη στάση του σώματος του συμβούλου-ψυχοθεραπευτή κατά τη συμβουλευτική σχέση.

Οι *δεξιότητες διαδικασίας* περιλαμβάνουν εκείνες οι οποίες επιτρέπουν στον σύμβουλο ψυχοθεραπευτή να γνωρίζει πότε και με ποιο τρόπο θα εφαρμόζει τις λεκτικές και μη-λεκτικές δεξιότητες που προαναφέρθηκαν. Εδώ θα μπορούσε κανείς να εντάξει την επιλογή του κατάλληλου χρόνου για την εφαρμογή τους, την επίγνωση των δυνατοτήτων της συμβουλευόμενης, την αυτεπίγνωση, την ικανότητα αντίληψης και αντίδρασης στις ανάγκες της συμβουλευόμενης, καθώς και την ικανότητα επιλογής της κατάλληλης, κάθε φορά, παρέμβασης. Οι διαδικαστικές αυτές δεξιότητες συνθέτουν την

γνώση που διαθέτουν οι σύμβουλοι ψυχοθεραπευτές για τον εαυτό τους αλλά και γενικότερα για την ανθρωπινή συμπεριφορά. Φανερώνουν την ευαισθησία, την δεξιοτεχνία και την εμπειρία τους να εκτιμούν ορθά μια κατάσταση, να επιλέγουν τον σωστό τρόπο παρέμβασης και να αποτιμούν ορθά το αποτέλεσμα.

Οι τεχνικές περιλαμβάνουν όλες εκείνες που προτείνουν οι διάφορες θεωρίες της συμβουλευτικής και τις οποίες πρέπει να γνωρίζουν οι σύμβουλοι ψυχοθεραπευτές. Εδώ θα μπορούσαν να ενταχθούν και: η διδασκαλία συγκεκριμένων δεξιοτήτων (π.χ. εξάσκηση στη διεκδικητικότητα), η στήριξη στην αντιμετώπιση συγκεκριμένων προβλημάτων (π.χ. μόνος γονέας, ομοφυλοφιλία), ή η δημιουργία ενός υποστηρικτικού περιβάλλοντος για την προσωπική εξέλιξη (ομάδες αυτογνωσίας, μαθήματα γυναικείων σπουδών ή άλλες γυναικείες ομάδες).

Επίσης, ορισμένες τεχνικές ή παρεμβάσεις που έχουν αναπτυχθεί ειδικά για την μη-σεξιστική ή την φεμινιστική συμβουλευτική και ψυχοθεραπεία και στις οποίες ήδη αναφερθήκαμε (βλέπε ενότητα 4), περιλαμβάνουν: την συμμετοχή σε ομάδες συνειδητοποίησης, που συστήνεται για πολλούς από τους γυναικείους προβληματισμούς και έχει πολύ καλά αποτελέσματα (Worell & Remer, 2003), την ανάλυση του ρόλου του κοινωνικού φύλου, την ενδυνάμωση μέσα από την ανάλυση της δύναμης που διαθέτει η γυναίκα μέσα της, καθώς και την ολοκληρωμένη ανάλυση της καταπίεσης, της καταδυνάστευσης. Άλλες παρεμβάσεις που χρησιμοποιούνται συχνά είναι η αναπλαισίωση, η βιβλιοθεραπεία και η ομαδική θεραπεία (Enns, 1997).

Πέρα από αυτές όμως, στις τεχνικές θα μπορούσαν να ενταχθούν και εκείνες που οδηγούν σε σωστή εκτίμηση του είδους του προβλήματος που αντιμετωπίζει η συμβουλευόμενη, στην επιλογή της ορθής συμβουλευτικής προσέγγισης που πρέπει να ακολουθηθεί καθώς και στην επιλογή του σωστού πλαισίου παροχής βοήθειας.

Είναι ενδιαφέρον να δούμε αν η συμβουλευτική προσέγγιση διαφοροποιείται ανάλογα με το φύλο, να γνωρίζουμε αν στην φεμινιστική συμβουλευτική προσέγγιση οι σύμβουλοι ψυχοθεραπευτές διαφέρουν ως προς την χρήση των δεξιοτήτων όταν έχουν να κάνουν με άνδρες ή με γυναίκες. Λίγες έρευνες έχουν εξετάσει αυτό το ερώτημα. Κάποιοι από αυτές βρήκαν ότι οι άπειροι σύμβουλοι είναι περισσότερο μη-κατευθυντικοί με τις γυναίκες από ό,τι με τους άνδρες (Parker, 1967). Επίσης, σύμβουλοι με συμβουλευόμενα άτομα του ίδιου φύλου χρησιμοποιούν περισσότερες αντανάκλασεις, λιγότερες αντιμετώπισεις κατά πρόσωπο και είναι πιο γνήσιοι, με περισσότερες αυτο-αποκαλύψεις. Επίσης, απευθύνουν περισσότερες ερωτήσεις στις γυναίκες συμβουλευόμενες (Hill, 1975).

Το ερώτημα θα μπορούσε να τεθεί και διαφορετικά: Μήπως οι

γυναίκες παρουσιάζουν διαφορετικά τον εαυτό τους από τους άνδρες στη συμβουλευτική σχέση ή μήπως προβάλλουν άλλα προβλήματα, με αποτέλεσμα να εκμαιεύουν διαφορετικές δεξιότητες από τους συμβούλους; Ένα σταθερό εύρημα των ερευνών είναι ότι η παρουσία της γυναίκας στην συμβουλευτική δυάδα παράγει περισσότερη συζήτηση γύρω από τα συναισθήματα (Brooks, 1974, Fuller, 1963, Grantham, 1973, Hill, 1975, Scher, 1975). Οι γυναίκες είναι πολύ πιο πρόθυμες να αναζητήσουν ψυχολογική στήριξη από τους άνδρες και γενικά, εκφράζουν με μεγαλύτερη ευκολία τα συναισθήματά τους. Οι άνδρες δυσκολεύονται να παραδεχθούν ότι χρειάζονται βοήθεια, και, ακόμη περισσότερο, δυσκολεύονται να μιλήσουν για τα συναισθήματά τους. Αρκούν αυτές οι διαπιστώσεις από μόνες τους να δικαιολογήσουν την χρήση διαφορετικών δεξιοτήτων στην συμβουλευτική προσέγγιση των γυναικών και των ανδρών;

Ένα άλλο ζήτημα που χρήζει αναφοράς σε σχέση με τη χρήση δεξιοτήτων, είναι τα διαφορετικά ζητήματα που προβάλουν τα δύο φύλα στη συμβουλευτική σχέση. Οποσδήποτε λόγω βιολογικών διαφορών και διαφορετικής διαδικασίας κοινωνικοποίησης των δύο φύλων, οι γυναίκες τείνουν να επιδεικνύουν κάποιες συμπεριφορές και κάποια προβλήματα, περισσότερο από τους άνδρες. Επίσης λόγω των κοινωνικών δομών, οι γυναίκες έχουν μια μακρά ιστορία υποταγής και έλλειψης δύναμης που τις έχουν οδηγήσει σε εξάρτηση, παθητικότητα και έλλειψη αυτο-εκτίμησης. Για παράδειγμα, όπως αποδεικνύεται, οι γυναίκες εμφανίζουν δυο φορές περισσότερη κατάθλιψη από τους άνδρες (American Psychological Association, 2002, Κλεφτάρης, 1998, Worell & Remer, 2003).

Οι σύμβουλοι θα πρέπει να τα λαβαίνουν όλα αυτά υπόψη τους όταν έχουν να κάνουν με γυναίκες, ιδιαίτερα εφόσον διαφορετικές συμβουλευτικές δεξιότητες είναι πιο αποτελεσματικές με συγκεκριμένα προβλήματα.

Στάσεις

Στις δυτικές κοινωνίες τουλάχιστον, επικρατεί ακόμη και στις μέρες μας η πεποίθηση ότι τα αγόρια είναι πιο ανεξάρτητα, πιο θαρραλέα, πιο έξυπνα, λογικά, δημιουργικά, διεκδικητικά, στωικά, αυτόνομα, επιθετικά, ανταγωνιστικά, έχουν εμπιστοσύνη στον εαυτό τους, δε δείχνουν εύκολα τα συναισθήματά τους. Αντίθετα, τα κορίτσια πιστεύεται ότι είναι πειθήνια, ευγενικά, υποκειμενικά, εξαρτημένα, εύθραυστα, παθητικά, αθώα, ευαίσθητα, υποχωρητικά, δεκτικά, με αυταπάρνηση, διαθέτουν διαίσθηση, τους αρέσει να φροντίζουν και δεν τους αρέσει να ρισκάρουν (Bardwick & Douvan, 1972, Lerner, 1974, Williams, 1977, Φρειδερίκου, 1995). Αυτές οι διαφορές αντανακλώνται και στις επαγγελματικές επιλογές των δύο φύλων. Αλλά και στο χώρο της ψυχοθεραπείας βλέπουμε να υπάρχουν περισσότερες γυναίκες με συμπτώματα κατάθλιψης, πανικού, φοβίας και αγοραφοβίας,

ενώ στους άνδρες εμφανίζεται συχνότερα το φαινόμενο της χρήσης ουσιών καθώς και διαφόρων μορφών αντικοινωνικής συμπεριφοράς (McBride, 1987, McGrath, Keita, Strickland & Russo, 1990, Worell & Remer, 2003).

Ηρευνητικήβιβλιογραφίαδείχνειότιέναμεγάλοποσοστόψυχοθεραπευτών που ασχολούνται με γυναίκες, επιτρέπουν στις προκαταλήψεις τους για το γυναικείο φύλο να επηρεάζουν την θεραπευτική τους προσέγγιση, έτσι ώστε να λειτουργούν με δύο μέτρα και δύο σταθμά. (Bingham & House, 1973, Hare-Mustin, 1978, Schlossberg & Pietrofesa, 1978, Sherman, 1980). Τέτοιου είδους προκαταλήψεις ωθούν τις γυναίκες όλο και περισσότερο σε παραδοσιακούς ρόλους με τους επακόλουθους ανεπιτυχείς τρόπους σκέψεις και τα παράλογα συχνά συναισθήματα που τους συνοδεύουν.

Όμως και σε πρόσφατες έρευνες τίθεται το ερώτημα αν οι σύμβουλοι ψυχοθεραπευτές που ασκούν φεμινιστική συμβουλευτική, αντανakλούν τις φεμινιστικές αρχές και αξίες στην πράξη (Marecek & Kravetz, 1998. Chester & Bretherton, 2001). Ένα τέτοιο ενδεχόμενο θα αναιρούσε όλα όσα υποστηρίχθηκαν παραπάνω.

Η Συμβουλευτική διαδικασία

Η φεμινιστική συμβουλευτική, αντίθετα από μερικές παραδοσιακές συμβουλευτικές προσεγγίσεις, δε στοχεύει απαραίτητα στην εξάλειψη του πόνου ή της στενοχώριας μέσω της προσαρμογής του ατόμου σε μια κατάσταση. Αν στόχος της δεν είναι η προσαρμογή, αλλά η συνειδητοποίηση και η επακόλουθη δραστηριοποίηση για αλλαγή, οι παράμετροι αυτές μπορεί να είναι μια υγιής ένδειξη αντίδρασης του ατόμου στο περιβάλλον. Για παράδειγμα, ο θυμός, μπορεί να μην είναι ευχάριστος και να θέλουμε να τον εξαλείψουμε, μπορεί όμως, αν είναι μια υγιής αντίδραση στην καταπίεση, να λειτουργήσει ως κίνητρο για αλλαγή.

Η συμβουλευτική διαδικασία στην θεραπευτική προσέγγιση των γυναικών, θα πρέπει να στοχεύει στην αλλαγή, την ισότητα, την ενδυνάμωση, την ισορροπία ανάμεσα στην ανεξαρτησία και την αλληλεξάρτηση, και την εκτίμηση της διαφορετικότητας. Θα πρέπει να στοχεύει στην αλλαγή του περιβάλλοντος παρά στην προσαρμογή σε αυτό, στην ανάπτυξη ισότιμων παρά ιεραρχικών σχέσεων με τους άλλους. Για να πετύχει αυτούς τους στόχους, η συμβουλευτική διαδικασία θα πρέπει να χαρακτηρίζεται από τα παρακάτω (Ballou & Gabalac, 1984):

Ισότιμη σχέση. Οι συμβουλευτικοί ψυχολόγοι οι οποίοι ασπάζονται την διαφορετικότητα στην θεραπευτική προσέγγιση, θα πρέπει να θεωρούν τον εαυτό τους σύντροφο της συμβουλευόμενης και να εκτιμούν και να σέβονται την ανάγκη της για υποστήριξη και αμοιβαία ανίχνευση. Όταν η σύμβουλος είναι γυναίκα, δε θα πρέπει να διστάζει να μοιραστεί κάποια

σχετική προσωπική της εμπειρία με την συμβουλευόμενη. Η αυτό-αποκάλυψη αποτελεί ένα ιδιαίτερα σημαντικό κομμάτι της θεραπευτικής διαδικασίας.

Ενεργητικό, συμμετοχικό συμβουλευτικό ύφος. Στην θεραπευτική συμβουλευτική γυναικών, οι ειδικοί εργάζονται με γυναίκες που βρίσκονται σε σύγκρουση και σύγχυση και προσπαθούν να τις βοηθήσουν να καταλάβουν τα συναισθήματά τους. Παράλληλα, τις φέρνουν αντιμέτωπες με την ανάγκη τους για ανάπτυξη και αποφασιστικότητα. Οι σύμβουλοι ψυχοθεραπευτές πρέπει να εκπέμπουν θερμά και υποστηρικτικά συναισθήματα παράλληλα όμως να βοηθούν την συμβουλευόμενη προς την κατάκτηση της δικής της ανεξάρτητης σκέψης. Η συμβουλευτική προσέγγιση και οι όποιες τεχνικές επιλεγούν, θα πρέπει να εντάσσονται σε ένα μη-σεξιστικό ή σε ένα φεμινιστικό πλαίσιο.

Παροχή πληροφόρησης. Η συμβουλευτική προσέγγιση των γυναικών χαρακτηρίζεται από έντονα εκπαιδευτικά στοιχεία. Η συμβουλευόμενη ίσως χρειαστεί να διδαχθεί κοινωνικά και ιστορικά γεγονότα σχετικά με το σεξισμό και την επίδραση των σεξιστικών προτύπων που έχει καλλιεργήσει ο πολιτισμός. Μπορεί να χρησιμοποιηθεί και η ανάλυση του ρόλου του φύλου προκειμένου να βοηθηθεί η συμβουλευόμενη να κατανοήσει πως έχει εθιστεί από τον πολιτισμό της να αντιδρά κατά ένα συγκεκριμένο τρόπο.

Προσωπική επιβεβαίωση. Πολλές γυναίκες προέρχονται από καταπιεστικά περιβάλλοντα, έχουν βιώσει καταπιεστικές καταστάσεις και δεν έχουν καμία επίγνωση της προσωπικής τους αξίας. Η συμβουλευτική προσέγγιση των γυναικών προσπαθεί να επιβεβαιώσει στο άτομο την μοναδικότητα και την αξία του να το σέβονται οι άλλοι

Χρήση των παραδοσιακών θεωριών με την επίγνωση των πολύ-πολιτισμικών τους επιπτώσεων. Οι παραδοσιακές θεωρίες της συμβουλευτικής και της ψυχοθεραπείας μπορούν να μορφοποιηθούν κατά τρόπο που να είναι ευαίσθητες σε θέματα κοινωνικού φύλου και πολιτισμού. Μια τέτοια προσπάθεια και προσέγγιση περιγράφεται σε μια χρήσιμη κριτική θεώρηση των κλασσικών θεωριών από τους Brown & Ballou (1992) αλλά και πιο πρόσφατα από τους Ivey (2000) και Ivey, Ivey, Myers & Sweeney (2005).

Χρήση πόρων και υπηρεσιών της τοπικής αυτοδιοίκησης. Η θεραπεία δεν τελειώνει με το τέλος της συμβουλευτικής συνέντευξης. Πολλές γυναίκες παραπέμπονται για νομική βοήθεια ή άλλες υποστηρικτικές υπηρεσίες σε ομάδες υποστήριξης γυναικών ή σε ομάδες απασχόλησης στα πλαίσια των δράσεων της τοπικής αυτοδιοίκησης. Πολλοί Δήμοι στη χώρα μας, αλλά και η Εκκλησία και πολλές άλλες μη-κυβερνητικές οργανώσεις έχουν αναπτύξει τα τελευταία χρόνια εξειδικευμένα κέντρα στήριξης, πληροφόρησης και γενικότερα βοήθειας των γυναικών.

Ο/Η σύμβουλος ψυχοθεραпевτικής

Όπως οι ατομικές διαφορές μεταξύ των συμβουλευόμενων επηρεάζουν την διαδικασία και το αποτέλεσμα της συμβουλευτικής, έτσι και οι μεταβλητές που χαρακτηρίζουν τους συμβούλους ψυχοθεραπευτές επηρεάζουν επίσης τα αποτελέσματα. Φαίνεται ότι υπάρχουν διαφορές στον τρόπο με τον οποίο οι άνδρες και οι γυναίκες σύμβουλοι αντιδρούν στην συμβουλευτική συνάντηση. Ένα θέμα που μπορεί να διαφοροποιεί τα δύο φύλα ως συμβούλους ενδέχεται να είναι το επίπεδο της γνωστικής τους ανάπτυξης, ιδιαίτερα σε σχέση με τις στάσεις τους απέναντι στις γυναίκες, όπως έχουν επισημάνει και οι Knefelkamp, Widick & Strood, (1976). Η άποψη την οποία υποστηρίζουν στο κείμενό τους, αναφέρεται στην προσπάθεια του ανθρώπου - ανάλογα με το επίπεδο της γνωστικής του ανάπτυξης - να συλλάβει και να περιγράψει τους άλλους σε σχέση με την πορεία της σκέψης τους και των επιδράσεων αυτών των σκέψεων στην συμπεριφορά τους. Όπως οι συμβουλευόμενες περνούν από γνωστικά εξελικτικά στάδια, έτσι και οι σύμβουλοι μπορεί να περνούν από παρόμοια στάδια.

Ένα θέμα που μπορεί να επηρεάζει ιδιαίτερα τη συμπεριφορά είναι το γνωστικό στάδιο των συμβούλων σχετικά με τις στάσεις τους απέναντι στις γυναίκες. Σε ένα πρώτο επίπεδο απλής διχοτόμησης, μπορεί οι σύμβουλοι, άνδρες ή γυναίκες, να βλέπουν τις γυναίκες ως παραδοσιακές ή μη-παραδοσιακές, παθητικές ή επιθετικές, αβοήθητες ή δυναμικές, φεμινίστριες ή μη-φεμινίστριες. Σε ένα δεύτερο, πιο σχετικό επίπεδο, μπορεί να βλέπουν διάφορες γυναικείες εκδοχές. Και σε ένα ανώτερο επίπεδο, μπορεί να βλέπουν τις γυναίκες ως ανθρώπους με ατομικές προσωπικότητες, στόχους και προβλήματα, οι οποίες αναζητούν να βοηθηθούν ξεχωριστά. Το γνωστικό επίπεδο συμβούλου και συμβουλευόμενης, ως προς το πως βλέπουν και οι δύο την γυναίκα, μπορεί να είναι καθοριστικό στην πρόβλεψη της προκατάληψης στην συμβουλευτική σχέση.

Σε μια φεμινιστική συμβουλευτική προσέγγιση θα πρέπει οι σύμβουλοι συνεχώς να στοχάζονται, να αναλύουν, να αξιολογούν και να λαβαίνουν αποφάσεις με την οπτική του φύλου. Θα είναι σε θέση να λειτουργήσουν σύμφωνα με τις φεμινιστικές αρχές μόνο αν χαρακτηρίζονται από αυτεπίγνωση και θέληση να μάθουν από τις εμπειρίες των άλλων. Η εκτίμηση της επίδρασης του φύλου, της προσωπικότητας και του επιπέδου αυτεπίγνωσης στην θεραπευτική προσέγγιση είναι πολύ σημαντικά για την απόκτηση εμπιστοσύνης των συμβούλων ψυχοθεραπευτών στις ικανότητές τους να χειριστούν με επιτυχία ζητήματα της φεμινιστικής συμβουλευτικής.

Τρόποι κινητοποίησης των γυναικών για αναζήτηση συμβουλευτικής στήριξης

Το ενδιαφέρον των γυναικών, το κίνητρο που θα τις ωθήσει να αναζητήσουν συμβουλευτική βοήθεια, θα ξεκινήσει από την ενημέρωση και την συνειδητοποίηση της κατάστασης και της θέσης τους στην κοινωνία. Χρειάζεται να προηγηθεί πληροφόρηση σε επίπεδο τοπικής κοινωνίας, αλλά και σε εθνικό επίπεδο, μέσω των media, των ενημερωτικών διαλέξεων, ομάδων ευαισθητοποίησης, και πολλών άλλων δραστηριοτήτων. Η αφύπνιση των ανθρώπων για τους ρόλους του φύλου τους και η συνειδητοποίηση των επιλογών τους, πρέπει να ξεκινάει νωρίς στη ζωή. Το σχολείο είναι ο βασικός θεσμός, μέσα από τον οποίο κοινωνικοποιείται κάθε άνθρωπος, μετά από την οικογένεια. Στις ηλικίες των έξι, επτά ή οκτώ ετών μπορούν τα παιδιά να ενημερώνονται για τις συμπεριφορές των δύο φύλων με άξονα την ισότητα τους. Στο σχολικό περιβάλλον μπορούν να αρθούν ευκολότερα τα στερεότυπα που συνδέονται με τις επιλογές, τις προσδοκίες και την συμπεριφορά των δύο φύλων, διευρύνοντας έτσι τις ταυτότητές τους.

Για ενήλικες γυναίκες που έχουν μεγαλώσει σε παραδοσιακά οικογενειακά περιβάλλοντα και έχουν βιώσει καταπίεση και προκατάληψη λόγω του φύλου τους, η αφύπνιση θα ξεκινήσει μέσα από τα μέσα μαζικής επικοινωνίας και τις άλλες δραστηριότητες (διαλέξεις, επιμορφώσεις, ομάδες ευαισθητοποίησης) που μπορούν και επιβάλλεται να προσφέρονται σε τοπικό κοινοτικό ή ενοριακό επίπεδο. Μέσα από μια τέτοια αφύπνιση πολλές θα κινητοποιηθούν και θα αναζητήσουν μια μεγαλύτερη και περισσότερο εξειδικευμένη βοήθεια για να μπορέσουν να αλλάξουν την κατάσταση τους.

Από όλα όσα υποστηρίχθηκαν πιο πάνω, μπορεί κανείς να συμπεράνει ότι η φεμινιστική συμβουλευτική προσέγγιση των γυναικών απαιτεί ορισμένες συγκεκριμένες γνώσεις, κατάρτιση και δεξιότητες. Αυτό δε σημαίνει ότι οι ψυχοθεραπευτές ή οι ψυχοθεραπεύτριες που θα θεραπεύουν γυναίκες θα πρέπει να είναι εξειδικευμένες μόνο στα θέματα αυτά. Το να εξειδικευθεί ένας ή μια σύμβουλος μόνο σε συγκεκριμένες ομάδες συμβουλευόμενων θα δημιουργούσε διάσπαση και στενά όρια μέσα στο επάγγελμα, πράγμα που θα ήταν ολέθριο για τα συμβουλευόμενα άτομα. Είναι αυτονόητο ότι πάνω και πέρα από τις πολλές γνώσεις και δεξιότητες, που πρέπει να διαθέτουν ως σύμβουλοι ψυχοθεραπευτές, θα πρέπει να διαθέτουν επιπλέον και όλες τις γνώσεις και δεξιότητες που άπτονται των γυναικών και στις οποίες ήδη αναφερθήκαμε.

Οι σύμβουλοι πρέπει να έχουν ευρεία μόρφωση και να διαθέτουν πολλές γνώσεις, να έχουν εμπειρία με ποικίλα άτομα για να είναι πιο αποτελεσματικοί στο ρόλο τους. Δεν μπορεί κανείς να βοηθήσει μια γυναίκα αν δε γνωρίζει την ψυχολογία των ανδρών αλλά ούτε έναν άνδρα

αν δεν γνωρίζει την ψυχολογία των γυναικών, ιδιαίτερα όταν έχει να χειριστεί θέματα διαπροσωπικών σχέσεων. Άρα, η όλη τους κατάρτιση θα πρέπει να τους προετοιμάζει για μια ποικιλία ανθρώπων και καταστάσεων έτσι ώστε να είναι σε θέση να κατανοούν τις ποικίλες ανάγκες των πελατών τους. Η κατανόηση θεμάτων που άπτονται του φύλου είναι ουσιαστική στην αντίληψη της ανθρώπινης συμπεριφοράς. Οι γνώσεις και η κατάρτιση των συμβούλων θα πρέπει να στραφεί περισσότερο προς την σύλληψη διαφόρων εξελικτικών καταστάσεων και πώς αυτές εκδηλώνονται στους άνδρες και στις γυναίκες.

Επίλογος

Ο φεμινισμός είναι ένας «ρευστός, συνεχώς μεταβαλλόμενος και εξελισσόμενος τρόπος θεώρησης της ύπαρξης μας στον κόσμο. Στοχεύει στην σύνθεση του προσωπικού με το πολιτικό, της λογικής με την διαίσθηση, του υποκειμενικού με το αντικειμενικό, του ανδρικού με το θηλυκό. Οι πολώσεις δεν είναι πλέον αντίθετες γιατί δεν αντιμετωπίζονται ως αντίθετες, αλλά ως μέρη ενός όλου. Οι φεμινιστικές αρχές συνεργάζονται παρά ανταγωνίζονται, είναι κοινές παρά ατομικές» (Griffith, 1975 σελ. 21).

Βασικός στόχος της φεμινιστικής συμβουλευτικής είναι να βοηθηθούν τα συμβουλευόμενα άτομα να προχωρήσουν από χαμηλά επίπεδα επίγνωσης των διαφόρων ταυτοτήτων τους (άρνηση, συμμόρφωση, αφέλεια) σε ανώτερα επίπεδα (αναγνώριση, σύνθεση), όπου θα μπορούν να εκτιμήσουν, να συνθέσουν και να εσωτερικεύσουν συνειδητά στοιχεία της κάθε διάστασης που συνθέτει την ταυτότητά τους.

Μέσα από μια ανίχνευση των διαφορετικών ρόλων ισχύος που καθορίζουν την ζωή τους, θα πρέπει να ενθαρρύνονται να εκτιμήσουν τον εαυτό τους και τα άλλα σημαντικά πρόσωπα της ζωής τους κατά τρόπο ισότιμο και να διαπραγματευτούν ισότιμες προσωπικές σχέσεις.

Η πορεία προς την αλλαγή θα πρέπει να χαρακτηρίζεται από μια απελευθέρωση από τους καταπιεστικούς κοινωνικούς εξαναγκασμούς και μια ανίχνευση νέων δυνατοτήτων που τους προσφέρονται. Αντί να προσπαθούν να εντάξουν τον εαυτό τους σε κοινωνικά προαποφασισμένους ρόλους, θα πρέπει να έχουν την ενόραση και την δύναμη να επιλέξουν τους ρόλους που τις εκφράζουν και τους ταιριάζουν.

Βιβλιογραφία

American Psychological Association (2002). Proceedings : Summit on women and depression. Washington, DC: Author.

Ballou, M., & Babalac, N. (1984). A feminist position on mental health. Spring-

field, II: Thomas

Bardwick, J., & Douvan, E. (1972). Ambivalence: The socialization of women. In J. M. Bardwick (Ed.), *Readings on the psychology of women*. New York: Harper & Row.

Bingham, W. C. & House, E. W. (1973). Counselors view women and work: Accuracy of information. *Vocational Guidance Quarterly*, 21, 262-268.

Brodsky, A. M. (1973). The consciousness-raising group as a model for therapy with women. *Psychotherapy: Therapy, Research and Practice*, 10, 24-29.

Brooks, L. (1974). Interaction effects of sex and status on self disclosure. *Journal of Counseling Psychology*, 21, 469-474.

Burn, S. M. (1996). *The social psychology of gender*. New York: McGraw-Hill.

Cammaert, L. P. & Larsen, C. C. (1988). Feminist frameworks of psychotherapy. In M. Dutton-Douglas & L. E. Walker (Eds.), *Feminist psychotherapies: Integration of therapeutic and feminist systems* (σελ. 12-36). Norwood, NJ: Ablex Publishing Corporation.

Chester, A. & Bretherton, D. (2001). What makes feminist counseling feminist? *Feminism and psychology*, 11 (4), 527-45.

Enns, C. Z. (1992). Toward integrating feminist psychotherapy and feminist philosophy. *Professional psychology: Research and practice*, 23 (6): 453-66.

Enns, C. Z. (1997). *Feminist theories and feminist psychotherapies: Origins, themes, and variations*. New York: Haworth Press.

Epstein, C. F. (1997). The multiple realities of sameness and difference: Ideology and practice. *Journal of Social Issues*, 53, 259-278.

Φρειδερίκου, Α. (1995). «Η Τζένη πίσω από το τζάμι». Αναπαραστάσεις των φύλων στα εγχειρίδια γλωσσικής διδασκαλίας του δημοτικού σχολείου. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Fuller, F. F. (1963). Influence of sex of counselor and of client on client expressions of feeling. *Journal of Counseling Psychology*, 10, 39-40.

Gannon, L. (1982). The role of power in psychotherapy. *Women & Therapy*, 1 (2), 3-11.

Gilbert, L. A. (1980). Feminist therapy. In A. M. Brodsky & R. T. Hare-Mustin (Eds.). *Women and psychotherapy* (σελ. 245-265). New York: Guilford.

Grantham, R. J. (1973). Effects of counselor sex, race, and language style on black students in initial interviews. *Journal of Counseling Psychology*, 20, 553-559.

Griffith, A. (1975). Feminist counselling: A perspective. *The School Guidance Worker*, 3(1), 21-24.

Hare-Mustin, R. T. (1978). A feminist approach to family therapy. *Family Process*, 17,

181-194.

Harper, F. D. (2003). Background: Concepts and History. In F. D. Harper & J. McFadden (Eds.), *Culture and counselling*. (pp. 1-19). New York: Pearson Education, Inc.

Hill, C. E. (1975). Sex of client and sex and experience level of counselor. *Journal of Counseling Psychology*, 22, 6-11.

Humm, M. (1992). *Feminisms: a reader*. London: Harvester Wheatsheaf.

Ivey, A. (2000). *Developmental therapy: Theory into practice*. North Amherst, MA: Microtraining.

Ivey, A. E., D'Andrea, M., Ivey, M. B., & Simek-Morgan, L. (Eds.). (2002). *Theories of counseling and psychotherapy: A multicultural perspective* (5th ed.). Boston: Allyn and Bacon.

Ivey, A., Ivey, M., Myers, J. & Sweeney, T. (2005). *Developmental counseling and therapy. Promoting wellness over the lifespan*. Boston: Lahaska Press. Houghton Mifflin Co.

Κλεφτόρας, Γ. (1998). Η κατάθλιψη σήμερα. Περιγραφή, διάγνωση, θεωρίες και ερευνητικά δεδομένα. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Knefelkamp, L. L., Widick, C. C. & Stroad, B. (1976). Cognitive-developmental theory: A guide to counseling women. *The Counseling Psychologist*, 6, (2), 15-19.

Lerner, H. E. (1974). Early origins of envy and devaluation of women: Implications for sex role stereotypes. *Bulletin of the Menninger Clinic*, 583-553.

Liu, W. M., & Pope-Davis, D. B. (2004). Understanding classism to effect personal change. In T. B. Smith (Ed.), *Practicing multiculturalism: Affirming diversity in counseling and psychology* (σελ. 295-310). Boston: Allyn and Bacon.

McBride, A. B. (1987). Position paper. In A. Eichler & D.L. Perron (Eds.), *Women's mental health: Agenda for research* (pp. 28-41). Rockville, MD: National Institute of Mental Health.

McGrath, E., Keita, G. P., Strickland, B. R. & Russo, N. F. (1990). *Women and depression: Risk factors and treatment issues*. Washington Dc: American Psychological Association.

Marecek, J. & Kravetz, D. (1998). Power and agency in feminist therapy. In B. Seu and C. Heeman (Eds.) *Feminism and psychotherapy*. London: Sage.

Morrow, S. L. & Hawxhurst, D. M. (1998). Feminist therapy: integrating political analysis in counselling and psychotherapy. *Women and Therapy*, 21 (2), 37-50.

Parker, G. V. C. (1967). Some concomitants of therapist dominance in the psychotherapy interview. *Journal of Consulting Psychology*, 31, 313-318.

Ridley, C. R., Li, L. C., & Hill, C. L. (1998). *Multicultural assessment: Re-examina-*

tion, reconceptualization and practical application. *Counseling Psychologist*, 26, 827-910.

Rosenthal, R. (1994). Interpersonal expectancy effects: A 30-year perspective. *Current Directions in Psychological Science*, 3, 176-179.

Rosewater, L. B. (1988). Feminist therapies with women. In M. Dutton-Douglas & L. E. Walker (Eds.), *Feminist psychotherapies: Integration of therapeutic and feminist systems* (σελ. 137-155). Norwood, NJ: Ablex Publishing Corporation.

Russell, J. (1996). Feminism and counseling. In R. Bayne, I. Horton and J. Bimrose (Eds.), *New directions in counselling*. London: Taylor & Francis.

Scher, M. (1975). Verbal activity, sex, counseling experience, and success in counseling. *Journal of Counseling Psychology*, 22, 97-101.

Schlossberg, N. K. & Pietrofesa, J. J. (1978). Perspectives on counselling bias: Implications for counsellor education. In L. W. Harmon, J. M. Birk, L. E. Fitzgerald & M. F. Tanney (Eds.), *Counseling women* (pp. 59-74). Monterey, CA: Brooks/Cole.

Schmidt, J. J. (2006). Social and cultural foundations of counseling and human services. Multiple influences on self-concept development. New York. Pearson Education Inc.

Sherman, J. A. (1980). Therapist attitudes and sex-role stereotyping. In A. M. Brodsky & R. T. Hare-Mustin (Eds.), *Women and psychotherapy: An assessment of research and practice* (pp. 35-66). New York: Guilford Press.

Snyder, M., & Dyamot, C. M., Jr. (2001). Self-fulfilling prophecies. In J. Worell (Ed.), *Encyclopedia of women and gender: Sex similarities and differences and the impact of society on gender* (Τομ. 2, σελ. 945-953). San Diego, CA: Academic Press.

Towsen, S. M. J., Zanna, M. P. & MacDonald, G. (1989). Self-fulfilling prophesies: Sex-role stereotypes as expectations for behaviour. In R. K. Unger (Ed.), *Representations: Social constructions of gender* (σελ. 97-107) Amityville, NY: Baywood.

Walker, M. (1990). *Women in therapy and counselling*. Milton Keynes: Open University Press.

Williams, J. H. (1977). *Psychology of women: Behavior in a biosocial context*. New York: Norton.

Worell, J. & Remer, P. (2003). *Feminist perspectives in therapy. Empowering diverse women*. New Jersey. John Wiley & Sons, Inc.

4. Αυτό-αντιλήψεις, αυτοεκτίμηση και φύλο: σημαντικές παράμετροι για τη συμβουλευτική νεαρών γυναικών

Αγγελική Λεονταρή

Η σημασία της έννοιας του εαυτού

Τις τελευταίες δεκαετίες η πρόοδος στην ψυχολογική θεωρία και τη μεθοδολογία είχε ως αποτέλεσμα μια προοδευτική αύξηση της αναγνώρισης του εαυτού ως ισχυρού ρυθμιστή πολλών πτυχών της ανθρώπινης συμπεριφοράς. Όπως υποστηρίζουν τόσο οι σχετικές θεωρίες όσο και οι έρευνες, ο εαυτός επηρεάζει καθοριστικά την αντίληψη, την μνήμη, την πρόσληψη και την επεξεργασία των πληροφοριών. Οι άνθρωποι τείνουν να δίνουν ιδιαίτερη προσοχή σε πληροφορίες που είναι σχετικές με τις πυρηνικές πτυχές του αυτο-ορισμού τους και να τις θυμούνται καλύτερα, ενώ αντίθετα τείνουν να αγνοούν την ασυνεπή με τον αυτο-ορισμό τους ανατροφοδότηση (Fiske & Taylor, 1991. Kihlstrom & Klein, 1994). Επιπλέον, οι άνθρωποι αντιλαμβάνονται τους άλλους μέσα από τους φακούς των αυτο-αντιλήψεών τους (Dunning & Hayes, 1996).

Πέρα από τις επιδράσεις που ασκούν οι αυτο-αντιλήψεις του ατόμου στην πρόσληψη και την επεξεργασία των πληροφοριών, είναι άρρηκτα συνδεδεμένες και με τα συναισθηματικά βιώματα του ατόμου. Η συνθετότητα, η οργάνωση αλλά και η σαφήνεια του συστήματος του εαυτού επηρεάζει τα συναισθήματα και τις θυμικές αντιδράσεις των ανθρώπων σε διάφορες καταστάσεις (Campbell, 1990. Pelham, 1991. Showers, 1992). Για παράδειγμα, αποκλίσεις ανάμεσα σ' αυτό που οι άνθρωποι πιστεύουν ότι είναι και σ' αυτό που θα ήθελαν να είναι ή νομίζουν ότι θα έπρεπε να είναι, συχνά έχει ως αποτέλεσμα την κατάθλιψη και το άγχος (Higgins, 1987).

Συμπερασματικά, ο εαυτός οργανώνει και κατευθύνει μια μεγάλη ποικιλία ψυχολογικών και κοινωνικών φαινομένων. Ρυθμίζει την σκόπιμη συμπεριφορά και επιτρέπει στο άτομο να λειτουργεί αποτελεσματικά στον κοινωνικό του περίγυρο (Cross & Madson, 1997). Ο εαυτός ασκεί μεν σημαντική επίδραση στη συμπεριφορά αλλά συγχρόνως αποτελεί και ένα κοινωνικό προϊόν. Διαμορφώνεται και αλλάζει συνεχώς μέσα από τις αλληλεπιδράσεις του ατόμου με άλλους, στο εγγύς και το ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον (Cooley, 1902. Rosenberg, 1981). Οι άνθρωποι διαμορφώνουν ενεργά τον εαυτό τους, καθώς συμμετέχουν στο κοινωνικό γίνεσθαι και στη συνέχεια, ο εαυτός διευκολύνει την προσαρμογή του ατόμου στα κοινωνικά περιβάλλοντα.

Η εικόνα του εαυτού ανδρών και γυναικών

Οι αυτο-αντιλήψεις του ατόμου διαμορφώνονται μέσα σε ένα πλαίσιο

που προσδιορίζεται από τις πολιτιστικές αξίες, τα ιδανικά, τις δομές και τις πρακτικές ενός συγκεκριμένου κοινωνικού περιβάλλοντος. Στις δυτικές κοινωνίες το άτομο θεωρείται ως μια ανεξάρτητη, αυτόνομη οντότητα που δρα σύμφωνα με τα εσωτερικά του χαρακτηριστικά (Markus & Kitayama, 1991). Αυτή η αντίληψη έχει ως αποτέλεσμα την ανάπτυξη ενός «αυτόνομου εαυτού». Η κεντρική έννοια που κατευθύνει τη διαμόρφωση ενός τέτοιου αυτο-ορισμού είναι η έννοια του εαυτού ως μιας οντότητας ξεχωριστής από τους άλλους. Οι βασικές πτυχές αυτού του αυτο-ορισμού είναι τα προσωπικά χαρακτηριστικά, οι ικανότητες και οι ιδιότητες, ενώ οι ρόλοι, οι διαπροσωπικές σχέσεις και η συμμετοχή σε ομάδες είναι λιγότερο σημαντικά (Cross & Madson, 1997. Markus & Kitayama, 1991, 1994). Αντίθετα, σε πολλές ανατολικο-ασιατικές κουλτούρες, ο εαυτός ορίζεται στο πλαίσιο των σημαντικών ρόλων και των υποχρεώσεων του ατόμου προς τους άλλους. Αυτές οι διαφορές στις εικόνες του εαυτού έχουν ως αποτέλεσμα σημαντικές διαφορές ως προς τα ψυχολογικά φαινόμενα, που διαμεσολαβούνται ή οργανώνονται από τον εαυτό (Markus & Kitayama, 1991. Triandis, 1989).

Πολλοί ερευνητές (Markus & Kitayama, 1991, 1994. Cross & Madson, 1997) υποστηρίζουν ότι η αντίληψη του εαυτού ως αυτόνομης οντότητας χαρακτηρίζει περισσότερο τους άνδρες των δυτικών κοινωνιών και λιγότερο τις γυναίκες. Οι γυναίκες μαθαίνουν να δίνουν προτεραιότητα στη φροντίδα και τις διαπροσωπικές σχέσεις, μαθαίνουν να προσφέρουν μεγαλύτερη κοινωνική στήριξη στους άλλους και συχνά θεωρούνται ως υπεύθυνες για τη διατήρηση των διαπροσωπικών σχέσεων (Wellman, 1992). Επομένως, είναι πιθανότερο να αναπτύξουν έναν εαυτό γύρω από τον άξονα «σύνδεση-με-άλλους». Ένα τέτοιο γνωστικό σχήμα δε σημαίνει κατ' ανάγκη έλλειψη ατομικότητας ή συγχώνευση του εαυτού με τους άλλους. Απλά, τονίζει τη σπουδαιότητα των άλλων στον ορισμό του εαυτού και το γεγονός ότι οι διαπροσωπικές σχέσεις κατέχουν πρωτεύουσα θέση στο αξιολογικό σύστημα του ατόμου. Ο ορισμός του εαυτού ως αυτόνομης οντότητας οδηγεί στην επίτευξη της ατομικότητας μέσω της χάραξης και οριοθέτησης συνόρων ανάμεσα στον εαυτό και τους άλλους. Ο ορισμός του εαυτού ως μια οντότητας σε αλληλεξάρτηση με τους άλλους οδηγεί προς την κοινωνικότητα, τη συλλογικότητα και τη δημιουργία διαπροσωπικών σχέσεων (Λεονταρή & Αστήθα, 1995).

Υποστηρίζεται ότι οι διαφορές στους αυτο-ορισμούς που χαρακτηρίζουν τα δύο φύλα οφείλονται στο διαφορετικό τρόπο που άνδρες και γυναίκες αντιλαμβάνονται την κοινωνική πραγματικότητα, ιδιαίτερα τον τρόπο με τον οποίο οργανώνουν τις σχέσεις ανάμεσα στον εαυτό τους και τους άλλους (Markus & Oyserman, 1989. Oyserman & Packer, 1996). Οι Chodorow (1978) και Miller (1976) υποστηρίζουν ότι η διαφοροποίηση των αυτο-ορισμών

ανδρών και γυναικών βασίζεται στο είδος των σχέσεων, που αναπτύσσουν με τους άλλους και κυρίως με τη μητέρα.

Κατά την Chodorow (1978), επειδή οι μητέρες ανήκουν στο ίδιο φύλο με τις κόρες τους, έχουν την τάση να συνδέονται πολύ στενά μαζί τους με την έννοια της συγχώνευσης. Αποτέλεσμα αυτής της στενής συναισθηματικής σχέσης είναι το γεγονός ότι οι γυναίκες μαθαίνουν να επικεντρώνουν το ενδιαφέρον τους στα πρόσωπα και να δίνουν ιδιαίτερη αξία στις διαπροσωπικές σχέσεις σε αντίθεση με τους άνδρες.

Η Miller (1976) θεωρεί ότι η βασική διαφορά στους αυτο-ορισμούς των δύο φύλων δεν είναι συνάρτηση της συνέχειας ή του διαχωρισμού του εαυτού από την μητέρα, αλλά θέμα κοινωνικής ισχύος γενικότερα. Οι γυναίκες, ως πολίτες δεύτερης κατηγορίας, σε ένα πλαίσιο που κυριαρχείται από τους άνδρες, είναι ανάγκη να μάθουν να επικοινωνούν με τους άλλους και να ευθυγραμμίζονται με τις απόψεις και τις επιθυμίες αυτών που ελέγχουν το μέλλον τους. Αν πάρουμε υπόψη μας το κοινωνικό δεδομένο, ότι οι υποτελείς ομάδες είναι ανάγκη να γνωρίζουν καλά τις κυρίαρχες ομάδες, ώστε να μπορέσουν να επιβιώσουν, είναι ευεξηγήτες οι αιτίες που οδηγούν τις γυναίκες σε αυτού του είδους τη συμπεριφορά (Λεονταρή & Αστήθα, 1995).

Η διαφορετικότητα στις αυτο-αντιλήψεις ανδρών και γυναικών επιδρά καθοριστικά στον τρόπο σκέψης τους και επηρεάζει τον τρόπο με τον οποίο τα δύο φύλα βιώνουν την κοινωνική πραγματικότητα. Οι γυναίκες με κυρίαρχο αυτο-ορισμό «εαυτός σε αλληλεξάρτηση με τους άλλους» είναι ιδιαίτερα δεκτικές σε πληροφορίες σχετικές με το διαπροσωπικό περιβάλλον. Οι άνδρες με κυρίαρχο αυτο-ορισμό 'εαυτός ως αυτόνομη οντότητα' είναι ευαίσθητοι σε άλλου είδους πληροφορίες, που σχετίζονται με τα κυρίαρχα γνωστικά τους σχήματα. Κατά το Belenky και τους συνεργάτες του (Belenky, Clinchy, Goldberger, & Tarule, 1986) τα άτομα που προσεγγίζουν την πραγματικότητα με βάση το γνωστικό σχήμα 'εαυτός σε αλληλεξάρτηση' προσπαθούν να αποφύγουν τις διαφωνίες ή τις αρνητικές κρίσεις επειδή μια τέτοια στάση έρχεται σε σύγκρουση με το κυρίαρχο γνωστικό σχήμα και βάζει σε κίνδυνο τις σχέσεις. Οι ερευνητές τονίζουν ότι η κριτική σκέψη και η αμφισβήτηση είναι τα στοιχεία που χαρακτηρίζουν τα άτομα που αντιλαμβάνονται τον εαυτό τους ως «αυτόνομο». Οι διαφορές αυτές οδηγούν σε αλλότριους τρόπους αντίδρασης σχετικά με την αξιολόγηση, καθώς και σε διαφορές ως προς το βαθμό επίδρασης που ασκούν οι άλλοι στο άτομο. Η Roberts (1991) επισημαίνει ότι οι γυναίκες χρησιμοποιούν την αξιολόγηση ως μια σημαντική πηγή πληροφοριών για τις ικανότητές τους. Η στάση αυτή των γυναικών έχει ως αποτέλεσμα το γεγονός ότι επηρεάζονται περισσότερο από τις κρίσεις των άλλων σε σύγκριση με τους άνδρες. Όπως έχει διαπιστωθεί σε έρευνες (Schwalbe & Staples,

1991), οι γυναίκες αισθάνονται καλύτερα με τον εαυτό τους όταν δέχονται θετική ανατροφοδότηση από έναν αξιολογητή και χειρότερα όταν δέχονται αρνητική ανατροφοδότηση. Αντίθετα, οι αυτοαξιολογήσεις των ανδρών δε φαίνεται να επηρεάζονται από τις αξιολογήσεις των άλλων.

Μια σημαντική πτυχή της αυτο-αντίληψης και επηρεάζει καθοριστικά την ψυχοκοινωνική προσαρμογή και την ποιότητα ζωής του ατόμου, ειδικά στις γυναίκες, είναι η εικόνα του σώματος (Cash & Pruzinsky, 2002. Cash & Szymanski, 1995).

Η εικόνα του σώματος

Η εικόνα του σώματος είναι μια πολυδιάστατη έννοια που περιλαμβάνει τις αντιλήψεις, τις σκέψεις, τα συναισθήματα και τις πράξεις του ατόμου σε σχέση με το σώμα του, ειδικά με την εμφάνισή του (Cash & Pruzinsky, 1990. Grogan, 1999. Thomson, Heinberg, Altabe, & Tantleff-Dunn, 1999. Tiggemann & Lynch, 2001). Οι πυρηνικές πτυχές της εικόνας του σώματος είναι η *αξιολόγηση*, η *επένδυση* και τα *συναισθήματα* που τις συνοδεύουν (Brown, Cash, & Mikulka, 1990. Cash, 1990, 1995. Cash, Theriault, & Annis, 2004). Η πρώτη πτυχή αφορά την αξιολόγηση της εικόνας του σώματος και περιλαμβάνει γνωστικές εκτιμήσεις για την εμφάνιση και τα σχετικά με αυτές συναισθήματα. Η δεύτερη πτυχή, αφορά την επένδυση του ατόμου στην εικόνα του σώματός του, και αναφέρεται στο βαθμό στον οποίο η εικόνα του σώματος αποτελεί μια πυρηνική πτυχή του εαυτού. Πολλοί ερευνητές ορίζουν την εικόνα του σώματος πιο στενά, ως «δυσαρέσκεια με το σώμα» (Grogan, 1999. Thomson et al., 1999).

Η αρνητική εικόνα του σώματος είναι ένα πρόβλημα που επηρεάζει τις γυναίκες σε μεγαλύτερο βαθμό απ' ό,τι τους άνδρες (Cash, 1990). Οι γυναίκες είναι πιο δυσσαρεστημένες με το σώμα τους (Forbes, Adams-Curtis, Rade, & Jaberg, 2001. Thompson, Heinberg, Altabe, & Tantleff-Dunn, 1999), επενδύουν ψυχολογικά στην εμφάνισή τους περισσότερο απ' ό,τι οι άνδρες (Jackson, 1992. Math & Cash, 1997) και έχουν μια πιο αρνητική εικόνα σώματος σε σχέση με τους άνδρες (Cash & Pruzinsky, 1990. Jackson, 1992). Οι μεγαλύτερες διαφορές ανάμεσα στα δύο φύλα αφορούν τις συγκινησιακά φορτισμένες ανησυχίες των γυναικών για το σχήμα του σώματός τους, το βάρος τους, ειδικά τους φόβους τους για το αν είναι ή αν θα γίνουν υπέρβαρες (Brownell & Rodin, 1994. Cash & Henry, 1995). Αυτές οι διαφορές είναι εμφανείς σε όλα τα εξελικτικά στάδια - οι γυναίκες εκφράζουν σταθερά μια «δυσαρέσκεια με το σώμα» τους σε όλη τη διάρκεια της ενήλικης ζωής (Allaz, Bernstein, Rouget, Archinard, & Morabia, 1998. Montereau, 1996)-, αλλά είναι ιδιαίτερα τονισμένες κατά την εφηβεία.

Οι σχετικές έρευνες επικεντρώθηκαν κυρίως σε δείγματα με νεαρές γυναίκες 18-25 ετών, με δεδομένη την κοινωνικοπολιτισμική πίεση που ασκείται στις

νεαρές γυναίκες να είναι λεπτές και τη γενίκευση των δυσλειτουργιών στη λήψη τροφής στην ηλικία αυτή. Σε μία επιδημιολογική μελέτη με υποκείμενα 803 αμερικανίδες (Cash & Henry, 1995), το 48% αξιολόγησαν αρνητικά την εμφάνιση τους και το 46% - 51% δήλωσαν δυσαρεστημένες με τα σωματικά τους χαρακτηριστικά. Οι έρευνες τονίζουν επίσης ότι η δυσαρέσκεια των γυναικών με το σώμα τους αυξήθηκε δραματικά τα τελευταία χρόνια (Cash & Henry, 1995. Garner, 1997).

Οι έρευνες δείχνουν ότι παρόλο που οι νεαρές γυναίκες δηλώνουν ότι τα κοινωνικά ιδεώδη για τη λεπτή σιλουέτα και τη γοητεία είναι ανεπίτευκτα, εντούτοις προσπαθούν να τα φθάσουν (Halliwell & Dittmar, 2003). Αντίθετα, οι νεαροί άνδρες πιστεύουν ότι η ιδανική ανδρική φιγούρα είναι επιτεύξιμη, αλλά δε θεωρούν ότι είναι σημαντικό να προσπαθήσουν να επιτύχουν κάτι τέτοιο. Οι νεαροί άνδρες ενδιαφέρονται περισσότερο να έχουν ένα σώμα που δε διαφέρει πολύ από αυτό των συνομηλίκων τους (Grogan, 1999. Halliwell & Dittmar, 2003).

Υποστηρίζεται ότι τα σύγχρονα κοινωνικά κριτήρια για την ομορφιά τονίζουν τη λεπτή σιλουέτα σε επίπεδο που είναι αδύνατον να το φθάσουν οι γυναίκες αν διατρέφονται υγιεινά. Στην πραγματικότητα, το χάσμα ανάμεσα στο μέγεθος του σώματος της μέσης γυναίκας και στην ιδανική σιλουέτα είναι μεγαλύτερο από ποτέ (Tiggemann & McGill, 2004). Παρόλα αυτά το ιδανικό αυτό γίνεται αποδεκτό και εσωτερικεύεται από πολλές γυναίκες, δεδομένου ότι οι γυναίκες έχουν μεγαλύτερα κίνητρα να συμμορφωθούν με τα πολιτιστικά ιδεώδη για τη γοητεία. Το αποτέλεσμα είναι μια μάταιη επιδίωξη για λεπτή σιλουέτα, η οποία έχει ως αποτέλεσμα τη συρρίκνωση της αυτοεκτίμησης, την αύξηση της κατάθλιψης (Tiggemann, 1997), υπερβολικές δίαιτες (Stice, Mazotti, Krebs, & Martin, 1998), αλλά και την εμφάνιση διατροφικών δυσλειτουργιών (Thompson, Coover, Richards, Johnson, & Cattarin, 1995).

Αν και υπάρχουν άφθονες ενδείξεις για την ύπαρξη του ιδανικού της λεπτής σιλουέτας στις γυναίκες (Wiseman, Gray, Mosimann, & Ahrens, 1992), οι διαδικασίες μέσα από τις οποίες υιοθετείται αυτό το ιδανικό δεν είναι αρκετά σαφείς. Η κοινωνικοπολιτισμική θεωρία για την εικόνα του σώματος, υποστηρίζει ότι τα κοινωνικά κριτήρια είναι αυτά που συντελούν στην ανάπτυξη και τη διατήρηση δυσλειτουργιών σε σχέση με την εικόνα του σώματος. Τα αποτελέσματα των ερευνών επισημαίνουν το ρόλο της οικογένειας, ιδίως των μητέρων (Pike & Rodin, 1992) καθώς και το ρόλο της ομάδας των συνομηλίκων (Paxton, Schutz, Wertheim, & Muir, 1999). Αν και οι πηγές που τονίζουν τη σημασία της σωματικής εμφάνισης είναι πολλές και ισχυρές, η πηγή που φαίνεται να ασκεί τη μεγαλύτερη επίδραση είναι τα ΜΜΕ. Τα σημερινά ΜΜΕ δε διαχωρίζουν τη φαντασία από την

πραγματικότητα και έτσι η κοινωνία εκλαμβάνει τις εικόνες των ΜΜΕ ως ρεαλιστικές αναπαραστάσεις της ομορφιάς και ως κατάλληλους στόχους για σύγκριση (Agliata & Tantleff-Dunn, 2004). Χωρίς αμφιβολία μια ανάλυση περιεχομένου των οπτικών media (περιοδικά μόδας, διαφημίσεις τηλεόρασης) δείχνουν μια επικράτηση νέων, υψηλών και υπερβολικά αδύνατων γυναικών που αντιπροσωπεύουν το σύγχρονο ιδανικό της ομορφιάς (Malkin, Wornian, & Chisler, 1999. Fouts & Burggraf, 1999, 2000).

Η Tiggeman (2002, 2005) διακρίνει τρεις πιθανούς μηχανισμούς που αυξάνουν το εύρος της επίδρασης: την κοινωνική σύγκριση, την εσωτερίκευση του ιδανικού της λεπτής σιλουέτας και την υπερβολική επένδυση στην εμφάνιση για τη γενική αυτοαξιολόγηση. Καθένας από τους μηχανισμούς αυτούς σχετίζεται σημαντικά με το αίσθημα «δυσαρέσκειας με το σώμα» (Thompson & Stice, 2001. Cash & Labarge, 1996). Διάφοροι ερευνητές (Cattarin, Thompson, Thomast, & Williams, 2000. Faith, Leone, & Allison, 1997. Posavac, Posavac, & Weigel, 2001) τονίζουν τη σημασία της κοινωνικής σύγκρισης, θεωρώντας ότι είναι ο κατ' εξοχήν μηχανισμός μέσω του οποίου η έκθεση στις εικόνες που προβάλλονται στα media προκαλεί αρνητικές επιδράσεις. Τόσο οι ποιοτικές όσο και οι ποσοτικές έρευνες δείχνουν ότι οι γυναίκες συγκρίνουν τον εαυτό τους με τα μοντέλα των περιοδικών της μόδας (Milkie, 1999). Αυτό σχεδόν πάντα αποτελεί μια σύγκριση προς τα επάνω, η οποία προκαλεί αρνητική θυμική διάθεση και εντείνει το αίσθημα δυσαρέσκειας με το σώμα (Groetz, Levine, & Murnen, 2002. Tiggemann & McGill, 2004).

Σύμφωνα με τα αποτελέσματα των ερευνών η αρνητική εικόνα σώματος και το αίσθημα της δυσαρέσκειας με το σώμα σχετίζονται με δυσλειτουργίες στη λήψη τροφής, με την κατάθλιψη, τη χαμηλή αυτοεκτίμηση και το κοινωνικό άγχος (Agliata & Tantleff-Dunn, 2004. Cash & Pruzinsky, 1990. Silverstein & Perlik, 1995).

Διαφορές φύλων ως προς την αυτοεκτίμηση

Κατά τον James (1890), η αυτοεκτίμηση είναι η αναλογία ανάμεσα στις επιτυχίες ενός ατόμου και τις προσδοκίες του. Νεώτερες απόψεις έχουν τροποποιήσει κάπως τη φόρμουλα του James υποστηρίζοντας ότι η αυτοεκτίμηση ενός ατόμου εξαρτάται από τις επιτυχίες του σε τομείς που θεωρούνται σημαντικοί σε ένα συγκεκριμένο κοινωνικο-πολιτισμικό πλαίσιο (Solomon, Greenberg, & Pyszczynski, 1991). Υποστηρίζεται ότι η αυτοεκτίμηση αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση για την ψυχική υγεία ενός ατόμου. Οι έρευνες στηρίζουν αυτή την άποψη δείχνοντας σημαντικές συσχετίσεις ανάμεσα στην αυτοεκτίμηση και πολλαπλές ψυχολογικές πτυχές (για μια ανασκόπηση των σχετικών ερευνών βλ. Baumeister, 1998 και Har-

ter, 1998). Η αυτοεκτίμηση συνδέεται με το πώς αισθάνονται οι άνθρωποι, το πώς σκέφτονται και το πώς συμπεριφέρονται.

Η σχέση ανάμεσα στην αυτοεκτίμηση και το θυμικό είναι επαρκώς τεκμηριωμένη. Οι έρευνες δείχνουν ότι η υψηλή αυτοεκτίμηση παρουσιάζει θετική συσχέτιση με υψηλά επίπεδα θετικών συναισθημάτων και με χαμηλά επίπεδα αρνητικών συναισθημάτων και κατάθλιψης (Brage & Meredith, 1994. Brown & Mankowski, 1993). Επιπλέον, η αυτοεκτίμηση συνδέεται με την επιτυχή προσαρμογή, με τις γνωστικές και αντιληπτικές λειτουργίες (Greenwald & Banaji, 1995. Showers & Kling, 1996) και μπορεί να λειτουργήσει ως ένας προστατευτικός μηχανισμός σε μια σειρά από προβλήματα (Blaine & Crocker, 1993. Egan & Perry, 1998. Murrell, Meeks, & Walker, 1991). Τέλος, η αυτο-εκτίμηση συνδέεται με τη συμπεριφορά, ειδικά όταν οι άνθρωποι αντιμετωπίζουν αξιολογική ανατροφοδότηση. Για παράδειγμα, σε περίπτωση αρνητικής ανατροφοδότησης, τα άτομα με υψηλή αυτο-εκτίμηση εξακολουθούν να ασχολούνται αποτελεσματικά με το έργο, σε αντίθεση με τα άτομα με χαμηλή αυτο-εκτίμηση, τα οποία τείνουν να εγκαταλείπουν την προσπάθεια (Campbell & Fairey, 1985).

Οι ερευνητές που προσπάθησαν να ερμηνεύσουν τις διαφορές των φύλων ως προς την αυτοεκτίμηση στηρίχθηκαν στην υπόθεση ότι γενικά οι γυναίκες παρουσιάζουν χαμηλότερη αυτοεκτίμηση σε σύγκριση με τους άνδρες. Συνακόλουθα προτάθηκαν διάφορες αιτίες για να ερμηνευθεί η χαμηλότερη αυτοεκτίμηση των γυναικών. Μια από αυτές τις ερμηνείες αναφέρεται τους ρόλους των φύλων. Πολλά από τα χαρακτηριστικά που αποδίδονται στους άνδρες συνδέονται με υψηλή αυτοεκτίμηση. Η δύναμη και το κύρος, για παράδειγμα, εμφανίζονται ως κύρια χαρακτηριστικά του στερεότυπου ανδρικού ρόλου ενώ η φροντίδα και η περιποίηση των παιδιών ως τα αντίστοιχα θηλυκά. Κατά τη Carol Gilligan (1982) η γυναικεία προσωπικότητα εμπεριέχει μοιραία τη διάσταση της κοινωνικής κατωτερότητας του φύλου, εφόσον οι ιδιότητες της «φροντίδας για τους άλλους» «και της ανατροφής των παιδιών», αξίες πάνω στις οποίες χτίζεται η γυναικεία ταυτότητα, τοποθετούνται πολύ χαμηλότερα στην κοινωνική κλίμακα των αξιών.

Η κοινωνική έμφαση που δίνεται στη σωματική διάπλαση και την εμφάνιση των γυναικών είναι μια άλλη ερμηνεία που δίνεται για τις διαφορές των φύλων ως προς την αυτοεκτίμηση. Ο τρόπος με τον οποίο μια γυναίκα αξιολογεί τον εαυτό της μπορεί να επηρεάσει την εικόνα που έχει για το σώμα της, μπορεί όμως και να επηρεαστεί από αυτήν. Οι θεωρίες αυτοαντίληψης υποστηρίζουν ότι η έλλειψη ικανοποίησης του ατόμου σε ένα συγκεκριμένο τομέα επηρεάζει την αυτοεκτίμησή του, αν το τομέας αυτός είναι σημαντικός για τον αυτο-ορισμό του. Με δεδομένο ότι η εικόνα του σώματος αποτελεί μια

κεντρική πτυχή της αυτοαντίληψης υποστηρίζεται ότι η εικόνα του σώματος και η ικανοποίηση ή μη της γυναίκας από το σώμα της, επηρεάζει σημαντικά τη γενική αυτοαξιολόγηση της. Πράγματι, οι έρευνες δείχνουν μια θετική συσχέτιση ανάμεσα στο επίπεδο αυτοεκτίμησης και την ικανοποίηση από το σώμα (Hayes, Crocker, & Kowalski, 1999. Henriques & Calhoun, 1999. Russell, 2002). Αυτό έχει διαπιστωθεί και για τα δύο φύλα, αλλά η συσχέτιση αυτή είναι ισχυρότερη στις γυναίκες (Feingold, 1992. Furnham, Badmin, & Sneade, 2002. Longo & Ashmore, 1995. Wade & Cooper, 1999). Επιπρόσθετα, η συσχέτιση αυτή έχει διαπιστωθεί σε παιδιά, εφήβους και ενήλικες.

Σε μία πρόσφατη μετα-ανάλυση ερευνών σχετικών με το φύλο και την αυτοεκτίμηση (Kling, Hyde, Showers, & Buswell, 1999), διαπιστώθηκε μια μικρή αλλά στατιστικά σημαντική διαφορά υπέρ των ανδρών στα επίπεδα της αυτοεκτίμησης. Οι ερευνήτριες επισημαίνουν ότι ακόμα και μικρές διαφορές μπορεί να έχουν σημαντικές συνέπειες. Ακόμα κι αν γυναίκες και άνδρες έχουν παρόμοια επίπεδα αυτοεκτίμησης, η αυτοεκτίμηση τους βασίζεται σε πολύ διαφορετικές πηγές. Είναι σημαντικό να γίνουν κατανοητές αυτές οι πηγές, επειδή επηρεάζουν τον τρόπο με τον οποίο λειτουργεί η αυτοεκτίμηση σε απειλητικές καταστάσεις. Για παράδειγμα, αν η αυτοεκτίμηση των γυναικών συνδέεται, όπως υποστηρίζεται, με τον άξονα «σύνδεση-με-άλλους» (Cross & Madson, 1997. Josephs, Markus, & Tafarodi, 1992), τότε γυναίκες και άνδρες θα αντιδρούν διαφορετικά στην απόρριψη από άλλους. Η απόρριψη θα αποτελεί μεγαλύτερη απειλή για την αυτοεκτίμηση των γυναικών, ενώ η απώλεια μιας αίσθησης αυτονομίας ή έλλειψη δυνατότητας να εκφράσει το άτομο τα εσωτερικά χαρακτηριστικά και τις ιδιότητές του θα αποτελούν μεγαλύτερη απειλή για την αυτοεκτίμηση των ανδρών (Josephs, et al., 1992. Moran & Eckenrode, 1991).

Η σημασία της εικόνας του εαυτού και της αυτοεκτίμησης στη συμβουλευτική των γυναικών

Η φεμινιστική προσέγγιση στη συμβουλευτική τονίζει με έμφαση ότι στόχος της ψυχοθεραπείας δεν είναι μόνο η προσωπική αλλαγή, αλλά η αλλαγή των θεσμών (οικογένεια, σχολείο, νόμοι, πολιτικές δομές κτλ.) που διαιωνίζουν το σεξισμό και την καταπίεση. Επομένως, η ανάγκη για κοινωνική αλλαγή και προληπτική διαπαιδαγώγηση είναι σημαντική. Αυτοί οι κοινωνικοί στόχοι είναι δύσκολο να ενταχθούν στο επίκεντρο της ατομικής συμβουλευτικής. Ένας τρόπος να επιτευχθεί η ένταξη είναι να θεωρηθεί η κοινωνική αλλαγή ως ένα συνεχές, το οποίο αποτελείται από διάφορα επίπεδα, από το ευρύτερο μακρο-επίπεδο μέχρι τα μικρότερα μικρο-επίπεδα. Η κοινωνική αλλαγή η οποία προκαλείται στην ατομική συμβουλευτική είναι πιθανότερο να συμβεί σε ένα μικρο-επίπεδο. Όμως οι αλλαγές που αφορούν τα μικρο-επίπεδα

συχνά επιφέρουν κοινωνικές αλλαγές και σε μακρο-επίπεδα.

Ένας από τους στόχους της φεμινιστικής προσέγγισης είναι να αξιολογηθούν οι επιδράσεις των κοινωνικών παραγόντων στην προσωπική εμπειρία των γυναικών, να αναγνωρισθούν οι καταπιεστικές κοινωνικές πρακτικές που επηρεάζουν αρνητικά τις γυναίκες, να αναγνωρισθούν οι εσωτερικευμένες στερεότυπες φυλετικές αντιλήψεις και να αντικατασταθούν με συμπεριφορές που δεν υπαγορεύονται από τα στερεότυπα. Όπως αναφέρθηκε ήδη, οι άνθρωποι αντλούν την αυτοεκτίμησή τους από την κοινωνική αποδοχή και τα προσωπικά επιτεύγματα. Ειδικά οι γυναίκες βασίζουν την αυτοεκτίμησή τους σε μεγάλο βαθμό στην κοινωνική ανατροφοδότηση και στις διαπροσωπικές σχέσεις (Carpenter & Johnson, 2001. Cross & Madson, 1997). Ένας βασικός στόχος της φεμινιστικής προσέγγισης είναι η επαναθεώρηση και επαναξιολόγηση των στερεοτυπικών γυναικείων χαρακτηριστικών. Οι γυναίκες που ορίζουν τον εαυτό τους σύμφωνα με τα φυλετικά στερεότυπα, έχουν χαμηλή αυτοεκτίμηση, επειδή η φροντίδα και οι ιδιότητες που σχετίζονται με το ρόλο τους δεν αξιολογούνται θετικά στην κοινωνία μας. Η υποτίμηση των γυναικείων χαρακτηριστικών εγκλωβίζει τη γυναίκα σε μια πολύ δύσκολη κατάσταση. Από τη μια πλευρά η κοινωνία ωθεί τις γυναίκες να είναι αρκετά «θηλυκές» και από την άλλη τις υποτιμά, επειδή είναι έτσι. Η φεμινιστική προσέγγιση υποστηρίζει ότι οι γυναίκες πρέπει να μάθουν να εκτιμούν τα γυναικεία χαρακτηριστικά και να μάθουν να αυτο-προσδιορίζονται εμπιστευόμενες τις δικές τους εμπειρίες. Θα πρέπει να μάθουν να αξιολογούν ως σημαντικά χαρακτηριστικά, όπως η ενσυναίσθηση, η φροντίδα, η συνεργασία, η διαίσθηση και η αλληλεξάρτηση. Αυτή η διαδικασία επανα-ορισμού και επανα-αξιολόγησης διευκολύνει τη θετική αυτοαξιολόγηση των γυναικών και παράλληλα τις βοηθά να αξιολογούν θετικά τις άλλες γυναίκες και να διαμορφώνουν σχέσεις οικειότητας μ' αυτές.

Η αυτοαξιολόγηση των γυναικών και ειδικά η αυτοαξιολόγηση των νεαρών γυναικών, επηρεάζεται σημαντικά από την εικόνα του σώματος και τα κοινωνικά μηνύματα τα οποία τονίζουν τη σημασία μιας εξιδανικευμένα λεπτής γυναικείας σιλουέτας. Υποστηρίζεται ότι η ικανοποίηση των εφήβων κοριτσιών σχετικά με το σώμα τους αποτελεί το σημαντικότερο προβλεπτικό παράγοντα για το επίπεδο της αυτοεκτίμησής τους. Ένας παράγοντας που θα μπορούσε να χρησιμεύσει ως προστατευτικός μηχανισμός ενάντια στην εσωτερίκευση των κοινωνικο-πολιτισμικών κριτηρίων για την εμφάνιση είναι η φεμινιστική ιδεολογία. Κάποιες έρευνες δείχνουν ότι μια γενική ταύτιση με το φεμινισμό ή με συγκεκριμένες φεμινιστικές στάσεις είναι πιθανόν να αποτελούν προστατευτικούς παράγοντες ενάντια στην ανάπτυξη αίσθησης δυσαρέσκειας με το σώμα ή την ανάπτυξη διατροφικής παθολογίας (Snyder

& Hasbrouck, 1996; Kelson, Kearney-Cooke, & Lansky, 1990; Dionne, Davis, Fox, & Guevich, 1995). Οι Cash, Ancis και Strachan (1997) αναφέρουν μικρές συσχετίσεις ανάμεσα στην εικόνα του σώματος και τη γενική φεμινιστική ταυτότητα, υποστηρίζουν όμως ότι συγκεκριμένες έμφυλες συμπεριφορές και προσδοκίες ρόλων σε επίπεδο κοινωνικών αλληλεπιδράσεων ανδρών-γυναικών, συνδέονται με δυσλειτουργικές αντιλήψεις για τη σπουδαιότητα της σωματικής εμφάνισης. Όπως διαπίστωσαν οι ερευνητές, γυναίκες με παραδοσιακές αντιλήψεις για τις σχέσεις ανδρών-γυναικών επενδύουν περισσότερο στην εμφάνισή τους, εσωτερικεύουν σε μεγαλύτερο βαθμό τις κοινωνικοπολιτισμικές στάσεις για την εμφάνιση και νιώθουν λιγότερο ικανοποιημένες με το σώμα τους, σε σύγκριση με τις γυναίκες με λιγότερο παραδοσιακές αντιλήψεις. Κατά τους Twamley και Davis (1999) αυτό που δρα ως προστατευτικός παράγοντας δεν είναι η φεμινιστική ιδεολογία, αλλά μια γενική τάση του ατόμου να αγνοεί τις κοινωνικές συμβάσεις. Με την άποψη αυτή συμφωνούν και οι Fingeret και Gleaves (2004), οι οποίοι υποστηρίζουν ότι μόνο συγκεκριμένες φεμινιστικές ιδέες και στάσεις και όχι μια γενική φεμινιστική ιδεολογία μπορούν να επηρεάσουν την εσωτερικήυση των κοινωνικών κριτηρίων για την εμφάνιση και τη φυσική γοητεία.

Η ανάλυση του ρόλου του φύλου είναι μία από τις τεχνικές της φεμινιστικής προσέγγισης, η οποία στοχεύει να βοηθήσει τις γυναίκες να συνειδητοποιήσουν την αρνητική επίδραση των κοινωνικών προσδοκιών (Sturdivant, 1980). Όπως υποστηρίζουν διάφοροι ερευνητές (Gordon, 2000. Markey, Markey, & Birch, 2004), οι ανησυχίες των γυναικών για το σώμα τους δεν αφορούν μόνο την εμφάνισή τους αλλά και το ρόλο τους στο ευρύτερο κοινωνικο-πολιτισμικό πλαίσιο, το οποίο εντείνει τα συναισθήματα ανεπάρκειας, επειδή αδυνατούν να επιτύχουν την «ιδανική σιλουέτα». Αν πράγματι οι ανησυχίες των γυναικών για την εμφάνισή τους οφείλονται εν μέρει στους κοινωνικά προσδιορισμένους ρόλους τους, τότε είναι σημαντικό να εξετασθούν οι ανησυχίες τους αυτές υπό το πρίσμα των συγκεκριμένων κοινωνικών ρόλων.

Βιβλιογραφία

- Agliata, D., & Tantleff-Dunn, S. (2004). The impact of media exposure on males' body image. *Journal of Social and Clinical Psychology, 23*(1), 7-22.
- Allaz, A. F., Bernstein, M., Rouget, P., Archinard, M., & Morabia, A. (1998). Body weight preoccupation in middle-aged and aging women: A general population survey. *International Journal of Eating Disorders, 23*, 287-294.
- Baumeister, R. F. (1998). The self. In D. T. Gilbert, S. T. Fiske, & G. Lindzey (Eds.), *Handbook of social psychology*, (4th ed., pp. 680-740). New York: McGraw-Hill.

Belenky, M. F., Clinchy, B. M., Goldberger, N. R., & Tarule, J. M. (1986). *Women's ways of knowing: The development of self, voice, and mind*. New York: Mac Millan.

Blaine, B., & Crocker, J. (1993). Self-esteem and self-serving biases in reactions to positive and negative events: An integrative review. In R. F. Baumeister (Ed.), *Self-esteem: The puzzle of low self-regard* (pp. 55-85). New York: Plenum.

Brage, D., & Meredith, W. (1994). A causal model of adolescent depression. *The Journal of Psychology*, 128, 455-468.

Brown, T. A., Cash, T. F., & Mikulka, P. J. (1990). Attitudinal body-image assessment: Factor analysis of the Body-Self Relations Questionnaire. *Journal of Personality Assessment*, 55, 135-144.

Brown, J. D., & Mankowski, T. A. (1993). Self-esteem, mood, and self-evaluation: Changes in mood and the way you see you. *Journal of Personality and Social Psychology*, 64, 421-430.

Brownell, K. D., & Rodin, J. (1994). The dieting maelstrom: Is it possible and advisable to lose weight? *American Psychologist*, 49, 781-791.

Campbell, J. D. (1990). Self-esteem and clarity of the self-concept. *Journal of Personality and Social Psychology*, 59, 538-549.

Campbell, J. D., & Fairey, P. J. (1985). Effects of self-esteem, hypothetical explanations, and verbalizations of future performance. *Journal of Personality and Social Psychology*, 48, 1097-1111.

Carpenter, S., & Johnson, L. E. (2001). Women derive collective self-esteem from their feminist identity. *Psychology of Women Quarterly*, 25, 254-257.

Cash, T. F. (1990). The psychology of physical appearance: Aesthetics, attributes, and images. In T. F. Cash & T. Pruzinsky (Eds.), *Body images: Development, deviance, and change* (pp. 51-79). New York: Guilford.

Cash, T. F. (1995). *What do you say when you look in the mirror?* New York: Bantam.

Cash, T. F., Ancis, J. R., & Strachan, M. D. (1997). Gender attitudes, feminist identity, and body image among college women. *Sex Roles*, 36, 433-447.

Cash, T. F., & Henry, P. E. (1995). Women's body images: The results of a national survey in the U.S.A. *Sex Roles*, 33(1/2), 19-28.

Cash, T. F., & Labarge, A. S. (1996). Development of the Appearance Schemas Inventory: A new cognitive body image assessment. *Cognitive Therapy and Research*, 20, 37-50.

Cash, T. F., & Pruzinsky, T. P. (Eds.). (1990). *Body images: Development, deviance, and change*. New York: Guilford Press.

Cash, T. F., & Pruzinsky, T. P. (Eds.). (2002). *Body image: A handbook of theory, research, and clinical practice*. New York: Guilford Press.

Cash, T. F., & Szymanski, M. L. (1995). The development and validation of the Body-Image Ideals Questionnaire. *Journal of Personality Assessment*, 64, 466-477.

Cash, T. F., Theriault, J., & N. M. Annis (2004). Body image in an interpersonal context: adult attachment, fear of intimacy, and social anxiety. *Journal of Social and Clinical Psychology*, 23(1), 89-103.

Cattarin, J. A., Thompson, J. K., Thomas, C., & Williams, R. (2000). Body image, mood, and televised images of attractiveness: The role of social comparison. *Journal of Social and Clinical Psychology*, 19, 220-239.

Chodorow, N. (1978). *The reproduction of mothering: Psychoanalysis and the sociology of gender*. Berkeley, CA: University of California Press.

Cooley, C. H. (1902). *Human nature and the social order*. New York: Scribner.

Cross, S. E., & Madson, L. (1997). Models of self: Self-construals and gender. *Psychological Bulletin*, 122(1), 5-37.

Dionne, M., Davis, C., Fox, J., & Gurevich, M. (1995). Feminist ideology as a predictor of body dissatisfaction in women. *Sex Roles*, 33, 277-287.

Dunning, D., & Hayes, A. F. (1996). Evidence of egocentric comparison in social judgment. *Journal of Personality and Social Psychology*, 71, 213-229.

Egan, S. K., & Perry, D. G. (1998). Does low self-regard invite victimization? *Developmental Psychology*, 34, 299-309.

Faith, M. S., Leone, M. A., & Allison, D. B. (1997). The effects of self-generated comparison targets, BMI, and social comparison tendencies on body image appraisal. *Eating Disorders: The Journal of Treatment and Prevention*, 5, 128-140.

Feingold, A. (1992). Good-looking people are not what we think. *Psychological Bulletin*, 111, 304-341.

Fingeret, M. C., & Gleaves, D. H. (2004). Sociocultural, feminist, and psychological influences on women's body satisfaction: A structural modeling analysis. *Psychology of Women Quarterly*, 28, 370-380.

Fiske, S. T., & Taylor, S. E. (1991). *Social cognition*. New York: McGraw-Hill.

Forbes, G. B., Adams-Curtis, L. E., Rade, B., & Jaberg, P. (2001). Body dissatisfaction in women and men: The role of gender-typing and self-esteem. *Sex Roles*, 44(7/8), 461-484.

Fouts, G., & Burggraf, K. (1999). Television situation comedies: Female body images and verbal reinforcements. *Sex Roles*, 40, 473-481.

Fouts, G., & Burggraf, K. (2000). Television situation comedies: Female weight, male negative comments, and audience reactions. *Sex Roles*, 42, 925-932.

Furnham, A., Badmin, N., & Sneade, I. (2002). Body image dissatisfaction: Gender differences in eating attitudes, self-esteem, and reasons for exercise. *The Jour-*

nal of Psychology, 136, 581-596.

Garner, D. M. (1997, January/February). The 1997 body image survey results. *Psychology Today*, pp. 30-44, 74-75, 80, 84.

Gilligan, C. (1982). *In a different voice: Psychological theory and women's development*. Cambridge: Harvard University Press.

Gordon, R. A. (2000). *Eating disorders: Anatomy of a social epidemic*. Oxford: Blackwell.

Greenwald, A. G., & Banaji, M. R. (1995). Implicit social cognition: Attitudes, self-esteem, and stereotypes. *Psychological Review*, 102, 4-27.

Groesz, L. M., Levine, M. P., & Murnen, S. K. (2002). The effect of experimental presentation of thin media images on body satisfaction. *International Journal of Eating Disorders*, 31, 1-15.

Grogan, S. (1999). *Body image: Understanding body dissatisfaction in men, women and children*. New York: Routledge.

Halliwel, E., & Dittmar, H. (2003). A qualitative investigation of women's and men's body image concerns and their attitudes towards aging. *Sex Roles*, 49(11/12), 675-684.

Harter, S. (1998). The development of self-representations. In W. Damon (Series Ed.) & N. Eisenberg (Vol. Ed.), *Handbook of child psychology: Vol. 3. Social, emotional, and personality development* (5th ed., pp. 553-617). New York: Wiley.

Hayes, S. D., Crocker, P. R. E., & Kowalski, K. C. (1999). Gender differences in physical self-perceptions, global self-esteem, and physical activity: Evaluation of physical self-perception profile model. *Journal of Sport Behavior*, 22, 1-14.

Henriques, G. R., & Calhoun, L. G. (1999). Gender and ethnic differences on the relationship between body esteem and self-esteem. *The Journal of Psychology*, 133, 357-368.

Higgins, E. T. (1987). Self-discrepancy: A theory relating self and affect. *Psychological Review*, 94, 319-340.

Jackson, L. A. (1992). *Physical appearance and gender: Sociobiological and sociocultural perspectives*. Albany: SUNY Press.

James, W. (1890). *Principles of psychology*. New York: Holt.

Josephs, R. A., Markus, H. R., & Tafarodi, R. W. (1992). Gender and self-esteem. *Journal of Personality and Social Psychology*, 63, 391-402.

Kelson, T. R., Kearney-Cooke, A., & Lansky, L. M. (1990). Body image and body-objectification among female college students. *Perceptual and Motor Skills*, 71, 281-289.

Kihlstrom, J. F., & Klein, S. B. (1994). The self as a knowledge structure. In R. S. Wyer & T. K. Srull (Eds.), *Handbook of social cognition*. Vol. 1: Basic processes (pp.

153-208). Hillsdale, NJ: Erlbaum.

Kling, K. C., Hyde, J. S., Showers, C. J., & Buswell, B. N. (1999). Gender differences in self-esteem: A meta-analysis. *Psychological Bulletin*, 125(4), 470-500.

Λεονταρή Α. & Αστήθα Μ. (1995). Σκέψη και φύλο: Ο ρόλος της αυτοαντίληψης. *Απόψεις*, 7, 529-541.

Longo, L. C., & Ashmore, R. D. (1995). The looks-personality relationship. Global self-orientations as shared precursors of subjective physical attractiveness and self-ascribed traits. *Journal of Applied Social Psychology*, 25, 371-398.

Malkin, A. R., Wornian, K., & Chrisler, J. C. (1999). Women and weight: Gendered messages on magazine covers. *Sex Roles*, 40, 647-655.

Markey, C. N., Markey, P. M., & Birch, L. L. (2004). Understanding women's body satisfaction: The role of husbands. *Sex Roles*, 51(3/4), 209-216.

Markus, H., & Kitayama, S. (1991). Culture and the self: Implications for cognition, emotion, and motivation. *Psychological Review*, 98, 224-253.

Markus, H., & Kitayama, S. (1994). A collective fear of the collective: Implications for selves and theories of selves. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 20, 568-579.

Markus, H., & Oyserman, D. (1989). Gender and thought: The role of the self-concept. In M. Crawford & M. Hamilton (Ed.), *Gender and thought* (pp. 100-127). New York: Springer-Verlag.

Math, J. L. & Cash, T. F. (1997). Body-image attitudes: What difference does gender make? *Journal of Applied Social Psychology*, 27, 1438-1452.

Milkie, M. A. (1999). Social comparisons, reflected appraisals, and mass media: The impact of pervasive beauty images on black and white girls' self concepts. *Social Psychology Quarterly*, 62, 190-210.

Miller, J. B. (1976). *Toward a new psychology of women*. Boston: Beacon.

Montepare, J. M. (1996). An assessment of adult's perceptions of their psychological, physical, and social age. *Journal of Clinical Geropsychology*, 2, 117-128.

Moran, P. B., & Eckenrode, J. (1991). Gender differences in the costs and benefits of peer relationships during adolescence. *Journal of Adolescence Research*, 6, 396-409.

Murrell, S. A., Meeks, S., & Walker, J. (1991). Protective functions of health and self-esteem against depression in older adults facing illness or bereavement. *Psychology and Aging*, 6, 352-360.

Oyserman, D., & Packer, M. (1996). Social cognition and self-concept: A socially contextualized model of identity. In J. L. Nye & A. Brower (Eds.), *What's social about social cognition? Social cognition research in small groups* (pp. 175-201). Thousand Oaks, CA: Sage.

Paxton, S. J., Schutz, H. K., Wertheim, E. H., & Muir, S. L. (1999). Friendship clique and peer influences on body image concerns, dietary restraint, extreme weight loss behaviors and binge eating in adolescent girls. *Journal of Abnormal Psychology, 108*, 255-266.

Pelham, B. W. (1991). On confidence and consequence: The certainty and importance of self-knowledge. *Journal of Personality and Social Psychology, 60*, 518-530.

Pike, K. M., & Rodin, J. (1992). Mothers, daughters, and disordered eating. *Journal of Abnormal Psychology, 100*, 198-204.

Posavac, H. D., Posavac, S. S., & Weigel, R. G. (2001). Reducing the impact of media images on women at risk for body image disturbance: Three targeted interventions. *Journal of Social and Clinical Psychology, 20*, 324-340.

Roberts, T. (1991). Gender and the influence of evaluations of self-assessments in achievement settings. *Psychological Bulletin, 109*(2), 297-308.

Rosenberg, M. (1981). The self-concept: Social product and social force. In M. Rosenberg & R. H. Turner (Eds.), *Social psychology: Sociological perspectives* (pp. 593-624). New York: Basic Books.

Russell, W. D. (2002). Comparison of self-esteem, body satisfaction and social physique anxiety across males of different exercise frequency and racial background. *Journal of Sport Behavior, 25*, 74-90.

Schwalbe, M. L., & Staples, C. L. (1991). Gender differences in sources of self-esteem. *Social Psychology Quarterly, 54*, 158-168.

Silverstein, L. R., & Perlik, D. (1995). *The cost of competence: Why inequality causes depression, eating disorders, and illness in women*. New York: Oxford University.

Showers, C. (1992). Compartmentalization of positive and negative self-knowledge: Keeping bad apples out of the bunch. *Journal of Personality and Social Psychology, 62*, 1036-1049.

Showers, C. J., & Kling, K. C. (1996). Organization of self-knowledge: Implications for recovery from sad mood. *Journal of Personality and Social Psychology, 70*, 578-590.

Snyder, R., & Hasbrouck, L. (1996). Feminist identity, gender traits, and symptoms of disturbed eating among college women. *Psychology of Women Quarterly, 20*, 593-598.

Solomon, S., Greenberg, J., & Pyszczynski, T. (1991). A terror management theory of social behavior: The psychological functions of self-esteem and cultural world-views. In M. P. Zanna (Ed.), *Advances in Experimental Social Psychology*. (Vol. 24, pp. 93-159). San Diego, CA: Academic Press.

Stice, E., Mazotti, L., Krebs, M., & Martin, S. (1998). Predictors of adolescent dieting behaviors: A longitudinal study. *Psychology of Addictive Behaviors, 12*, 195-205.

Sturdivant, S. (1980). *Therapy with women: A feminist philosophy of treatment*. New York: Springer.

Tiggemann, M. (1997). Dieting in moderation: The role of dietary restraint in the relationship between body dissatisfaction and psychological well-being. *Journal of Health Psychology, 2*, 501-507.

Tiggemann, M. (2002). Media influences on body image development. In T. F. Cash & T. Pruzinsky (Eds.), *Body image: A handbook of theory, research, and clinical practice* (pp. 91-98). New York: Guilford.

Tiggemann, M. (2005). Television and adolescent body image: The role of program content and viewing motivation. *Journal of Social and Clinical Psychology, 24*(3), 361-381.

Tiggemann, M., & Lynch, J. E. (2001). Body image across the life span in adult women: The role of self-objectification. *Developmental Psychology, 37*(2), 243-253.

Tiggemann, M., & McGill, B. (2004). The role of social comparison in the effect of magazine advertisements on women's mood and body dissatisfaction. *Journal of Social and Clinical Psychology, 23*(1), 23-44.

Thompson, J. K., Coover, M. D., Richards, K. J., Johnson, S., & Cattarin, J. (1995). Development of body image, eating disturbance, and general psychological functioning in female adolescents: Covariance structure modeling and longitudinal investigations. *International Journal of Eating Disorders, 18*, 221-236.

Thompson, J. K., Heinberg, L. J., Altabe, M., & Tantleff-Dunn, S. (1999). *Exacting beauty: Theory, assessment, and treatment of body image disturbance*. Washington, DC: American Psychological Association.

Thompson, J. K., & Stice, E. (2001). Thin-ideal internalization: Mounting evidence for a new risk factor for body-image disturbance and eating pathology. *Current Directions in Psychological Science, 10*, 181-183.

Triandis, H. C. (1989). The self and social behavior in differing cultural contexts. *Psychological Review, 96*, 506-520.

Twamley, E. W., & Davis, M. C. (1999). The sociocultural model of eating disturbance in young women: The effects of personal attributes and family environment. *Journal of Social and Clinical Psychology, 18*, 467-489.

Wade, T. J., & Cooper, M. (1999). Sex differences in the links between attractiveness, self-esteem and the body. *Personality and Individual Differences, 27*, 1047-1056.

Wellman, B. (1992). Men in networks: Private communities, domestic friendships. In P. M. Nardi (Ed.), *Men's friendships* (pp. 74-114). Newbury Park, CA: Sage.

Wiseman, M. A., Gray, J. J., Mosimann, J. E., & Ahrens, A. H. (1992). Cultural expectations of thinness in women: An update. *International Journal of Eating Disorders, 11*, 85-89.

5. Επαγγελματική συμβουλευτική με την οπτική του φύλου

Χριστίνα Αθανασιάδου & Ευανθία Τάζογλου

Εισαγωγή

Με τον όρο επαγγελματική συμβουλευτική αναφερόμαστε στη συμβουλευτική διαδικασία που έχει στόχο να βοηθήσει τους ανθρώπους στην αντιμετώπιση ζητημάτων και προβλημάτων, τα οποία σχετίζονται με την επαγγελματική τους ανάπτυξη, την επαγγελματική τους επιλογή ή τα προβλήματα προσαρμογής στο επάγγελμα (Nathan & Hill, 2006). Στο πλαίσιο αυτού του είδους της συμβουλευτικής, ο παράγοντας φύλο αποτελεί αναμφισβήτητα μια σημαντική διάσταση. Η κοινωνικοποίηση ανδρών και γυναικών στην ταυτότητα του φύλου σύμφωνα με παραδοσιακά πρότυπα, φαίνεται ότι επηρεάζει σημαντικά τόσο την αρχική επαγγελματική τους επιλογή, όσο και την εξέλιξη της σταδιοδρομίας τους – κατευθύνοντας άνδρες και γυναίκες σε στερεότυπες ως προς το φύλο επιλογές σπουδών και επαγγέλματος.

Πρόσφατη έρευνα στη Μ. Βρετανία για τις επαγγελματικές φιλοδοξίες μαθητών και μαθητριών (Francis, 2002), ηλικίας 14-16 ετών, αποκάλυψε ότι οι επιλογές των κοριτσιών και των αγοριών εξακολουθούν να αντικατοπτρίζουν έναν κοινωνικό καταμερισμό με βάση το φύλο και, επομένως, κατά κάποιον τρόπο, δεν αναγνωρίζουν τις αλλαγές και τις σύγχρονες απαιτήσεις της αγοράς σε εργατικό δυναμικό. Είναι άλλωστε γνωστό ότι η ισότιμη και αυξημένη πλέον πρόσβαση των γυναικών στην τριτοβάθμια εκπαίδευση δεν αντικατοπτρίζεται σε όλους τους τομείς σπουδών, ούτε έχει συνδυαστεί με την ισότιμη συμμετοχή τους στην αγορά εργασίας (Lyon, 1996).

Πολλές μελέτες επιβεβαιώνουν το γεγονός ότι οι γυναίκες στο σύνολό τους αντιμετωπίζουν υψηλότερα επίπεδα ανεργίας, καταλαμβάνουν κατώτερες θέσεις στην επαγγελματική ιεραρχία, ακολουθούν παραδοσιακά «γυναικεία» επαγγέλματα, απασχολούνται περισσότερο σε θέσεις μερικής απασχόλησης και κυρίως αμείβονται λιγότερο από τους άνδρες συναδέλφους τους (Αθανασιάδου, Πετροπούλου & Μιμίκου, 2001• Fouad, Helledy & Metz, 2003). Με άλλα λόγια, οι γυναίκες, ανεξάρτητα από την εθνικότητά τους, την κοινωνική τους τάξη και το είδος ή το επίπεδο της εκπαίδευσής τους, εξακολουθούν να αντιμετωπίζουν αντιφατικά μηνύματα και προσδοκίες σε σχέση με τον κοινωνικό τους ρόλο απέναντι στους τομείς της εργασίας και της οικογένειας.

Από την άλλη, παρά το γεγονός ότι οι οικογενειακοί ρόλοι παραμένουν προτεραιότητα στις ζωές των περισσότερων γυναικών, ειδικά οι νέες γυναίκες πτυχιούχοι τριτοβάθμιας εκπαίδευσης θεωρούν πλέον τη μισθωτή

εργασία απαραίτητο και αναπόσπαστο κομμάτι της ταυτότητάς τους (Hallett & Gilbert, 1997 • Αθανασιάδου, 2002). Ταυτόχρονα, έχει βρεθεί ότι και οι άνδρες, σε μια προσπάθεια προσαρμογής στις απαιτήσεις της σύγχρονης κοινωνικής και οικογενειακής δομής, σύμφωνα με την οποία και οι δύο σύζυγοι εργάζονται με πλήρες ωράριο, μετακινούνται σταδιακά από το ρόλο του αποκλειστικού «κουβαλητή», αφιερώνοντας περισσότερο χρόνο στα θέματα του σπιτιού και της οικογένειας (Crozier, 1990).

Η επαγγελματική συμβουλευτική, η οποία υιοθετεί έτσι κι αλλιώς μια ολιστική προσέγγιση στο ζήτημα της απασχόλησης, στοχεύοντας στη συμφιλίωση της εργασίας με άλλους ρόλους ζωής (Brown & Brooks, 1991 • Herr & Cramer, 1992), μπορεί να παίξει σημαντικό ρόλο προς την κατεύθυνση των παραπάνω κοινωνικών αλλαγών. Δηλαδή, της ισότιμης συμμετοχής των δύο φύλων τόσο στο χώρο της εργασίας, όσο και στο χώρο της οικογένειας. Μια τέτοια συμβουλευτική, με την οπτική του φύλου, λαμβάνει υπ' όψιν της, αφ' ενός, τις προσωπικές επιθυμίες και ικανότητες των ατόμων, αφ' ετέρου, το σύνολο των οικονομικών, πολιτισμικών και κοινωνικών συνθηκών, που επηρεάζουν άλλοτε θετικά και άλλοτε αρνητικά, την ένταξη και εξέλιξη τους στην αγορά εργασίας (Good, Gilbert & Scher, 1990 • Herlihy & Corey, 2000). Ωστόσο, έχει διαπιστωθεί ότι οι κλασικές τουλάχιστον θεωρίες για την επαγγελματική ανάπτυξη, όπως και οι θεωρίες για την ανεργία, έχουν αγνοήσει τις κοινωνικό-οικονομικές συνθήκες, οι οποίες έχουν επηρεάσει δυσμενώς τη συμμετοχή των γυναικών στην απασχόληση (Fitzgerald & Betz, 1994 • Farmer et al., 1997 • Fryer, 1998, 1999, 2000 • Fryer & Fagan, 2003).

Το συγκεκριμένο κεφάλαιο περιλαμβάνει α) μια ανασκόπηση της βιβλιογραφίας που αφορά στη συμφιλίωση της απασχόλησης με την οικογένεια, β) μια κριτική προσέγγιση των θεωριών για την επαγγελματική ανάπτυξη των γυναικών και γ) μια σύντομη, κριτική θεώρηση της κυρίαρχης οπτικής για την ανεργία και των επιπτώσεών της σε άνδρες και γυναίκες. Τέλος, επισημαίνονται οι συνέπειες όλων των παραπάνω στη διαδικασία της επαγγελματικής συμβουλευτικής των γυναικών, με στόχο την προώθηση της ισότητας στην επαγγελματική εξέλιξη και τη σταδιακή συμφιλίωση της εργασίας με άλλους ρόλους ζωής και για τα δύο φύλα.

Η συμφιλίωση της εργασίας με την οικογένεια

Εδώ και πολλά χρόνια, αποτελέσματα ερευνών διεθνώς αποκαλύπτουν ότι από την εφηβική ηλικία ακόμη τα κορίτσια προχωρούν σε εκπαιδευτικές και επαγγελματικές επιλογές, οι οποίες θα τις επιτρέψουν να ανταποκρίνονται ταυτόχρονα σε παραδοσιακούς οικογενειακούς ρόλους (Gaskell, 1983 • Wallace, 1987 • Griffin, 1987 • Chisholm, 1994). Μάλιστα, σε έρευνα που διεξήγαγε η Chisholm (1994), φαίνεται ότι η απόσταση ανάμεσα στις

επαγγελματικές φιλοδοξίες των κοριτσιών και στις ρεαλιστικές προσδοκίες για τη ζωή και τον εαυτό τους μεγαλώνει ολοένα και περισσότερο καθώς αυτές ενηλικιώνονται.

Επιπλέον, μελέτες σε προπτυχιακούς και μεταπτυχιακούς φοιτητές αποδεικνύουν ότι τόσο οι άνδρες, όσο και οι γυναίκες, προσδοκούν ότι οι γυναίκες είναι αυτές που θα διαδραματίσουν σημαντικότερο ρόλο στην οικογένεια, ενώ οι άνδρες στην αγορά εργασίας (Covin & Brush, 1991• Davey, 1998). Οι διαφορές ανάμεσα στα φύλα αφορούν κυρίως στο θέμα της φροντίδας των παιδιών και της επίδρασής του στην απασχόληση αποκλειστικά των γυναικών. Διαφορές ανάμεσα σε νέες και νέους πτυχιούχους τριτοβάθμιας εκπαίδευσης παρατηρούνται, επίσης, σε σχέση με το μέγεθος ή το είδος της οικιακής δραστηριότητας και το αίσθημα της ευθύνης για τις οικιακές υποχρεώσεις σε διάφορα στάδια της οικογενειακής ζωής (Douthitt, 1989• Lennon & Rosenfield, 1994• South & Spitze, 1994• Perkins & Demeis, 1996). Συγκεκριμένα, οι νέοι άνδρες δεν αντιλαμβάνονται τα οικιακά καθήκοντα ως υποχρεωτικά, ούτε αισθάνονται την ίδια ευθύνη με τις γυναίκες όταν γίνονται γονείς. Από την άλλη, η πλειονότητα των γυναικών, ιδιαίτερα όσες έχουν περιορισμένες επαγγελματικές προοπτικές ή οικονομικές δυνατότητες, πιστεύει ότι η παραπάνω κατάσταση είναι δίκαιη. Ωστόσο, ακόμη κι όταν οι γυναίκες (συνήθως οι εργαζόμενες) επιθυμούν πιο προοδευτικά ή ισότιμα οικογενειακά σχήματα, δεν μπορούν να επιβάλλουν μια τέτοια συμπεριφορά.

Από την άλλη, οι Sprade & Reese (1991) αναφέρουν ότι δε βρήκαν ουσιαστικές διαφορές ανάμεσα σε φοιτητές και φοιτήτριες ως προς τις επαγγελματικές τους φιλοδοξίες και τις αποφάσεις τους για το γάμο και τη δημιουργία οικογένειας. Σε γενικές γραμμές, τόσο οι άνδρες, όσο και οι γυναίκες που συμμετείχαν στην έρευνα δήλωσαν ότι η εργασία αποτελεί κεντρικό κομμάτι της ζωής τους και ότι τα σχέδιά τους για οικογένεια θα ακολουθήσουν την εδραίωση μιας σταθερής επαγγελματικής πορείας. Παρ' όλα αυτά, οι γυναίκες φοιτήτριες ασπάζονταν πολύ περισσότερο από τους άνδρες ένα οικογενειακό σχήμα, στο οποίο οι δύο σύζυγοι (άνδρες και γυναίκες) θα είχαν ισότιμους και αλληλένδετους ρόλους. Παρόμοια, οι Hallett & Gilbert (1997) διερεύνησαν τις απόψεις φοιτητριών και συγκεκριμένα τους τρόπους με τους οποίους σκοπεύουν στο μέλλον να συνδυάσουν συζυγικούς και γονεϊκούς με επαγγελματικούς ρόλους. Κατ' αρχάς, βρέθηκε ότι το σύνολο των γυναικών αυτών ονειρεύεται και επιδιώκει μια ζωή, η οποία θα περιλαμβάνει τόσο την καριέρα, όσο και την οικογένεια, ωστόσο υπήρξαν διαφορές στους τρόπους με τους οποίους οι ίδιες οι γυναίκες δήλωσαν ότι σκοπεύουν να συμφιλιώσουν επαγγελματικούς και οικογενειακούς ρόλους. Γενικότερα, οι γυναίκες που επιθυμούν πιο ισότιμα

και συμμετοχικά οικογενειακά σχήματα (σε αντίθεση με όσες εμμένουν σε συντηρητικά ή παραδοσιακά μοντέλα οικογένειας) επιδεικνύουν μεγαλύτερη δέσμευση στην εργασία τους, έχουν υψηλότερη αυτοεκτίμηση, πιστεύουν ότι μπορούν να επηρεάσουν σημαντικά τη ζωή τους και έχουν πιο φιλελεύθερες απόψεις για τη ζωή και τους ανθρώπους γύρω τους.

Πάντως, οι περισσότερες νέες γυναίκες, οι οποίες σχεδιάζουν να κάνουν οικογένεια, δε φαίνεται να αντιλαμβάνονται ή να γνωρίζουν τις δυσκολίες που εμπεριέχει ο συνδυασμός εργασιακών και οικογενειακών ρόλων (Hallett & Gilbert, 1997). Πιστεύεται ότι η πιο κρίσιμη περίοδος για τις γυναίκες, στην προσπάθειά τους να συμφιλιώσουν την εργασία με την οικογένεια, είναι η περίοδος προσαρμογής στις ευθύνες της μητρότητας, τους πρώτους μήνες μετά τη γέννηση του παιδιού και μάλιστα του πρώτου παιδιού (Jackson, Tal & Sullivan, 2003). Άλλωστε, σύμφωνα με τις υπάρχουσες κοινωνικές προσδοκίες και πρότυπα, οι γυναίκες ως «ιδανικές μητέρες» υποτάσσουν τις προσωπικές τους επιθυμίες στις ανάγκες της οικογένειας και κυρίως της ανατροφής των παιδιών. Ωστόσο, πολλές έρευνες υποστηρίζουν ότι η εργασία της μητέρας έχει θετικές, παρά αρνητικές, επιπτώσεις στα παιδιά και στους έφηβους (Jackson, Tal & Sullivan, 2003). Για παράδειγμα, έχει βρεθεί ότι παιδιά εργαζόμενων μητέρων επιδεικνύουν περισσότερη κοινωνικότητα, ανεξαρτησία, ανοχή, ευελιξία και λιγότερες στερεοτυπικές αντιλήψεις σε σχέση με τους ρόλους των δύο φύλων. Φαίνεται ότι άλλοι είναι οι παράγοντες που επηρεάζουν τα παιδιά των εργαζόμενων μητέρων, όπως η ποιότητα της φροντίδας, η φύση της εργασίας των γονέων ή οι στάσεις των δύο γονέων απέναντι στην εργασία της μητέρας και όχι η εργασία αυτή καθαυτή.

Γενικότερα, σύμφωνα με τους Jackson, Tal & Sullivan (2003), η σύγχρονη έρευνα σε οικογένειες διπλής σταδιοδρομίας έχει αποδείξει ότι όχι μόνο τα παιδιά αναπτύσσονται καλύτερα, αλλά ότι και οι δύο γονείς αναφέρουν περισσότερα πλεονεκτήματα από το συνδυασμό των επαγγελματικών και των οικογενειακών ρόλων. Συγκεκριμένα, αναφέρονται τα εξής: α) Οι εργαζόμενοι σύζυγοι και γονείς (άνδρες και γυναίκες) επιδεικνύουν περισσότερη αυτοεκτίμηση και ικανοποίηση από την εργασία, αλλά και από τη ζωή τους γενικότερα. β) Οι εργαζόμενοι άνδρες αναφέρουν ότι όταν οι γυναίκες τους εργάζονται οι ίδιοι αισθάνονται λιγότερη πίεση ή άγχος για τα οικονομικά της οικογένειας και έχουν περισσότερες ευκαιρίες συμμετοχής στην οικογενειακή ζωή. γ) Οι εργαζόμενες γυναίκες επιδεικνύουν μια πιο ανεξάρτητη ταυτότητα με πολλές κοινωνικές επαφές. δ) Τέλος, η ισοτιμία στη σχέση του ζευγαριού συνδέεται μακροπρόθεσμα με ένα πιο επιτυχημένο και ευτυχισμένο γάμο.

Στην Ελλάδα, η συμμετοχή των ανδρών στις οικιακές εργασίες εξαρτάται από την εκπαίδευσή τους, το εισόδημά τους και την επαγγελματική απασχόληση της συζύγου τους, ενώ περιορίζεται κυρίως σε εξωτερικές

δουλειές, όπως τα ψώνια (Μουσούρου, 1985). Πάντως, το υψηλό εκπαιδευτικό επίπεδο του έλληνα συζύγου και ιδιαίτερα το υψηλό εισόδημα ή η υψηλή κοινωνική του θέση συνδέεται στην Ελλάδα με πιο φιλελεύθερους τρόπους συμπεριφοράς, σε αντίθεση με άλλες χώρες. Γενικότερα, φαίνεται ότι η κατανομή των οικιακών δραστηριοτήτων ακολουθεί πιο σύγχρονα σχήματα σε ζευγάρια, στα οποία οι γυναίκες εργάζονται και προτίθενται να συνεχίσουν μέχρι τη συνταξιοδότηση (Μαράτου-Αλιπράντη, 1995). Ένας άλλος τομέας στον οποίο οι έλληνες άνδρες φαίνεται ότι ασκούν σημαντική εξουσία αφορά την απόφαση της γυναίκας για εξω-οικογενειακή απασχόληση. Σύμφωνα με την Καβουνίδη (1989), παρ' όλο που άνδρες και γυναίκες θεωρούν ότι η απόφαση για αμειβόμενη εργασία της γυναίκας αποτελεί θέμα συναίνεσης ανάμεσα στο ζευγάρι, στην πραγματικότητα, αν δε συμφωνήσει ο σύζυγος η γυναίκα δεν πρέπει να εργαστεί, ενώ η έγκριση του συζύγου παραμένει ανοιχτό θέμα στη διάρκεια του έγγαμου βίου και εξαρτάται από τη δική του εκτίμηση των οικονομικών αναγκών της οικογένειας και του είδους της εργασίας που θα αναλάβει η γυναίκα.

Όλα τα παραπάνω προϋποθέτουν μια «ασύμμετρη» τοποθέτηση των δύο φύλων στο χώρο της οικογένειας και της εργασίας, γεγονός το οποίο δημιουργεί περισσότερες συγκρούσεις και προβλήματα στις γυναίκες που προσπαθούν από μόνες τους να συμφιλιώσουν τους δύο τομείς. Φαίνεται ότι παράλληλα με την αναπαραγωγή της μισθωτής εργασίας αναπαράγεται και το συγκεκριμένο μοντέλο οικογενειακής ζωής, καθώς οι γυναίκες εμμένουν σε έναν ισχυρό οικιακό ρόλο, ο οποίος δεν πρέπει να παρεμποδίζεται από την απασχόλησή τους εκτός σπιτιού. Έτσι, οι περισσότερες γυναίκες σήμερα, ειδικά μετά το τέλος των πανεπιστημιακών τους σπουδών, αντιμετωπίζουν αντιφατικά μηνύματα σε σχέση με το σχεδιασμό της ζωής τους. Πράγματι, σε έρευνα που διεξήγαγε το Συμβουλευτικό Κέντρο του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων διαπιστώθηκε ότι οι φοιτήτριες αντιλαμβάνονται διαφορετικά σε σχέση με τους φοιτητές την επαγγελματική τους εξέλιξη και αισθάνονται την αντιπαλότητα που υπάρχει ανάμεσα στις σπουδές, στην εργασία και στον παραδοσιακό τους ρόλο (Ιγγλέση, 1996). Η Ιγγλέση (1996) ισχυρίζεται ότι το ίδιο παρατηρείται και σε εργαζόμενες γυναίκες ηλικίας 30-35 ετών με ανώτερη μόρφωση, οι οποίες βιώνουν τις αντιφάσεις της κοινωνικής τους χειραφέτησης ενάντια σε παραδοσιακά πρότυπα. Επομένως, παρ' ότι ο δρόμος για μια επιτυχημένη καριέρα φαίνεται ανοιχτός σε σύγκριση με προηγούμενα χρόνια, ο συνδυασμός της εργασίας με την οικογένεια δεν αποτελεί καθόλου εύκολη υπόθεση για τις γυναίκες.

Θεωρίες επαγγελματικής ανάπτυξης

Οι περισσότεροι ερευνητές συμφωνούν ότι οι κλασσικές θεωρίες

επαγγελματικής ανάπτυξης έχουν αγνοήσει τις ανάγκες και τα προβλήματα κοινωνικών ομάδων, οι οποίες διαφέρουν από το πρότυπο του λευκού άνδρα της μεσαίας τάξης (Fitzgerald & Betz, 1994 • Farmer et al., 1997 • Κάντας & Χατζή, 1991). Ουσιαστικά, οι παραδοσιακές και εδραιωμένες ερμηνείες των επαγγελματικών θεωριών για τους τρόπους με τους οποίους οι άνθρωποι εντάσσονται και εξελίσσονται στην αγορά εργασίας, αναπτύχθηκαν από άνδρες για άνδρες και, επομένως, θεωρούνται ακατάλληλες για τις γυναίκες. Οι θεωρίες αυτές υιοθετούν συνήθως μια απλουστευμένη προσέγγιση συνδυασμού προσωπικών χαρακτηριστικών και ενδιαφερόντων με την αγορά εργασίας, δίχως να λαμβάνουν υπ' όψιν περιβαλλοντικούς παράγοντες, οι οποίοι φαίνεται ότι επηρεάζουν σημαντικά τη σταδιοδρομία των γυναικών.

Οι Fitzgerald & Betz (1994) ισχυρίζονται ότι οι πιο διαδεδομένες θεωρίες επαγγελματικής ανάπτυξης δεν μπορούν να εξηγήσουν γιατί ειδικά γυναίκες με πολλά εκπαιδευτικά προσόντα δεν ακολουθούν επαγγέλματα που ανταποκρίνονται στο υψηλό επίπεδο των ικανοτήτων τους. Οι παραπάνω ερευνητές κάνουν λόγο για διάφορους κοινωνικούς και πολιτισμικούς παράγοντες, οι οποίοι επηρεάζουν τις επαγγελματικές επιλογές των γυναικών. Στους κοινωνικούς παράγοντες περιλαμβάνουν τις διακρίσεις φύλου, το «αδιάφορο» κοινωνικό περιβάλλον σε σχέση με την επαγγελματική εξέλιξη των γυναικών, το πρόβλημα της συμφιλίωσης της εργασίας με την οικογένεια, τα στερεότυπα σε σχέση με τα επαγγέλματα και τη σεξουαλική παρενόχληση στο χώρο της εργασίας. Στους πολιτισμικούς παράγοντες περιλαμβάνουν την διαφορετική κοινωνικοποίηση των δύο φύλων και τους περιορισμούς της μητρότητας.

Παρόμοια, η Bimrose (2001) σε μια ανασκόπηση της σχετικής βιβλιογραφίας, κατέγραψε τους παράγοντες που ενισχύουν, καθώς και τους παράγοντες που δυσχεραίνουν, την επαγγελματική επιτυχία και εξέλιξη των γυναικών. Στους παράγοντες που ενισχύουν την επιτυχία των γυναικών συμπεριλαμβάνονται το υποστηρικτικό οικογενειακό περιβάλλον, τα υψηλά εκπαιδευτικά προσόντα, ο γάμος σε μεγαλύτερη ηλικία (ή καθόλου), ένα με δύο παιδιά (ή κανένα) και η απόρριψη παραδοσιακών απόψεων για το ρόλο της γυναίκας. Επίσης, έχει βρεθεί ότι ορισμένα ατομικά χαρακτηριστικά όπως, η αντίληψη της αυτεπάρκειας σε συνδυασμό με την υψηλή αυτοεκτίμηση και τη δυνατότητα συνδυασμού πολλαπλών ρόλων συμβάλλουν θετικά στην απασχόληση των γυναικών. Από την άλλη, στους παράγοντες που δυσχεραίνουν την επαγγελματική εξέλιξη των γυναικών συμπεριλαμβάνονται, μεταξύ άλλων που αναφέρθηκαν παραπάνω, η χαμηλή αυτοεικόνα, οι χαμηλές προσδοκίες επιτυχίας, η έλλειψη κατάλληλων προτύπων και οι προκαταλήψεις φύλου στο πλαίσιο της επαγγελματικής συμβουλευτικής.

Η Bimrose (2001) ισχυρίζεται ότι η επαγγελματική συμπεριφορά των γυναικών είναι ουσιαστικά πιο περίπλοκη από αυτή των ανδρών και χαρακτηρίζεται συχνά από ευθύνες και υποχρεώσεις φροντίδας, οι οποίες συνεπάγονται και διαφορετικά μοντέλα απασχόλησης. Για παράδειγμα, στην Ελλάδα, η συμμετοχή των γυναικών στο εργατικό δυναμικό είναι στενά συνδεδεμένη με τα γεγονότα του κύκλου ζωής και η απόφαση αν θα σταματήσει ή θα συνεχίσει να εργάζεται μια γυναίκα μετά το γάμο φαίνεται ότι είναι πολύ σημαντική για τη μετέπειτα επαγγελματική της πορεία (Συμεωνίδου, 1990). Σύμφωνα με τη Συμεωνίδου (1994), στη χώρα μας, σε αντίθεση με άλλες ευρωπαϊκές χώρες, όσες γυναίκες διακόπτουν την εργασία τους εξαιτίας του γάμου ή της απόκτησης παιδιών συνήθως δεν επανεπεντάσσονται ποτέ στο εργατικό δυναμικό. Πιθανές ερμηνείες του παραπάνω φαινομένου αφορούν στην ανελαστικότητα της ελληνικής αγοράς εργασίας, στην έλλειψη κρατικών φορέων φύλαξης παιδιών και στην απουσία προγραμμάτων συνεχόμενης κατάρτισης και εξειδίκευσης για άνεργες γυναίκες μακράς διάρκειας.

Οι Gutek & Larwood (1987) (αναφέρεται στη Σιδηροπούλου-Δημακάκου, 2002) ισχυρίστηκαν ότι η σταδιοδρομία των γυναικών διαφέρει από τη σταδιοδρομία των ανδρών για τέσσερις κυρίως λόγους: α) Κατ' αρχάς, άνδρες και γυναίκες επιλέγουν επαγγέλματα ανάλογα με τις προσδοκίες τους για την «καταλληλότητα» των επαγγελμάτων ως προς το φύλο. β) Συνήθως, οι γυναίκες είναι αυτές που προσαρμόζονται με μεγαλύτερη προθυμία στις ανάγκες σταδιοδρομίας των ανδρών. γ) Ο γονεϊκός ρόλος ορίζεται διαφορετικά για άνδρες και γυναίκες – ειδικότερα, ο ρόλος της μητέρας απαιτεί περισσότερο χρόνο και προσπάθειες από αυτόν του πατέρα. δ) Τέλος, σε σύγκριση με τους άνδρες, οι γυναίκες αντιμετωπίζουν περισσότερα εμπόδια και δυσκολίες στην αγορά εργασίας, εξαιτίας των διακρίσεων και προκαταλήψεων φύλου. Η Σιδηροπούλου-Δημακάκου (2002) υποστηρίζει ότι οι παραπάνω λόγοι δημιουργούν ταυτόχρονα την ανάγκη διατύπωσης μιας ειδικής θεωρίας για την επαγγελματική ανάπτυξη των γυναικών.

Ανάμεσα στις θεωρίες, οι οποίες έχουν εστιάσει στη διαφορετική συμπεριφορά και ανάγκες επαγγελματικής εξέλιξης των γυναικών αποτελεί η θεωρία για την αυτεπάρκεια των Hackett & Betz (1981). Οι Hackett & Betz (1981) ισχυρίστηκαν ότι οι γυναίκες διαθέτουν χαμηλές προσδοκίες αυτεπάρκειας για διάφορες επαγγελματικές περιοχές, ειδικότερα για όσες ανδροκρατούνται και γι' αυτό το λόγο κυρίως δεν μπορούν να πραγματοποιήσουν τις ικανότητες και τα ταλέντα τους σχετικά με τις επαγγελματικές τους επιδιώξεις. Αντίστοιχα, η Farmer (1997) πρότεινε το θεωρητικό πλαίσιο της κοινωνικής μάθησης, ως καταλληλότερο για την επαγγελματική υποστήριξη

των γυναικών, καθώς εστιάζει στις διαδικασίες κοινωνικοποίησης και απόκτησης της ταυτότητας του φύλου, περιλαμβάνοντας ταυτόχρονα την έννοια της αυτεπάρκειας. Άλλες ερευνήτριες προτείνουν ως καταλληλότερο πλαίσιο την εξελικτική θεωρία του Super, αλλά και ένα «πολιτισμικά κατάλληλο» μοντέλο συμβουλευτικής, το οποίο ενσωματώνει τις ιδιαιτερότητες της επαγγελματικής εξέλιξης των γυναικών (Fouad, Helledey & Metz, 2003).

Από την άλλη, η Crozier (1999) διερεύνησε τις επιπτώσεις των χαρακτηριστικών της γυναικείας ταυτότητας – η οποία σύμφωνα με πολλές ερευνήτριες βασίζεται στην εμπειρία των σχέσεων και της σύνδεσης (Miller, 1986• Gilligan, 1993) – στην επαγγελματική επιλογή και εξέλιξη, στο συνδυασμό πολλαπλών ρόλων, στη λήψη επαγγελματικών αποφάσεων και στον προσδιορισμό της επαγγελματικής επιτυχίας. Συμπέρανε τελικά ότι η μελέτη της γυναικείας επαγγελματικής συμπεριφοράς μέσα σ' ένα πλαίσιο σχέσεων συμβάλλει σημαντικά στη θεωρία για την επαγγελματική ανάπτυξη και καθιστά δυνατή την εφαρμογή της στις ζωές των γυναικών.

Τέλος, σημαντική είναι και η συμβολή της φεμινιστικής οπτικής στη θεωρία της επαγγελματικής συμβουλευτικής. Τα γραπτά των φεμινιστριών προσφέρουν έναν εναλλακτικό τρόπο αντίληψης και αντιμετώπισης των δυσκολιών που συναντούν οι γυναίκες, δίνοντας έμφαση στις κοινωνικές δομές, οι οποίες διαμόρφωσαν και περιόρισαν την επαγγελματική εξέλιξη και τις εργασιακές εμπειρίες των γυναικών (Herlihy & Corey, 2000). Η φεμινιστική οπτική στη συμβουλευτική αποτελεί κυρίως μια φιλοσοφία, παρά μια συγκροτημένη θεωρητική προσέγγιση (Chester & Bretherton, 2001), η οποία προσφέρει, ωστόσο, το πλαίσιο για μια κριτική αντιμετώπιση της έρευνας και της θεωρίας για την επαγγελματική ανάπτυξη.

Η εμπειρία και οι επιπτώσεις της ανεργίας

Παρόμοια με τις θεωρίες επαγγελματικής ανάπτυξης, η θεμελίωση των κύριων θεωρητικών προσεγγίσεων περί ανεργίας (για μια αναλυτική παρουσίαση των θεωριών αυτών, βλ. Τάζογλου & Δελιγιάννη, υπό δημοσίευση) και η συντριπτική πλειονότητα των ερευνών για την κοινωνική και ψυχολογική επίδραση της ανεργίας (Fryer & Payne, 1986• McKee-Ryan et al, 2005• Murphy & Athanassou, 1999• Winefield, 2003) έχουν, σαφώς, ανδροκεντρικό χαρακτήρα – τόσο ως προς την εμπειρική τους εστίαση, όσο και ως προς τις υποθέσεις και αξίες τους.

Συνολικά, ο παράγοντας φύλο έχει μελετηθεί ελάχιστα ενώ, ειδικότερα, η θεωρητική και ερευνητική ενασχόληση με τη διαπραγμάτευση της έννοιας της εργασίας και ανεργίας, όχι μόνο από τους άνδρες αλλά και από τις γυναίκες, είναι ελλιπέστατη. Άλλωστε, η πλειονότητα των θεωρητικών αναφορών και ερευνητικών μελετών για την ανεργία βασίζεται, σχεδόν αποκλειστικά, σε

δείγματα ανδρών, ενώ είναι σαφής η απουσία επικέντρωσης σε άνεργες γυναίκες (Fryer, 1998, 1999, 2000· Fryer & Fagan, 2003). Όπως επισημαίνει ο Marshall (1984:237), «οι γυναίκες παρουσιάζονται στη βιβλιογραφία (περί ανεργίας) μόνο ως φευγαλέες σκιές». Είναι χαρακτηριστικό ότι, ακόμα και όταν εμφανίζονται στις έρευνες γυναίκες, είναι οι «σύζυγοι» ή οι «μητέρες» άνεργων ανδρών, όπου περιγράφεται η επίδραση της ανδρικής ανεργίας στη γυναίκα-σύζυγο και στην οικογένεια. Στις ελάχιστες, επίσης, περιπτώσεις που γυναίκες έχουν συμπεριληφθεί σε ερευνητικά δείγματα, δε γίνεται καμία προσπάθεια να διερευνηθεί η δική τους σπικτική, οι αντιλήψεις και η υποκειμενική τους εμπειρία, ώστε να διευρυνθεί η σχετική επιστημονική γνώση. Επομένως, δεν αποτελεί υπερβολή να υποστηρίξει κανείς ότι η γνώση που έχει αποκτηθεί για την ανεργία και τις επιπτώσεις της αποτελεί, ουσιαστικά, γνώση για την ανδρική ανεργία.

Κατά τον ίδιο τρόπο, η στερεότυπη διάκριση των σφαιρών δραστηριοποίησης των φύλων με τον «άνδρα-κουβαλητή» ως πρωταγωνιστή στη δημόσια, παραγωγική διαδικασία-μισθωτή εργασία και τη γυναίκα ως «εξαρτημένο από αυτόν μέλος» στην ιδιωτική σφαίρα-άμισθη οικιακή εργασία, οδηγεί στο να συνδέεται άμεσα η ανεργία (σε αναλογία με την εργασία) με το ανδρικό φύλο και να κατασκευάζεται ως, πρωταρχικώς, ανδρικό πρόβλημα με σαφή διαφοροποίηση μεταξύ ανδρών και γυναικών. Η άποψη περί διαφοροποίησης – ως προς την εμπειρία της ανεργίας – υποστηρίζεται θεωρητικά, καθώς η πρόσφατη έρευνα για την έννοια της μισθωτής εργασίας έχει αποδείξει ότι οι συνθήκες, προσδοκίες, αντιλήψεις και εμπειρίες των γυναικών είναι διαφορετικές σε μεγάλο βαθμό από τις αντίστοιχες των ανδρών (Gregson, Simonsen, & Vaiou, 1999· Κυριαζής, 1998· Tazoglou, 1999). Ο προβληματισμός, όμως, εντοπίζεται στην αιτιολόγηση της διαφοροποίησης αυτής, η οποία τοποθετείται σε ένα συγκεκριμένο πλαίσιο αναπαραγωγής παραδοσιακών έμφυλων αντιλήψεων.

Ειδικότερα, η συγκεκριμένη άποψη εστιάζει στο ότι η κοινωνικο-ψυχολογική επίδραση της ανεργίας στις γυναίκες είναι λιγότερο αρνητική από ότι στους άνδρες. Υποστηρίζεται ότι οι γυναίκες αξιολογούν την εργασία ως κάτι λιγότερο σημαντικό, δεν έχουν την ίδια δέσμευση σ' αυτή συγκριτικά με τους άνδρες και, ως εκ τούτου, αντιμετωπίζουν την ανεργία με λιγότερο αρνητικές επιπτώσεις. Σύμφωνα με την αντίληψη αυτή, ένα μεγάλο μέρος της γυναικείας ανεργίας εμπεριέχει το στοιχείο της επιλογής, καθώς αρκετές γυναίκες (πρωτίστως, οι έγγαμες) μένουν εκτός αγοράς εργασίας «εθελοντικά», θέτοντας περιορισμούς στην απασχόλησή τους λόγω οικογενειακών υποχρεώσεων (Hakim, 1996). Ταυτόχρονα, ένα άλλο στοιχείο που προβάλλεται για να ερμηνεύσει την έμφυλη διαφοροποίηση της ανεργίας είναι οι περιορισμένες οικονομικές υποχρεώσεις που θεωρείται

ότι έχουν οι γυναίκες συγκριτικά με τους άνδρες και, επομένως, η απαλλαγή τους από την πραγματική επίδραση της έλλειψης χρημάτων, αλλά και από το άγχος για την αδυναμία συντήρησης των εξαρτώμενων από αυτές μελών (McKee-Ryan et al, 2005). Η άποψη αυτή, ουσιαστικά, προϋποθέτει ότι οι γυναίκες αποτελούν δευτερεύοντες φορείς εισοδήματος στο νοικοκυριό και ένας «άνδρας-κουβαλητής» υπάρχει πάντα δίπλα στις (άνεργες) γυναίκες (Lee & Owens, 2002). Υποστηρίζεται, επίσης, ότι οι «οικιακοί» ρόλοι των γυναικών (ως συζύγων, μητέρων και νοικοκυρών) αποτελούν εναλλακτικές πηγές ικανοποίησης, αυτοπραγμάτωσης και αναγνώρισης, οι οποίες λειτουργούν αποτρεπτικά στην εκδήλωση ψυχολογικής δυσφορίας (Artazcoz et al, 2004).

Από την άλλη, οι Isaksson et al (2004) μελετώντας τη σημασία, την οποία αποδίδουν εργαζόμενα και άνεργα άτομα στη μισθωτή εργασία, με ιδιαίτερη έμφαση στον προσδιορισμό πιθανών διαφορών λόγω φύλου, υποστηρίζουν ότι δεν παρουσιάζεται καμία έμφυλη διαφοροποίηση ως προς την εργασιακή δέσμευση ανδρών και γυναικών, τόσο των εργαζομένων όσο και των ανέργων. Αντιθέτως, τα δύο φύλα επιδεικνύουν την ίδια υψηλή εκτίμηση στην έννοια της εργασίας και στο σημαντικό ρόλο που παίζει στη ζωή τους. Σε συμφωνία, οι Russell & Barbieri (2000) επισημαίνουν ότι δε βρήκαν καμία γενική διαφορά στην επίδραση της ανεργίας μεταξύ ανδρών και γυναικών σε διάφορες ευρωπαϊκές χώρες, ανατρέποντας σχετικές υποθέσεις και διαπιστώσεις. Φαίνεται, επίσης, ότι δεν μπορούμε να μιλάμε για «ομοιογένεια» της γυναικείας ανεργίας, καθώς γυναίκες διαφορετικού επιπέδου μόρφωσης, κοινωνικής τάξης αλλά και οικογενειακής κατάστασης παρουσιάζουν ποικιλία αντιδράσεων στην κατάσταση της ανεργίας (Callaghan, 1998· Fornham & Lewis, 1986· Warren, 2000).

Επομένως, γίνεται αντιληπτό ότι η ανάλυση των εννοιών της μισθωτής εργασίας και της ανεργίας και η διερεύνηση των τρόπων που οι γυναίκες τις διαχειρίζονται μέσα σε κάθε κοινωνικο-οικονομικό και πολιτισμικό πλαίσιο (Gallie et al, 1994), δε συνιστούν απλές υποθέσεις και συμβατικές συνεπαγωγές προσωπικών επιθυμιών, δεσμεύσεων ή εργασιακής επάρκειας. Αντιθέτως, η αναγνώριση της σημασίας ενός σύνθετου συνόλου πολιτισμικών και κοινωνικών διαπραγματεύσεων – υποκειμενικές εμπειρίες (Ezzy, 2000), κοινωνικές κατασκευές (Drewery, 1998), έμφυλες κουλτούρες (Duncan & Pfau-Effinger, 2000), οικονομικά και πολιτικά συστήματα της αγοράς εργασίας (Cousins, 2000) και μορφές άσκησης πολιτικής (Gallie & Paugam, 2000) – κρίνεται αναγκαία για τη διαμόρφωση μίας ολοκληρωμένης, κριτικής θεωρητικής προσέγγισης που θα μπορεί να προσφέρει αξιόπιστη γνώση και ερμηνεία για τις συνέπειες της ανεργίας στα δύο φύλα και, ιδιαίτερα, στις γυναίκες.

Συνέπειες στην άσκηση της επαγγελματικής συμβουλευτικής

Σύμφωνα με τα παραπάνω, προκύπτει ότι η συμβουλευτική υποστήριξη της σταδιοδρομίας τόσο των γυναικών, όσο και των ανδρών, προϋποθέτει διαφορετικά θεωρητικά μοντέλα και πρακτικές από αυτές που εφαρμόζονται μέχρι σήμερα σε ευρεία κλίμακα και από διάφορους φορείς στην Ελλάδα και στο εξωτερικό. Σύμφωνα με τη Francis (2002), το φύλο, και όχι η ικανότητα, εξακολουθεί να παίζει σημαντικό ρόλο στις επαγγελματικές επιλογές μαθητών και μαθητριών της Μ. Βρετανίας, άρα και στη μελλοντική επαγγελματική και προσωπική τους εξέλιξη. Η ίδια επισημαίνει, επίσης, ότι η επαγγελματική καθοδήγηση των μαθητών-τριών γίνεται αποκλειστικά από εκπαιδευτικούς και όχι από ειδικούς σε θέματα επαγγελματικής συμβουλευτικής. Παρόμοια στην Ελλάδα, παρά τις σημαντικές προσπάθειες του Υπουργείου Παιδείας τα τελευταία χρόνια για την αναβάθμιση του Σχολικού Επαγγελματικού Προσανατολισμού (Σ.Ε.Π), σύμφωνα με τον Σαμοϊλη (2001), ο θεσμός χαρακτηρίζεται από ελλιπή πληροφόρηση και καθοδήγηση των μαθητών-τριών, ενώ ο καθηγητής του Σ.Ε.Π. αποδεικνύεται ως ο τελευταίος παράγοντας που μπορεί να επηρεάσει την επιλογή σπουδών και επαγγέλματος.

Επομένως, κατάλληλα εκπαιδευμένοι σύμβουλοι θα πρέπει να τονίζουν εξ' αρχής σε άνδρες και γυναίκες τη σπουδαιότητα του συνδυασμού των διαφορετικών ρόλων, εντάσσοντας μέσα σε αυτούς και τον εργασιακό. Άλλωστε ο εργασιακός ρόλος δεν είναι πλέον ένας απομονωμένος ρόλος, αλλά συνδέεται δυναμικά με τους υπόλοιπους ρόλους ζωής ενός ατόμου. Όπως ισχυρίστηκε η Crozier (1990), μια τέτοια αντίληψη αντιπροσωπεύει καλύτερα πλέον την πραγματικότητα στις ζωές των περισσότερων γυναικών, ενώ προσφέρει στους άνδρες εναλλακτικές περιοχές προσωπικής ανάπτυξης και ικανοποίησης από τη ζωή τους.

Από την άλλη, η Binrose (2001) αναφέρει ότι οι θεωρίες επαγγελματικής ανάπτυξης, για να είναι αποτελεσματικές και εφαρμόσιμες σ' ένα μεγάλο αριθμό ανθρώπων που ζητούν τέτοιου είδους υπηρεσίες, θα πρέπει να συμπεριλάβουν τις ιδιαιτερότητες της κοινωνικής τάξης, της εθνικότητας, της ηλικίας, της σεξουαλικότητας και του φύλου και να αναγνωρίσουν τη σημασία του περιβάλλοντος στις ζωές των ατόμων. Σύμφωνα με τις Good, Gilbert & Scher (1990), η επαγγελματική συμβουλευτική που απευθύνεται ειδικά σε γυναίκες θα πρέπει να εξετάζει τα προβλήματα των γυναικών μέσα στο όλο κοινωνικο-οικονομικό πλαίσιο που τις περιβάλλει, να λαμβάνει υπ' όψη τον παράγοντα φύλο σε θέματα συμβουλευτικής ή/και ψυχικής υγείας και, τέλος, να δείχνει ενεργό ενδιαφέρον για τις διακρίσεις φύλου, στοχεύοντας σε μια κοινωνική αλλαγή με στόχο την προώθηση της ισότητας ανάμεσά τους. Ανάλογα, η Farmer (1997) υποστηρίζει ότι ένα πρόγραμμα επαγγελματικής εκπαίδευσης προσαρμοσμένο στις

ανάγκες των γυναικών θα πρέπει να υιοθετεί μια ολιστική προσέγγιση στη συμβουλευτική διαδικασία, να αναπτύσσει το αίσθημα της αυτεπάρκειας, να ενισχύει τις επαγγελματικές φιλοδοξίες των γυναικών, να μειώνει το «αδιάφορο» κοινωνικό και εκπαιδευτικό περιβάλλον και, τέλος, να αφυπνίζει τις γυναίκες σε σχέση με τα περιστατικά σεξουαλικής παρενόχλησης.

Σε μια διεξοδική επισκόπηση της σχετικής βιβλιογραφίας, οι Jackson, Tal & Sullivan (2003) περιγράφουν τις αρνητικές συνέπειες στην άσκηση της επαγγελματικής συμβουλευτικής που προκύπτουν κυρίως από τα εξής: α) Την άγνοια των σύγχρονων ερευνών ή/και την παραπληροφόρηση των συμβούλων σε σχέση με τις γυναίκες εργαζόμενες και τις θετικές επιπτώσεις της εργασίας τους έξω από το σπίτι. β) Την έλλειψη της απαραίτητης προσοχής στο κοινωνικό-οικονομικό πλαίσιο και στις προκαταλήψεις φύλου, οι οποίες περιορίζουν σημαντικά τις γυναίκες εργαζόμενες. γ) Την κυρίαρχη ιδεολογία και τα στερεότυπα για την «ιδανική γυναίκα-μητέρα» και τον «ιδανικό άνδρα-εργαζόμενο», τα οποία όχι μόνον ενισχύουν αισθήματα ενοχής στις γυναίκες, αλλά προκαλούν σημαντικές διαφορές στη μισθοδοσία ανδρών και γυναικών και έναν καταμερισμό της εργασίας με γνώμονα πάντα το φύλο. Οι παραπάνω ερευνητές υπενθυμίζουν ότι οι σύμβουλοι έχουν την υποχρέωση να γνωρίζουν, αλλά και να αμφισβητούν τις προκαταλήψεις τους, οι οποίες αφορούν συνήθως την υποτίμηση της επιρροής εξωτερικών παραγόντων και συνθηκών στη διαμόρφωση μιας συμπεριφοράς και την επίδειξη προσοχής μόνο στις πληροφορίες εκείνες που επιβεβαιώνουν τις προσδοκίες ή τις προκαταλήψεις τους σε θέματα φύλου.

Τέλος, για όσες γυναίκες εισάγονται αργά στην αγορά εργασίας ή επανέρχονται μετά από κάποια χρόνια διακοπής, οι Herr & Cramer (1992) προτείνουν τα εξής: α) ενίσχυση των θετικών συναισθημάτων για τον εαυτό και πίστη στην ικανότητα της γυναίκας να τα καταφέρει, β) ολοκληρωμένη πληροφόρηση και προετοιμασία της γυναίκας για την αντιμετώπιση της άνισης μεταχείρισης και των διακρίσεων στην αγορά εργασίας, γ) διερεύνηση ενδεχόμενων αλλαγών στον τρόπο ζωής της, δ) εξειδικευμένες παρεμβάσεις, όπως ομάδες αυτογνωσίας και διεκδικητικής συμπεριφοράς, ε) διερεύνηση των επιπρόσθετων εκπαιδευτικών της αναγκών, στ) παραπομπή σε υπηρεσίες τοποθέτησης στην αγορά εργασίας, ζ) συνεχής αξιολόγηση και υποστήριξη της γυναίκας μετά την ένταξή της στην αγορά εργασίας και η) υποστήριξη από μέντορες για κάθε εκπαιδευτική ή επαγγελματική της μετάβαση. Οι παραπάνω προτάσεις θεωρούμε ότι είναι κατάλληλες, όσο και απαραίτητες, για κάθε δραστηριότητα ή ολοκληρωμένο επαγγελματικής υποστήριξης που απευθύνεται σε γυναίκες.

Βιβλιογραφία

Αθανασιάδου, Χ. (2002). Νέες γυναίκες με πανεπιστημιακή μόρφωση και η συμφιλίωση της ιδιωτικής και δημόσιας σφαίρας στο σχεδιασμό της ενήλικης ζωής. Διδακτορική Διατριβή. Θεσσαλονίκη: Τμήμα Ψυχολογίας ΑΠΘ.

Αθανασιάδου, Χ., Πετροπούλου, Σ., & Μιμίκου, Γ. (2001). Οι συνθήκες της γυναικείας απασχόλησης στην Ελλάδα: 1980-2000. Αθήνα: Κέντρο Ερευνών για Θέματα Ισότητας.

Artazcoz, L., Benach, J., Borrell, C., & Cortez, I. (2004). Unemployment and mental health: Understanding the interactions among gender, family roles and social class. *American Journal of Public Health*, 94(1), 82-88.

Bimrose, J. (2001). Girls and women: challenges for career guidance practice. *British Journal of Guidance & Counselling*, 29(1), 79-94.

Brown, D., & Brooks, L. (1991). *Career counseling techniques*. Boston: Allyn and Bacon.

Callaghan, G. (1998). The interaction of gender, class and place in women's experience: A discussion based in focus group research. *Sociological Research Online*, 3(3), <http://www.socresonline.org.uk/socresonline/3/3/8.html>.

Charles, N. (1993). *Gender divisions and social change*. Hemel Hempstead: Harvester Wheatsheaf.

Chester, A., & Bretherton, D. (2001). What makes feminist counseling feminist? *Feminism & Psychology*, 11(4), 527-545.

Chisholm, L. (1994). Κορίτσια εφηβικής ηλικίας και σχολείο: Φύλο, νεότητα και διαδικασίες μετάβασης (μετάφραση Β. Δεληγιάννη). Στο Β. Δεληγιάννη & Σ. Ζιώγου (Επιμ. Έκδ.), *Εκπαίδευση και Φύλο. Ιστορική Διάσταση και Σύγχρονος Προβληματισμός* (σ. 285-310). Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Βάνιας.

Cousins, C. (2000). Women and employment in Southern Europe: The implications of recent policy and labour market directions. *South European Society and Politics*, 5(1), 97-122.

Covin, T.J., & Brush, C.C. (1991). An examination of male and female attitudes toward career and family issues. *Sex Roles*, 25(7/8), 393-413.

Crozier, S.D. (1990). Life roles of Canadian teachers: The importance of work. *International Journal for the Advancement of Counselling*, 13, 227-239.

Crozier, S.D. (1999). Women's career development in a 'relational context'. *International Journal for the Advancement of Counselling*, 21, 231-247.

Davey, R.H. (1998). Young women's expected and preferred patterns of employment and child care. *Sex Roles*, 38(1/2), 95-102.

Douthitt, A.R. (1989). The division of labor within the home: Have gender roles changed? *Sex Roles*, 20(11/12), 693-704.

Drewery, W.J. (1998). Unemployment: What kind of problem is it? *Journal of Community and Applied Social Psychology*, 8(2), 101-118.

Duncan, S., & Pfau-Effinger, B. (2000). *Gender, economy and culture in the European Union*. London: Routledge.

Ezzy, D. (2000). Fate and agency in job loss narratives. *Qualitative Sociology*, 23(1), 121-154.

Farmer, H.S. (1997). Career counseling for the next decade and the twenty-first century. In H.S. Farmer et al. (Eds), *Diversity & women's career development. From adolescence to adulthood* (pp. 271-292). London: Sage Publications.

Farmer, H.S. et al. (eds) (1997). *Diversity & women's career development. From adolescence to adulthood*. London: Sage Publications.

Fitzgerald, L.F., & Betz, N.E. (1994). Career development in cultural context: the role of gender, race, class and sexual orientation. In M.L. Savickas & R.W. Lent. (Eds), *Convergence in career development theories: Implications for science and practice* (pp. 103-117). Palo Alto, CA: Consulting Psychologists Press.

Fornham, A., & Lewis, A. (1986). *The economic mind: The social psychology of economic behaviour*. New York: St. Martins Press.

Fouad, N.A., Helledy, K.I., & Metz, A.J. (2003). Effective strategies for career counseling with women. In M. Kopala & M.A. Keitel (Eds), *Handbook of counseling women* (pp. 131-151). London: Sage.

Francis, B. (2002). Is the future really female? The impact and implications of gender for 14-16 year olds' career choices. *Journal of Education and Work*, 15(1), 75-88.

Fryer, D. (1998). Mental health consequences of economic insecurity, relative poverty and social exclusion: Community psychology perspectives on recession. *Journal of Community & Applied Social Psychology*, 8(2), 75-180.

Fryer, D. (1999). For better or for worse? Interventions and mental health consequences of unemployment. *International Archives of Occupational and Environmental Health*, 72, 34-37.

Fryer, D. (2000). Unemployment and mental health: Hazards and challenges of psychology in the community. In K. Isaksson et al (Eds), *Health effects of the new labour market* (pp. 11-23). New York: Kluwer Academic / Plenum Publishers.

Fryer, D., & Fagan, R. (2003). Towards a community psychological perspective on unemployment and mental health research. *American Journal of Community Psychology*, 32(1/2), 89-96.

Fryer, D., & Payne, R. (1986). Being unemployed: a review of the literature on the psychological experience of unemployment. In C.L. Cooper & I.T. Robertson (Eds). *International Review of Industrial and Organizational Psychology Vol. 1* (pp.

235-278). Chichester, UK: Wiley & Sons.

Gallie, D., & Pauqam, S. (2000). *Welfare regimes and the experience of unemployment in Europe*. Oxford: Oxford University Press.

Gallie, D., Marsh, C., & Vogler, C. (1994). *Social change and the experience of unemployment*. Oxford: Oxford University Press.

Gaskell, J. (1983). The reproduction of family life: Perspectives of male and female adolescents. *British Journal of Sociology of Education*, 4(1), 19-38.

Gilligan, C. (1993). *In a different voice: Psychological theory and women's development*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Good, G.E., Gilbert, L.A., & Scher, M. (1990). Gender aware therapy: A synthesis of feminist therapy and knowledge about gender. *Journal of Counseling and Development*, 68(4), 376-380.

Gregson, N., Simonsen, K., & Vaiou, D. (1999). The meaning of work: some arguments for the importance of culture within formulations of work in Europe. *European Urban and Regional Studies*, 6(3), 197-214.

Griffin, C. (1987). Young women and the transition from school to un/employment: a cultural analysis. In G. Weiner & M. Arnot (Eds), *Gender under scrutiny: New inquiries in education* (pp. 213-221). London: Hutchinson and Open University Press.

Hackett, G., & Betz, N.E. (1981). A self-efficacy approach to the career development of women. *Journal of Vocational Behavior*, 18, 326-339.

Hallett, M.B., & Gilbert, L.A. (1997). Variables differentiating university women considering role-sharing and conventional dual-career marriages. *Journal of Vocational Behavior*, 50, 308-322.

Hakim, C. (1995). Five feminist myths about women's employment. *British Journal of Sociology*, 46(3), 429-455.

Herlihy, B., & Corey, G. (2000). Feminist therapy. In G. Corey (Ed), *Theory and practice of counseling and psychotherapy* (pp. 340-381). Belmont, CA: Wadsworth.

Herr, E.L., & Cramer, S.H. (1992). *Career guidance and counseling through the lifespan. Systemic Approaches (4th edition)*. New York: Harper Collins.

Ιγγλέση, Χ. (1996). Γυναίκες σπουδές και ταυτότητες φύλου: Ένα παράδειγμα από τη σκοπιά της ψυχολογίας. *Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής*.

Isaksson, K., Johansson, G., Bellaagh, K., & Sjoberg, A. (2004). Work values among the unemployed: Changes over time and some gender differences. *Scandinavian Journal of Psychology*, 45, 207-214.

Jackson, M.A., Tal, A.I., & Sullivan, T.R. (2003). Hidden biases in counseling women: Balancing work and family concerns. In M. Kopala & M.A. Keitel (Eds), *Hand-*

book of counseling women (pp. 152-172). London: Sage.

Καβουνίδη, Τ. (1989). Ο έλεγχος της εργασίας της γυναίκας. Σύγχρονα Θέματα, 40, 71-80.

Κάντας, Α., & Χαντζή, Α. (1991). Ψυχολογία της εργασίας: Θεωρίες επαγγελματικής ανάπτυξης. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Kyriazis, N. (1998). Women's employment and gender relations in Greece: Forces of modernization and tradition. *European Urban and Regional Studies*, 5(1), 65-75.

Lee, C., & Glynn Owens, R. (2002). Men, work and gender. *Australian Psychologist*, 37(1), 13-19.

Lennon, M.C., & Rosenfield, R. (1994). Relative fairness and the division of housework: The importance of options. *American Journal of Sociology*, 100(2), 506-531.

Lyon, E.S. (1996). Success with qualifications: Comparative perspectives on women graduates in the labour market. *Higher Education*, 31, 301-323.

Μαράτου-Αλιπράντη, Λ. (1995). Η οικογένεια στην Αθήνα: Οικογενειακά πρότυπα και συζυγικές πρακτικές. Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.

Marshall, G. (1984). On the sociology of women's unemployment, its neglect and significance. *Sociological Review*, 32, 234-259.

McKee-Ryan, F., Song, Z., & Kinicki, A.J. (2005). Psychological and physical well-being during unemployment: A meta-analytic study. *Journal of Applied Psychology*, 90(1), 53-76.

Miller, J.B. (1986). *Toward a new psychology of women*. Boston: Beacon Press.

Μουσουρού, Λ. (1985). Γυναίκα απασχόληση και οικογένεια. Αθήνα: Βιβλιοπωλείο Εστία.

Murphy, G., & Athanasou, J. (1999). The effect of unemployment on mental health. *Journal of Occupational and Organizational Psychology*, 72, 83-99.

Perkins, H.W., & Demeis, K.D. (1996). Gender and family effects on the 'second-sift' domestic activity of college-educated young adults. *Gender & Society*, 10(1), 78-93.

Pernice, R. (1996). Methodological issues in unemployment research: Quantitative and/or qualitative approaches? *Journal of Occupational and Organizational Psychology*, 69, 339-349.

Russell, H., & Barbieri, P. (2000). Gender and the experience of unemployment. In D. Gallie & S. Pauqam (Eds) *Welfare regimes and the experience of unemployment in Europe* (pp. 307-333). Oxford: Oxford University Press.

Σαμοϊλης, Π. (2001). Παράγοντες που επηρεάζουν τους υποψήφιους των γενικών εξετάσεων για την Τριτοβάθμια Εκπαίδευση στην επιλογή σπουδών. Επιθεώρηση

Συμβουλευτικής και Προσανατολισμού, 56-57, 151-172.

Σιδηροπούλου-Δημακάκου, Δ. (2002). Επαγγελματική αξιολόγηση και συμβουλευτική των γυναικών. Στο Μ.Ι. Κασσωτάκης (Επιμ. Έκδ.), Συμβουλευτική και επαγγελματικός προσανατολισμός: Θεωρία και πράξη (σ. 623-634). Αθήνα: Τυπωθήτω- Γιώργος Δαρδανός.

South, J.S., & Spitze, G. (1994). Housework in marital and nonmarital households. *American Sociological Review*, 59, 327-347.

Spade, Z.J., & Reese, A.C. (1991). We've come a long way, maybe: College students' plans for work and family. *Sex Roles*, 24(5/6), 309-321.

Συμεωνίδου, Χ. (1990). Απασχόληση και γονιμότητα των γυναικών στην περιοχή της πρωτεύουσας. Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.

Συμεωνίδου, Χ. (1994). Η ασυμβατότητα της οικογενειακής και επαγγελματικής ζωής των γυναικών. *Δίμη*, 7, 113-130.

Tazoglou, E. (1999). 'I feel as I am through a wall': quantitative and qualitative evidence on the experience of unemployment of Greek graduates. Unpublished MSc dissertation, Volume I & II, University of Stirling, Scotland.

Τάζογλου, Ε., & Δεληγιάννη-Κουϊμτζή, Β. (υπό δημοσίευση). Ανεργία και Πολιτική Ψυχολογία. Στο Γ. Γαλάνης (Επιμ. Έκδ.), Πολιτική Ψυχολογία. Αθήνα.

Wallace, C. (1987). From girls and boys to women and men: the social reproduction of gender. In M. Arnot & G. Weiner (Eds), *Gender and the Politics of Schooling* (pp. 237-252). London: Unwin Hyman & Open University Press.

Warren, T. (2000). Women in low status part-time jobs: A class and gender analysis. *Sociological Research Online*, 4(4), <http://www.socresonline.org.uk/4/4/warren.html>

Winefield, A. (2003). Unemployment, underemployment, occupational stress and psychological well-being. *Australian Journal of Management*, 27, 1-12.

6. Διαπολιτισμική/πολυπολιτισμική προσέγγιση στη συμβουλευτική: λαμβάνοντας υπόψη τον παράγοντα φύλο

Αναστασία Ψάλτη

Το επιστημονικό πεδίο της διαπολιτισμικής συμβουλευτικής αριθμεί ήδη πάνω από 25 χρόνια ζωής. Ωστόσο, τα τελευταία χρόνια, με τις ραγδαίες αλλαγές στην πληθυσμιακή σύνθεση των περισσότερων χωρών, η έννοια της διαπολιτισμικής συμβουλευτικής έχει αποτελέσει αντικείμενο επιστημονικών συζητήσεων και ερευνών σε ολόκληρο τον κόσμο, πέρα από τις παραδοσιακές χώρες υποδοχής μεταναστών. Εξαιρέση δεν αποτελεί ούτε η Ελλάδα, η οποία από τη δεκαετία του 1990 αρχίζει να δέχεται ένα μεγάλο αριθμό μεταναστών (νόμιμων και παράνομων) και προσφύγων, οι οποίοι σήμερα – σύμφωνα με τα επίσημα στοιχεία – φτάνουν το 7% του συνολικού πληθυσμού της (Ι.Μ.Ε.Π.Ο., 2004).

Μέχρι πρόσφατα, ο όρος «Διαπολιτισμική ή Πολυπολιτισμική Συμβουλευτική» (multicultural/cross-cultural/intercultural counseling) χρησιμοποιούταν στη βιβλιογραφία για να περιγράψει τη Συμβουλευτική που απευθυνόταν σε συγκεκριμένες φυλετικές ή εθνικές ομάδες, καθώς ο όρος «κουλτούρα ή πολιτισμός» (culture) θεωρούταν συνώνυμος των όρων «φυλή» (race) ή «εθνότητα» (ethnicity) (Hansen, Gama, & Harkins, 2002). Άλλες διαστάσεις της ταυτότητας, όπως είναι το φύλο, η θρησκεία, η κοινωνική τάξη, η αναπηρία, ο σεξουαλικός προσανατολισμός και η ηλικία αγνοούνταν παντελώς. Τελευταία γίνεται προσπάθεια να διευρυνθεί ο ορισμός του πολιτισμού έτσι ώστε να αντικατοπτρίζει την πολυπλοκότητα των ανθρώπων και να μην αφορά μόνο σε ορισμένες πολιτισμικές ομάδες. Με τη διεύρυνση αυτή επιχειρείται η ανάδειξη της έννοιας του πολιτισμού σε κεντρική εννοιολογική κατασκευή του επιστημονικού πεδίου της Συμβουλευτικής Ψυχολογίας κι όχι η διατήρησή της σε τομέα εξειδίκευσης που ισχύει μέχρι σήμερα.

Σε αυτό το κεφάλαιο γίνεται μια πρώτη προσπάθεια σύνδεσης φύλου και πολιτισμού στα πλαίσια της Συμβουλευτικής και συγκεκριμένα της παροχής υπηρεσιών διαπολιτισμικής συμβουλευτικής στο ελληνικό σχολείο. Οι στόχοι του κεφαλαίου περιλαμβάνουν: (α) την αποσαφήνιση των εννοιών «φύλο», «πολιτισμός», «φυλή», «εθνότητα» και «Διαπολιτισμικότητα/ Πολυπολιτισμικότητα», (β) την καταγραφή της παρουσίας των δύο εννοιών στη βιβλιογραφία της Συμβουλευτικής και των πρόσφατων τάσεων της σύνδεσης των δύο εννοιών, (γ) την παρουσίαση της προσπάθειας διεύρυνσης του ορισμού της Διαπολιτισμικής/Πολυπολιτισμικής Συμβουλευτικής και των επιπτώσεων αυτής της διεύρυνσης στην παροχή υπηρεσιών συμβουλευτικής και (ε) τη διατύπωση προτάσεων για την

παροχή αποτελεσματικής διαπολιτισμικής συμβουλευτικής σε κορίτσια στα πλαίσια του σχολείου.

Βασικές έννοιες

Πριν προχωρήσουμε στη διερεύνηση της σύνδεσης φύλου και πολιτισμού στο χώρο της Συμβουλευτικής, κρίνεται σκόπιμο να αποσαφηνισθούν οι βασικές έννοιες που θα χρησιμοποιηθούν στο κεφάλαιο.

Το φύλο (gender) έχει χαρακτηριστεί ως «το πιο παρεξηγημένο θέμα της εποχής μας» (Ettner, 1996 στο Hansen et al., 2002). Από τη μια υπάρχουν τα βιολογικά προσδιορισμένα χαρακτηριστικά του φύλου (γενετικά όργανα, ορμόνες) και από την άλλη μια σειρά από χαρακτηριστικά και συμπεριφορές που κοινωνικά έχουν συνδεθεί με το αρσενικό ή με το θηλυκό, βάσει των οποίων οι άνθρωποι ταξινομούνται σε άνδρες και γυναίκες και ενισχύονται ώστε να επιτελέσουν διαφορετικούς κοινωνικούς ρόλους (Αθανασιάδου, 2002. Hansen et al., 2002. Quina & Bronstein, 2003).

Η έννοια του πολιτισμού (culture), επίσης, είναι μια έννοια με πολλές σημασίες. Συχνά «χρησιμοποιείται με έναν τρόπο απλοϊκό, γενικευτικό και περιγραφικό και παραπέμπει σε ορατές διαφοροποιήσεις των μειονοτικών ομάδων: παραδόσεις και έθιμα, προϊόντα (λαϊκής) τέχνης, μύθοι, τρόποι ζωής, μουσική, φαγητό, ενδυμασία κλπ.» (Ανδρούσου, Ασκούνη, Μάγος, Χρηστίδου – Λιοναράκη, 2001, σ. 86). Με τον τρόπο αυτό ο πολιτισμός γίνεται αντιληπτός ως κάτι στατικό, ενώ δε λαμβάνονται υπόψη οι ποικίλες αλλαγές που υφίσταται η έννοια μέσα στο χρόνο. Σήμερα ολοένα και περισσότεροι ακαδημαϊκοί και ερευνητές τονίζουν την ανάγκη για ένα διευρυμένο ορισμό της έννοιας του πολιτισμού, ο οποίος να αντανακλά την πραγματικότητα των περισσότερων κοινωνικών συστημάτων (Hansen et al., 2002). Ένας τέτοιος ορισμός είναι αυτός που θεωρεί τον πολιτισμό ως «ένα ενιαίο πρότυπο ανθρώπινης συμπεριφοράς που περιλαμβάνει σκέψεις, επικοινωνίες, πράξεις, έθιμα, πεποιθήσεις, αξίες και θεσμούς μιας φυλετικής, εθνικής, θρησκευτικής ή κοινωνικής ομάδας»¹ (Cross, Bazron, Dennis, & Isaacs, 1989).

Με βάση τον παραπάνω ορισμό, γίνεται φανερό ότι η έννοια του πολιτισμού δεν είναι ταυτόσημη με τις έννοιες της φυλής (race) και της εθνότητας (ethnicity). Η φυλή έχει οριστεί ως μια βιολογική έννοια, η οποία περιλαμβάνει μια σειρά από αμετάβλητα σωματικά, νοητικά και συμπεριφορικά χαρακτηριστικά (Harley Jolivet, McCormick & Tice, 2002). Παρά το βιολογικό της χαρακτήρα, η φυλή παραμένει μια σημαντική ψυχολογική και πολιτική έννοια (Helms & Richardson, 1997), καθώς αυτό που οι άνθρωποι πιστεύουν για τις φυλές έχει πολύ σοβαρές κοινωνικές

¹ Απόδοση στα Ελληνικά από τη συγγραφέα.

συνέπειες (Atkinson, Morten, & Sue, 1989). Η εθνότητα, επίσης, είναι μια έννοια που θεωρείται συχνά ταυτόσημη με την έννοια της φυλής. Ωστόσο, οι δύο έννοιες διαφέρουν, μια και η εθνότητα αναφέρεται σε τμήμα της ευρύτερης κοινωνίας του οποίου τα μέλη θεωρείται ότι έχουν κοινή καταγωγή και μοιράζονται σημαντικά στοιχεία ενός κοινού πολιτισμού. Επιπρόσθετα, τα μέλη αυτά συμμετέχουν σε κοινές δραστηριότητες στις οποίες η κοινή καταγωγή και το πολιτισμικό υπόβαθρο είναι σημαντικά συστατικά (Sue, Carter, Casas, Fouad, Ivey, Jensen, LaFromboise, Manese, Ponterotto, Vazquez-Nuttall, 1998).

Όπως προκύπτει από τους προαναφερθέντες ορισμούς, το φύλο, η φυλή και η εθνότητα αποτελούν κοινωνικές κατασκευές κι όχι βιολογικά προσδιορισμένα χαρακτηριστικά. Αυτό σημαίνει, όπως τονίζει και η Weber (1998), ότι

η φυλή, ..., το φύλο ... είναι έννοιες που εξαρτώνται από το γενικό πλαίσιο στο οποίο χρησιμοποιούνται. Αν και εξακολουθούν να υπάρχουν με την πάροδο του χρόνου, οι ιεραρχίες βάσει της φυλής, ..., του φύλου ... δεν είναι ποτέ στατικές και αμετάβλητες, αλλά υφίστανται αλλαγές ως τμήμα των νέων οικονομικών, πολιτικών και ιδεολογικών διαδικασιών, τάσεων και γεγονότων. Η σημασία τους διαφοροποιείται όχι μόνο από ιστορική περίοδο σε ιστορική περίοδο, αλλά ακόμη και από έθνος σε έθνος και από περιοχή σε περιοχή κατά τη διάρκεια της ίδιας περιόδου (σ.16)².

Τέλος, μεγάλη σύγχυση προκαλεί και η χρήση των όρων «πολυπολιτισμικός» (multicultural στις ΗΠΑ) και «διαπολιτισμικός» (cross-cultural στις ΗΠΑ και intercultural στην Ευρώπη) τόσο στην αγγλόφωνη βιβλιογραφία – της οποίας αποτελούν και δημιουργήματα – όσο και στην ελληνική. Σε αυτό το κεφάλαιο, οι όροι «πολυπολιτισμικός» και «διαπολιτισμικός» χρησιμοποιούνται ως ταυτόσημοι, καθώς αυτή φαίνεται να είναι η επικρατούσα τάση στη διεθνή βιβλιογραφία (π.χ., Pedersen, Draguns, Lonner, Trimble, 2002). Ο όρος αναφέρεται στη συμβολή τριών ή περισσότερων πολιτισμών που συνυπάρχουν, αλλά δεν έχουν ενταχθεί σε μια ενιαία κοινότητα (Oakland, 2005) και περιλαμβάνει, εκτός από τη φυλή και την εθνότητα, διαστάσεις, όπως είναι -μεταξύ άλλων- η σεξουαλική ταυτότητα, το κοινωνικο-οικονομικό επίπεδο, οι σωματικές και νοητικές ικανότητες ή αναπηρίες, το μέγεθος, η ηλικία, και η θρησκεία (Quina & Bronstein, 2003).

2 Απόδοση στα Ελληνικά από τη συγγραφέα.

Το φύλο και ο πολιτισμός στο επιστημονικό πεδίο της συμβουλευτικής

Το επιστημονικό πεδίο της Συμβουλευτικής – και γενικότερα της Ψυχικής Υγείας – έχει συχνά κατηγορηθεί ότι παίζει κυρίαρχο ρόλο στη δημιουργία, αλλά και διατήρηση φυλετικών στερεότυπων και σεξιστικών αντιλήψεων. Οι Harley et al. (2002) αναφέρουν ότι οι παραδοσιακές θεωρίες της Συμβουλευτικής προέκυψαν από ένα δυτικού τύπου πολιτισμικό περιβάλλον όπου η φυλή θεωρείται ταυτόσημη με τη Λευκή φυλή και το φύλο με τον άνδρα. Ωστόσο, η συντριπτική πλειοψηφία των ανθρώπων στον κόσμο κατοικούν εκτός Ευρώπης και Βόρειας Αμερικής, σε κοινωνίες μη δυτικού τύπου. Η πίστη στην και η διαιώνιση της παγκοσμιότητας των συμβουλευτικών θεωριών δεν αντανάκλα την κοινωνική πραγματικότητα, με συνέπεια να είναι πολύ περιορισμένος ο αριθμός των κατάλληλων συμβουλευτικών τεχνικών που να μπορούν να χρησιμοποιηθούν με πολιτισμικά ποικίλους πληθυσμούς.

Τελευταία ασκείται σκληρή κριτική και στη βιβλιογραφία της Συμβουλευτικής, καθώς φαίνεται να απουσιάζει από τη βιβλιογραφία της Διαπολιτισμικής Συμβουλευτικής η διάσταση του φύλου και από τη βιβλιογραφία της Φεμινιστικής Συμβουλευτικής η διάσταση του πολιτισμού (Hansen et al., 2002). Οι Madden & Hyde (1998) γράφουν ότι στα βιβλία της Συμβουλευτικής «όταν γίνεται αναφορά σε γυναίκες, αυτές είναι συνήθως Λευκές. όταν γίνεται λόγος για εθνικές μειονότητες, εννοούν συνήθως τους άνδρες» (σ. 5)³.

Κριτική της βιβλιογραφίας της διαπολιτισμικής συμβουλευτικής

Τη δεκαετία του 1990 ο τομέας της Διαπολιτισμικής Συμβουλευτικής γνώρισε μεγάλη άνθηση, με αποτέλεσμα η διαπολιτισμική προσέγγιση στη συμβουλευτική να χαρακτηριστεί ως η «τέταρτη δύναμη» - οι άλλες τρεις είναι η ψυχοδυναμική, η συμπεριφορική και η ανθρωπιστική προσέγγιση - στον τομέα της ψυχολογίας (Pedersen, 1991). Ωστόσο, ακόμη μέχρι σήμερα, η πλειοψηφία των συμβούλων θεωρεί ότι η Διαπολιτισμική Συμβουλευτική αφορά άτομα που ανήκουν σε εθνικές και φυλετικές μειονότητες. Αν εξετάσει κανείς τα περισσότερα βιβλία και άρθρα που πραγματεύονται πολυπολιτισμικά θέματα, θα διαπιστώσει ότι αναφέρονται σε συγκεκριμένες πολιτισμικές μειονοτικές ομάδες (π.χ., στις ΗΠΑ αυτές είναι: Αφρο-Αμερικανοί, Ασιάτες Αμερικανοί, Λατινοαμερικανοί και Ινδιάνοι της Αμερικής), ενώ παρουσιάζουν ελάχιστα ή και καθόλου το θέμα του φύλου.

Οι ελάχιστες αναφορές στις γυναίκες εμφανίζονται σε κεφάλαια σχετικά με τη ανατροφή των παιδιών, τους ρόλους των φύλων ή τις πρακτικές ανατροφής των παιδιών, είναι δηλαδή καθαρά στερεοτυπικές και η γυναικεία εμπειρία απουσιάζει ή παρουσιάζεται διαστρεβλωμένη μέσα από ένα *3 Απόδοση στα Ελληνικά από τη συγγραφέα.*

ανδρικό πρίσμα. Υπάρχουν, βέβαια, και αναφορές στην κοινωνικοποίηση των φύλων σε διάφορες πατριαρχικές κοινωνίες στις οποίες οι κόρες έχουν μικρότερη αξία από τους γιους και οι γυναίκες πρέπει να είναι υποτακτικές. Ωστόσο, σε αυτές τις περιπτώσεις δε λαμβάνονται υπόψη οι αλλαγές που υφίστανται οι αξίες και οι πρακτικές κοινωνικοποίησης διαφόρων πολιτισμικά διαφορετικών ομάδων ανάλογα με το βαθμό επιπολιτισμού⁴ τους και εξαιτίας των αλλαγών που συντελούνται στην ευρύτερη κοινωνία (Arredondo et al., 1993).

Στην ουσία, δηλαδή, αυτό που ισχύει στο χώρο της Διαπολιτισμικής Συμβουλευτικής φαίνεται να είναι μια επανάληψη αυτού που ιστορικά ισχύει για τα πεδία της Ψυχολογίας και της Συμβουλευτικής. Όλα τα ισχύοντα μοντέλα που χρησιμοποιούνται στην πράξη έχουν σχεδιαστεί από άνδρες, παρόλο που πρόκειται για άνδρες που ανήκουν σε πολιτισμικές μειονότητες.

Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν τα μοντέλα διαμόρφωσης της φυλετικής/πολιτισμικής ταυτότητας, που αποτελούν βασικές θεωρητικές κατασκευές του πεδίου της Διαπολιτισμικής Συμβουλευτικής (π.χ., Atkinson, Morten & Sue, 1989. Cross, 1971. Helms, 1984. Sue & Sue, 1999). Στα μοντέλα αυτά η διάσταση του φύλου απουσιάζει ή στην καλύτερη περίπτωση, θεωρείται ως ένας από τους παράγοντες που αλληλεπιδρούν με την κοσμοθεωρία του ατόμου (το πώς, δηλαδή, αντιλαμβάνεται τη σχέση του με τον κόσμο – Kluckhohn & Strodtbeck, 1961), χωρίς να εξετάζεται το τι σημαίνει να είναι κανείς άνδρας ή γυναίκα σε μια δεδομένη πολιτισμική ομάδα. Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά η Weber (1998), το πολυδιάστατο της ταυτότητας και η στενή αλληλεπίδραση της φυλής με την κοινωνική τάξη, το φύλο και το σεξουαλικό προσανατολισμό γίνονται ακόμη πιο εμφανή σε εκείνους που βιώνουν την ανισότητα σε περισσότερα από ένα επίπεδα (π.χ., μια ανάπηρη μετανάστρια από την Ουκρανία ή ένας ομοφυλόφιλος Πακιστανός πρόσφυγας).

Στην Ελλάδα, θέματα Διαπολιτισμικής Συμβουλευτικής κάνουν δειλά την εμφάνισή τους στη βιβλιογραφία μόλις την τελευταία δεκαετία (π.χ., Γιωτσίδη & Σταλίκας, 2004. Κρίβας, 1998, 1999. Παλαιολόγου, 1999. Σιδηροπούλου-Δημακάκου, 2000, 2003). Πουθενά, ωστόσο, δε θίγεται και το θέμα του φύλου ούτε εξετάζονται οι εμπειρίες γυναικών που ανήκουν σε μειονοτικές πολιτισμικές ομάδες. Εξαιρέση αποτελούν κάποιες προσκεκλημένες ομιλίες και μια θεματική συνεδρία σχετικά με τη Διαπολιτισμική Συμβουλευτική και τις γυναίκες στα πλαίσια του 1ου Πανελληνίου Συνεδρίου Συμβουλευτικής Ψυχολογίας που πραγματοποιήθηκε το Νοέμβριο του 2003 στην Αθήνα.

⁴ *Επιπολιτισμός (acculturation)*: "η πολιτιστική αλλαγή που εμφανίζεται μετά τη συνάντηση δύο ή περισσότερων αυτόνομων πολιτιστικών συστημάτων" (Γεώργας & Παπαστυλιανού, 1993, σ. 19)

Τονίζεται, λοιπόν, η ανάγκη να επικεντρωθεί η βιβλιογραφία της Διαπολιτισμικής Συμβουλευτικής στην επισήμανση και περιγραφή των ατομικών διαφορών των γυναικών τόσο μέσα στην ίδια πολιτισμική ομάδα όσο και μεταξύ πολιτισμικών ομάδων, στην αλληλεπίδραση πολιτισμού και φύλου κατά τη διαδικασία κοινωνικοποίησης και στην επίδραση που ασκούν ο σεξισμός και ο ρατσισμός (και κάθε άλλος -ισμός) στην ταυτότητα, την αυτοεκτίμηση και την ενδυνάμωση κάθε ανθρώπου (Arredondo et al., 1993).

Κριτική της βιβλιογραφίας της φεμινιστικής συμβουλευτικής

Σκληρή κριτική ασκείται και στη Φεμινιστική Ψυχολογία και Συμβουλευτική, αλλά και στις γυναικείες σπουδές, καθώς η φεμινιστική προσέγγιση έχει συχνά χαρακτηριστεί ως «Λευκή υπόθεση» που ελάχιστα αφορά τις έγχρωμες γυναίκες ή τις γυναίκες από άλλες πολιτισμικές ομάδες (Bowman & King, 2003). Το επίκεντρο της φεμινιστικής προσέγγισης είναι η παγκόσμια εμπειρία των γυναικών, μόνο που με τον όρο «παγκόσμια» εννοείται η εμπειρία της «Λευκής» γυναίκας (Reid & Kelly, 1994). Ωστόσο, η «παγκόσμια γυναίκα» έχει χαρακτηριστεί ως μύθος από πολλές ερευνήτριες (π.χ., Comas-Díaz & Greene, 1994 στο: Constantine, 2002. Espin, 1995 & Mays & Comas-Díaz, 1998 στο: Gloria, 2001), ένας μύθος που διαιωνίζεται εξαιτίας των βασικών υποθέσεων της φεμινιστικής προσέγγισης που θεωρεί ότι: (α) όλες οι γυναίκες προσδιορίζουν τον εαυτό τους πρώτα ως γυναίκα και έπειτα βάσει της φυλής ή της εθνότητας, (β) η καταπίεση των γυναικών είναι η πιο βασική ή η κυρίαρχη μορφή καταπίεσης και (γ) οι γυναίκες μοιράζονται πολύ περισσότερα μεταξύ τους - το φύλο τους - από ότι μοιράζονται οι έγχρωμες γυναίκες με τους έγχρωμους άνδρες - τη φυλή ή την εθνότητα.

Με τον τρόπο αυτό, όμως, οι γυναίκες που προέρχονται από διαφορετικές (της Λευκής) πολιτισμικές ομάδες δεν εμφανίζονται ως τέτοιες στο πεδίο της Ψυχικής Υγείας. Αντιμετωπίζονται είτε ως γυναίκες είτε ως άτομα από μειονοτικές ομάδες (Comas-Díaz & Greene, 1994 στο: Constantine, 2001). Αγνοούνται, δηλαδή, οι κοινωνικές, περιβαλλοντικές και πολιτισμικές πραγματικότητες και ταυτότητες αυτών των γυναικών (Gloria, 2001). Όπως χαρακτηριστικά παρατηρούν οι Santos de Barona & Reid (1992 στο: Gloria, 2001):

οι γυναίκες των εθνικών (πολιτισμικά διαφορετικών) ομάδων βρίσκονται σε ένα διπλό αδιέξοδο. δηλαδή, η επιλογή τους να ασχοληθούν με τα γυναικεία θέματα αντιμετωπίζεται από τους άνδρες της ίδιας πολιτισμικής ομάδας ως ασυμβίβαστη με τη δουλειά τους πάνω στα θέματα των μειονοτήτων (πολιτισμικά διαφορετικών). Από την άλλη, η επιλογή να στραφούν σε

Θέματα πολιτισμικά μπορεί να θεωρηθεί από τις Λευκές γυναίκες ως άρνηση της γυναικείας τους υπόστασης (σ. 97)⁵.

Στις μόνες περιπτώσεις που οι έγχρωμες ή πολιτισμικά διαφορετικές γυναίκες κάνουν την εμφάνισή τους στη βιβλιογραφία είναι όταν διερευνώνται εκδηλώσεις «μη τυπικής ή επικρατούσας» συμπεριφοράς, όπως είναι η λήψη επιδομάτων πρόνοιας, η νεανική εγκυμοσύνη, η έλλειψη στέγης και η εγκληματικότητα (Hansen et al., 2002). Με άλλα λόγια, το μοντέλο που φαίνεται να κυριαρχεί στη βιβλιογραφία όσον αφορά τη μελέτη των πολιτισμικά διαφορετικών γυναικών είναι ένα μοντέλο ελλείμματος και παρέκκλισης (Reid & Kelly, 1994).

Ωστόσο, η γυναικεία εμπειρία κατασκευάζεται με διαφορετικό τρόπο για τις πολιτισμικά διαφορετικές γυναίκες από ότι για τις Λευκές γυναίκες, διαφορετικά για τις διάφορες υπο-ομάδες των πολιτισμικά διαφορετικών γυναικών και διαφορετικά για τις γυναίκες που ανήκουν ακόμα και στην ίδια πολιτισμική ομάδα (Gloria, 2001). Οι έρευνες δείχνουν ότι οι πολιτισμικά διαφορετικές γυναίκες φαίνεται πως σκέφτονται με όρους πολλαπλών ταυτοτήτων, καθώς τόσο το φύλο όσο και ο πολιτισμός έχουν κεντρική σημασία για την έννοια του εαυτού (Bowman & King, 2003. Jackson, 2001). Οι πολιτισμικά διαφορετικές γυναίκες έχουν να αντιμετωπίσουν ταυτόχρονα ρατσισμό και σεξισμό στη ζωή τους, γεγονός που ωθεί πολλές από αυτές να αναπτύξουν και να είναι σε θέση να χρησιμοποιούν μια σειρά από «προσαρμοστικές» και επινοητικές στρατηγικές, οι οποίες δεν απαντώνται ούτε στις Λευκές γυναίκες ούτε στους άνδρες της ίδια πολιτισμικής ομάδας (Hansen et al., 2002).

Στην Ελλάδα κατά την τελευταία δεκαετία τα ζητήματα του φύλου έχουν αποτελέσει αντικείμενο συζητήσεων (επιστημονικών και μη) και ερευνών, ενώ έχει δημοσιευτεί μια πληθώρα άρθρων και βιβλίων για τη φεμινιστική προσέγγιση στο χώρο της Ψυχολογίας και της Συμβουλευτικής (ενδεικτικά: Αθανασιάδου, 2002. Δεληγιάννη – Κουϊμτζή, 2000. Δεληγιάννη & Ζιώγου, 1997. Δεληγιάννη – Κουϊμτζή & Σακκά, 2005). Ωστόσο, και στην ελληνική φεμινιστική βιβλιογραφία είναι αισθητή η απουσία των γυναικών που ανήκουν σε διαφορετικές (από την κυρίαρχη) πολιτισμικές ομάδες με ελάχιστες εξαιρέσεις (π.χ., Deliyanni, Psalti, Sakka & Zioyou, 1995).

Καθίσταται αναγκαίο, επομένως, να ενταχθούν στη φεμινιστική προσέγγιση (και βιβλιογραφία) οι εμπειρίες και οι προσεγγίσεις των πολιτισμικά διαφορετικών γυναικών ώστε να μην παραβλέπεται το γεγονός ότι ο σεξισμός αλληλεπιδρά και με τις άλλες μορφές καταπίεσης και προνομίων που βιώνει κάθε άνθρωπος και διαμορφώνει την ταυτότητα και τις εμπειρίες του (Greene & Sanchez-Hucles, 1997 στο: Harley et al., 2002). Η φεμινιστική

5 Απόδοση στα Ελληνικά από τη συγγραφέα.

προσέγγιση, παρά τις ελλείψεις και τις παραβλέψεις της, είναι, σύμφωνα με την Espin (1994 στο: Hansen et al., 2002) η κατάλληλη προσέγγιση για την ικανοποίηση των αναγκών και την αντιμετώπιση των προβλημάτων των πολιτισμικά διαφορετικών γυναικών, καθώς αναγνωρίζει την επίδραση που έχουν οι κοινωνικές δυνάμεις στην ψυχική υγεία του ανθρώπου. Επιπλέον, υποστηρίζεται η ανάγκη αναφοράς και στις Λευκές γυναίκες (ή γυναίκες της κυρίαρχης ομάδας) στις μελέτες του φύλου και του πολιτισμού, καθώς οι επιπτώσεις του να ανήκει κάποιος στην κυρίαρχη ομάδα και να είναι και γυναίκα δε θα πρέπει να παραβλεφθούν (Reid & Kelly, 1994).

Προσπάθειες σύνδεσης φύλου και πολιτισμού στη βιβλιογραφία της συμβουλευτικής

Παρά την κριτική που έχουν δεχθεί τόσο η βιβλιογραφία της Διαπολιτισμικής Συμβουλευτικής όσο και η βιβλιογραφία της Φεμινιστικής Συμβουλευτικής εξαιτίας της απουσίας των γυναικών από την πρώτη και των πολιτισμικά διαφορετικών γυναικών από τη δεύτερη, παρατηρείται τελευταία μια τάση σύνδεσης του φύλου και του πολιτισμού στη γενικότερη βιβλιογραφία της Συμβουλευτικής (Hansen et al., 2002). Ο όρος φύλο εμφανίζεται ολοένα και συχνότερα στους θεματικούς πίνακες βιβλίων Διαπολιτισμικής Συμβουλευτικής, ενώ κάνουν συχνά την εμφάνισή τους άρθρα στη φεμινιστική βιβλιογραφία στα οποία γίνεται προσπάθεια να ενταχθούν οι φωνές των πολιτισμικά διαφορετικών γυναικών στη φεμινιστική ψυχολογική σκέψη. Ενδεικτικά αναφέρουμε τα ακόλουθα παραδείγματα:

Ήδη από το 1991 οι Lee & Richardson (στο: Arredondo et al., 1993) περιλαμβάνουν στον τόμο που επιμελήθηκαν με τίτλο *Πολυπολιτισμικά Ζητήματα στη Συμβουλευτική: Νέες Προσεγγίσεις στην Ποικιλομορφία* (Multicultural Issues in Counseling: New Approaches to Diversity) μια σειρά από κεφάλαια, στα οποία καταβάλλεται προσπάθεια από τους συγγραφείς τους να παρουσιάσουν συγκεκριμένες έννοιες και πρακτικές που συνδέονται με γυναίκες και κορίτσια από ποικίλες πολιτισμικές ομάδες. Στόχος αυτής της προσπάθειας ήταν να βοηθήσει τον αναγνώστη/τρια να ξεχωρίσει τους παράγοντες του φύλου, του πολιτισμού και της ιστορίας και ταυτόχρονα να αναγνωρίσει τις αλληλεπιδράσεις των συγκεκριμένων παραγόντων και τις επιπτώσεις τους πάνω στα άτομα.

Οι Arredondo και οι συνεργάτες της (1993) δημοσιεύουν ένα άρθρο με τίτλο *Ο Παράγοντας Γυναίκα στην Πολυπολιτισμική Συμβουλευτική* (The woman factor in multicultural counseling) στο οποίο διερευνούν τις αναφορές στο φύλο στη βιβλιογραφία της πολυπολιτισμικής συμβουλευτικής με απώτερο στόχο να προτείνουν τη διεύρυνση του ορισμού της πολυπολιτισμικότητας έτσι ώστε να μην αφορά μόνο τις πολιτισμικά διαφορετικές ομάδες, αλλά

να αναγνωρίζει και να σέβεται την πολυπλοκότητα όλων των ανθρώπων. Την ίδια χρονιά το περιοδικό *Psychology of Women Quarterly* (στο: Hansen et al., 2002) αφιερώνει ολόκληρο το τεύχος 17(4) στη μελέτη του φύλου και του πολιτισμού.

Το 1994 οι Russo & Dabul (στο: Hansen et al., 2002) συζητούν για τη δυναμική αλληλεπίδραση ανάμεσα στην πολιτισμική ποικιλομορφία, το φεμινισμό και την ψυχολογία στο κεφάλαιο με τίτλο *Φεμινισμός και Ψυχολογία: Μια Δυναμική Αλληλεπίδραση* (Feminism and psychology: A dynamic interaction) που έγραψαν για έναν επιμελημένο τόμο και καταλήγουν στο συμπέρασμα πως η πολιτισμική ποικιλομορφία παίζει κεντρικό ρόλο στην κατανόηση της ζωής των γυναικών. Την ίδια χρονιά οι Comas-Díaz & Greene (στο: Constantine, 2001) εκδίδουν το πιο περιεκτικό βιβλίο μέχρι τότε που στρέφεται στη σύνδεση φύλου και πολιτισμού. Το βιβλίο έχει τίτλο *Έγχρωμες Γυναίκες: Εντάσσοντας Εθνικές Ταυτότητες και Ταυτότητες Φύλου στην Ψυχοθεραπεία* (Women of color: Integrating ethnic and gender identities in psychotherapy) και επικεντρώνεται στην κατάδειξη της ένταξης της πολιτισμικής σχετικότητας και της ευαισθητοποίησης απέναντι στο φύλο στην ψυχοθεραπεία με διάφορες ομάδες γυναικών.

Το 1995 δημιουργείται μια ομάδα εργασίας από το τμήμα Ψυχολογίας της Γυναίκας του Αμερικανικού Ψυχολογικού Συλλόγου (Τμήμα 35), η οποία εργάζεται για την ένταξη της εμπειρίας των πολιτισμικά διαφορετικών γυναικών στη φεμινιστική προσέγγιση της ψυχολογίας. Η προσπάθεια αυτή έχει ως αποτέλεσμα τη δημοσίευση ενός τόμου με τίτλο *Φέρνοντας την Πολιτισμική Ποικιλομορφία στη Φεμινιστική Ψυχολογία* (Bringing cultural diversity to feminist psychology) μέσα από τον οποίο μεταδίδεται το μήνυμα ότι ο όρος «πολιτισμός» αφορά και τις γυναίκες (Λευκές και έγχρωμες) (Lan-drine, 1995 στο: Hansen et al., 2002).

Το 1998 η Weber προτείνει ένα εννοιολογικό πλαίσιο για την κατανόηση της φυλής, της κοινωνικής τάξης, του φύλου και της σεξουαλικότητας, ενώ ένα χρόνο αργότερα η Lee (1999) συμπεριλαμβάνει στο βιβλίο της *Εισαγωγή στην Πολυπολιτισμική Συμβουλευτική* (Introduction to Multicultural Counseling) κεφάλαια σχετικά με τη συμβουλευτική γυναικών, τη συμβουλευτική ανδρών και τη συμβουλευτική ομοφυλόφιλων ανδρών και γυναικών.

Στη δεύτερη έκδοση του *Εγχειριδίου Πολυπολιτισμικής Συμβουλευτικής* (Handbook of Multicultural Counseling) οι Ponterotto, Casas, Suzuki και Alexander (2001) παρουσιάζουν την Πολυπολιτισμική Συμβουλευτική μέσα από την οπτική των ταυτοτήτων κι όχι μέσα από τη μελέτη συγκεκριμένων πολιτισμικών ομάδων. Παρόλο που δε συμπεριλαμβάνονται όλες οι διαστάσεις της ταυτότητας (π.χ., αναπηρία ή κοινωνική τάξη), εντούτοις η έννοια της πολυπολιτισμικότητας αρχίζει να αντιμετωπίζεται στην

πολυπλοκότητά της κι όχι μονοδιάστατα, όπως γινόταν μέχρι εκείνη τη στιγμή. Αυτή είναι και η πρακτική που ακολουθείται και στα πιο πρόσφατα βιβλία σχετικά με την Πολυπολιτισμική Συμβουλευτική, όπως είναι του Pedersen και των συνεργατών του (2002) με τίτλο *Συμβουλευτική στους Διάφορους Πολιτισμούς* και των Pope-Davis et al. (2003) με τίτλο *Εγχειρίδιο Πολυπολιτισμικής Επάρκειας στη Συμβουλευτική και την Ψυχολογία*. Στα βιβλία αυτά όχι μόνο υπάρχει ξεχωριστό κεφάλαιο που αφορά στη σύνδεση φύλου και πολιτισμού στα πλαίσια της Συμβουλευτικής, αλλά και γίνεται παρουσίαση ενός διευρυμένου ορισμού της Πολυπολιτισμικής Συμβουλευτικής που περιλαμβάνει τις πολλαπλές ταυτότητες του κάθε ανθρώπου.

Ανάλογη είναι η προσπάθεια που γίνεται με τη δημοσίευση του ειδικού τεύχους του *Περιοδικού της Πολυπολιτισμικής Συμβουλευτικής και Ανάπτυξης* (Journal Of Multicultural Counseling & Development, 2002, τεύχος 30), όπου τα προσκεκλημένα άρθρα προωθούν γνώσεις και απόψεις σχετικά με τη διασταύρωση παραγόντων όπως: η φυλή, η εθνότητα, το φύλο και η κοινωνική τάξη στον τομέα της ψυχικής υγείας.

Τέλος, η σύνδεση φύλου και πολιτισμού απασχολεί και τη βιβλιογραφία που αφορά στη διδασκαλία της Ψυχολογίας με αποτέλεσμα να εκδίδονται βιβλία, όπως των Bronstein & Quina (2003) με τίτλο *Διδάσκοντας για το Φύλο & την Πολυπολιτισμική Ενημερότητα* (Teaching gender & multicultural awareness).

Διεύρυνση της διαπολιτισμικής συμβουλευτικής – νέος ορισμός

Η σύντομη (ενδεικτική) επισκόπηση της βιβλιογραφίας που προηγήθηκε δείχνει ότι την τελευταία δεκαετία στο επιστημονικό πεδίο της Συμβουλευτικής καταβάλλονται συστηματικές προσπάθειες έτσι ώστε όλες οι διαστάσεις του εαυτού – και όχι μόνο αυτές που είναι άμεσα εμφανείς (π.χ., φύλο ή φυλή) – να λαμβάνονται υπόψη κατά τη συμβουλευτική διαδικασία (Coleman & Pope-Davis, 2001).

Από τη μια, στο πεδίο της Διαπολιτισμικής Συμβουλευτικής έχει ξεκινήσει διάλογος με στόχο τη διεύρυνση του όρου «διαπολιτισμικός/πολυπολιτισμικός» (βλέπε *Βασικές Έννοιες*). Η παροχή υπηρεσιών συμβουλευτικής σε ποικίλες ομάδες απαιτεί την υιοθέτηση ενός πολιτικο-κοινωνικού προσανατολισμού (Helms & Richardson, 1997) και αποτελεί μια δυναμική, εφ' όρου ζωής διαδικασία (Coleman, 1997. Pope-Davis & Dings, 1995 στο: Bowman & King, 2003). Από την άλλη, στο πεδίο της Φεμινιστικής Ψυχολογίας γίνονται προσπάθειες για την ενσωμάτωση της ποικιλομορφίας στην παραδοσιακή φεμινιστική ατζέντα ώστε να πάψει να θεωρείται «ελπίστικο κίνημα των Λευκών γυναικών» (Bowman & King, 2003).

Επιπλέον, έχει ξεκινήσει ένας διάλογος για τη σύνδεση φεμινισμού και διαπολιτισμικότητας με στόχο την κατάλληλη προετοιμασία Συμβούλων που θα είναι σε θέση να εργαστούν αποτελεσματικά μέσα σε οποιοδήποτε πολυπολιτισμικό περιβάλλον. Η ανασκόπηση της βιβλιογραφίας, στην οποία γίνεται προσπάθεια σύνδεσης φύλου και πολιτισμού, φέρνει στην επιφάνεια μια σειρά από θέματα – σύμφωνα με τις Arredondo et al., (1993) – που απασχολούν τις γυναίκες ανεξάρτητα από την προέλευσή τους. Τα θέματα αυτά περιλαμβάνουν την υποταγή και καταπίεση (οικονομική, κοινωνική, φυλετική, σεξουαλική) των γυναικών, την προσπάθειά τους για επιβίωση, την αποδυνάμωσή τους λόγω των δυσκολιών που αντιμετωπίζουν μαζί με συναισθήματα ενοχής, ντροπής, θυμού, απώλειας, τον αγώνα τους για προσωπική αυτονομία και για διαμόρφωση της ταυτότητάς τους, την πολλαπλότητα των ρόλων και των ταυτοτήτων που αναλαμβάνουν εκούσια και – πολλές φορές – ακούσια και πολλά άλλα. Όπως τονίζεται, οι γυναίκες γεννιούνται και μεγαλώνουν μέσα σε προκαθορισμένα κοινωνικά σχήματα, τα οποία θέτουν μια σειρά από προσδοκίες και κανόνες για το ποια είναι η προτιμώμενη συμπεριφορά, αλλά και περιορισμούς πάνω στη δυνατότητα των γυναικών να ασκούν δύναμη και εξουσία στο περιβάλλον τους. Αυτές οι προσδοκίες αλληλεπιδρούν με παράγοντες όπως το φύλο, το κοινωνικο-οικονομικό επίπεδο, η ηλικία, ο σεξουαλικός προσανατολισμός και η σωματική ικανότητα/αναπηρία και διαμορφώνουν μια μοναδική πραγματικότητα για την κάθε γυναίκα.

Η βασική παραδοχή αυτής της προσπάθειας είναι ότι από μόνες τους η φυλή ή η εθνότητα, η κοινωνική τάξη ή το φύλο δεν αρκούν για να εξηγήσουν τη συμπεριφορά ενός ανθρώπου (Coleman & Pope-Davis, 2001). Είναι ο συνδυασμός και η αλληλεπίδραση όλων αυτών των παραγόντων που προσδιορίζουν το κάθε άτομο και διαμορφώνουν το κοινωνικο-πολιτισμικό πλαίσιο μέσα στο οποίο ζει και κινείται και το οποίο, με τη σειρά του, καθορίζει τον τρόπο με τον οποίο το άτομο αντιλαμβάνεται τα μέλη της δικής του ομάδας, καθώς και τα μέλη των άλλων κοινωνικών ομάδων (Bowman & King, 2003).

Προτείνεται, λοιπόν, η διεύρυνση της Διαπολιτισμικής Συμβουλευτικής ως εξής (Arredondo et al., 1993): Η Διαπολιτισμική Συμβουλευτική θα πρέπει να γίνει πιο ολιστική, δηλαδή να περιλαμβάνει όλες τις διαστάσεις της ταυτότητας ενός ανθρώπου: ιδιότητα μέλους συγκεκριμένης πολιτισμικής ομάδας, ιστορικά φαινόμενα, κοινωνικο-πολιτικές δυνάμεις και πολιτισμικό πλαίσιο (για περισσότερες πληροφορίες για τις διαστάσεις της ταυτότητας, βλέπε Arredondo & Glauner, 1992). Με τον τρόπο αυτό, η Διαπολιτισμική Συμβουλευτική ορίζεται ως «μια διαδικασία που βασίζεται στην αυτοεπίγνωση, τη γνώση σχετικά με τη διαμόρφωση της πολιτισμικής

ταυτότητας και τις ατομικές δυναμικές της διαφοράς και της ισχύος οι οποίες θεωρούν τα άτομα ως ολότητες μέσα στο πλαίσιο όπου αυτά ζουν και/ή έχουν κοινωνικοποιηθεί» (Arredondo et al., 1993, σ. 6)⁶. Επίσης, η Διαπολιτισμική Συμβουλευτική λαμβάνει υπόψη το ότι ο πολιτισμός ενός ανθρώπου περιλαμβάνει διαστάσεις όπως: φύλο, θρησκεία, σεξουαλικό προσανατολισμό, φυλή και κοινωνική τάξη. Τέλος, η Διαπολιτισμική Συμβουλευτική σέβεται τη σημασία που έχει το πολιτισμικό πλαίσιο και οι κοινωνικο-πολιτικές δυνάμεις πάνω στη συμβουλευτική σχέση, παρόλο που πρόκειται για παράγοντες που δεν μπορούν να ελεγχθούν.

Ένα βασικό ζήτημα που προκύπτει εδώ είναι το θέμα του ηθικού σχετικισμού (moral relativism). Συγκεκριμένα, διατυπώνεται συχνά το ερώτημα κατά πόσο οι ηθικές αρχές είναι παγκόσμιες ή ανάλογες με την πολιτισμική προέλευση. επιπλέον, είναι σε θέση ένας άνθρωπος που προέρχεται από μια συγκεκριμένη πολιτισμική ομάδα να κατανοήσει και να κρίνει με ενσυναίσθηση, δικαιοσύνη και εγκυρότητα τα έθιμα μιας άλλης πολιτισμικής ομάδας (Hansen et al., 2002); Συχνά η διαπολιτισμική προσέγγιση έχει κατηγορηθεί ότι προωθεί έναν πολιτισμικό σχετικισμό βάσει του οποίου όλες οι αξίες, πρακτικές και παραδόσεις είναι σωστές, καθώς αποτελούν βασικά στοιχεία του πολιτισμού συγκεκριμένων ομάδων και ότι άτομα που προέρχονται από άλλες πολιτισμικές ομάδες δεν έχουν το δικαίωμα να κρίνουν τις συγκεκριμένες αξίες και πρακτικές κάτω από το δικό τους πολιτισμικό πρίσμα.

Ειδικά στην περίπτωση των γυναικών και των κοριτσιών υπάρχει μια σειρά από παραδοσιακές πρακτικές με τις συνακόλουθές τους αξίες που έχουν εγείρει πληθώρα αντιδράσεων, συζητήσεων και προβληματισμών παγκοσμίως. Τέτοιες είναι η πώληση των κοριτσιών για γάμο ή πορνεία, η ανδρική κυριαρχία και η επακόλουθη κακοποίηση των συζύγων (γυναικών), η πολυγαμία, ο περιορισμός της ατομικής ελευθερίας, η απάνθρωπη μεταχείριση και τα βασανιστήρια και ο ακρωτηριασμός των γυναικείων γεννητικών οργάνων. Πρόκειται για πρακτικές που βασίζονται σε παραδόσεις αιώνων και αποτελούν σημαντικό συστατικό στοιχείο του πολιτισμού συγκεκριμένων ομάδων, αλλά δεν παύουν να είναι ηθικά λανθασμένες, καθώς βασίζονται στην απαξίωση των γυναικών και στη συνεχιζόμενη παραδοχή της κατωτερότητάς τους έναντι των ανδρών, σε πεπαιθώσεις σχετικά με την ανεπάρκεια των γυναικών να παίρνουν αποφάσεις για τη ζωή τους λόγω της συναισθηματικής τους αστάθειας και στη δαιμονοποίηση της γυναικείας σεξουαλικότητας. Οι πρακτικές αυτές έχουν σοβαρές επιπτώσεις στην αντίληψη του εαυτού, καθώς αποτελούν κατάφωρες παραβιάσεις των βασικών ανθρωπίνων δικαιωμάτων για ελευθερία και αξιοπρέπεια. Υποστηρίζεται, λοιπόν, ότι η

⁶ Απόδοση στα Ελληνικά από τη συγγραφέα.

πολιτισμική σχετικότητα δεν αποτελεί επ' ουδενί λόγω εγγύηση ή άλλοθι για να θεωρηθούν συγκεκριμένες παραδόσεις, πρακτικές και παραδοχές ως σωστές όταν παραβιάζουν τα βασικά ανθρώπινα δικαιώματα και τις ευρύτερες πανανθρώπινες αξίες (Hansen et al., 2002).

Από τη θεωρία στην πράξη

Με τη διεύρυνση της Διαπολιτισμικής Συμβουλευτικής, οι Σύμβουλοι έρχονται αντιμέτωποι/ες με νέα δεδομένα τα οποία πρέπει να λάβουν υπόψη κατά την άσκηση του επαγγέλματός τους και συγκεκριμένα με την κοινωνική καταπίεση που υφίστανται οι γυναίκες με τη μορφή τόσο του σεξισμού όσο και του ρατσισμού (Chae, 2001/2002). Ήδη από το 1996 ο Σύλλογος για τη Διαπολιτισμική Συμβουλευτική και Ανάπτυξη (Association for Multicultural Counseling and Development) διαμόρφωσε και διένειμε τα στοιχεία της Διαπολιτισμικής Συμβουλευτικής Επάρκειας (Multicultural Counseling Competencies) που περιλαμβάνουν τη γνώση, τις στάσεις και τις δεξιότητες, οι οποίες θεωρούνται απαραίτητες για Συμβούλους που εργάζονται με πολιτισμικά ποικίλους πληθυσμούς (Arredondo, Toporek, Brown et al., 1996). Μαζί με αυτά τα στοιχεία, οι Hansen et al. (2002) τονίζουν ότι οι Σύμβουλοι θα πρέπει να συμπεριλαμβάνουν και τον παράγοντα φύλο στην άσκηση της Συμβουλευτικής, αποφεύγοντας τη στερεοτυπική αντιμετώπιση των Συμβουλευόμενων, κατανοώντας ότι τα στερεότυπα των ρόλων των φύλων είναι διάχυτα σε όλες τις εκφάνσεις της ζωής, καθώς ενισχύονται μέσω της κοινωνικοποίησης και κατά συνέπεια, δημιουργούν εμπόδια στην πλήρη ανάπτυξη τόσο των ανδρών όσο και των γυναικών και έχοντας επίγνωση του πώς λειτουργεί η μεταβίβαση και η αντι-μεταβίβαση σε σχέση με τον πολιτισμό και το φύλο.

Επιπλέον, προτείνουν τα ακόλουθα⁷ :

1. Οι Σύμβουλοι πρέπει να μπορούν να βοηθούν Συμβουλευόμενους/ες από όλα τα πολιτισμικά υπόβαθρα ώστε να αποκτήσουν επίγνωση των προσωπικών φυλετικών/εθνικών τους ταυτοτήτων, καθώς και της ταυτότητας του φύλου και της δύναμης που συνδέεται με αυτές τις ταυτότητες
2. Οι Σύμβουλοι πρέπει να μπορούν να βοηθούν Συμβουλευόμενους/ες από όλα τα εθνικά/πολιτισμικά υπόβαθρα να αξιολογούν τις πολλαπλές τους ταυτότητες.
3. Οι Σύμβουλοι πρέπει να γίνονται φορείς αλλαγής και να προσπαθούν να μειώσουν τα εμπόδια που θέτουν ο ρατσισμός, ο σεξισμός, ο «ταξισμός» και άλλοι -ισμοί και περιορίζουν την πλήρη ανάπτυξη των ανθρώπων.
4. Οι Σύμβουλοι πρέπει να κατανοούν την έννοια του «προνομίου

⁷ Προσαρμογή στα Ελληνικά από τη συγγραφέα.

των Λευκών», καθώς και άλλων προκαταλήψεων που πιθανόν να έχουν απέναντι σε ομάδες με ελάχιστη πρόσβαση στην παροχή υπηρεσιών.

5. Οι Σύμβουλοι πρέπει να αναγνωρίζουν ότι το φύλο είναι μια κοινωνική κατασκευή και βασίζεται σε υποτιθέμενες διαφορές μεταξύ ανδρών και γυναικών.

6. Οι Σύμβουλοι χρειάζεται να κάνουν χρήση των ιστορικών και πολιτισμικών πλαισίων στην προσπάθειά τους να κατανοήσουν διαφορετικούς πολιτισμούς και χρειάζεται να αναγνωρίζουν την ετερογένεια όλων των ομάδων.

7. Οι Σύμβουλοι πρέπει να έχουν επίγνωση των διαφόρων προσβλητικών παραδόσεων, των υποκείμενων ιδεολογικών τους υποθέσεων και των κοινωνικο-ψυχολογικών τους επιπτώσεων. Πρέπει, επίσης, να γνωρίζουν τις κοινωνικο-ψυχολογικές επιπτώσεις που πιθανόν να έχει στους/στις Συμβουλευόμενους/ες η αντίκρουση αυτών των παραδόσεων.

8. Οι Σύμβουλοι πρέπει να είναι σε θέση να προσδιορίζουν, να δημιουργούν και να εφαρμόζουν τεχνικές που είναι κατάλληλες για Συμβουλευόμενους/ες από διαφορετικές πληθυσμιακές ομάδες.

9. Οι Σύμβουλοι πρέπει να ορίσουν τους τομείς της Πολυπολιτισμικής/ Διαπολιτισμικής Συμβουλευτικής, αναπλαισιώνοντας τη γλώσσα και φροντίζοντας να μην «ετικετοποιούν» άνδρες ή γυναίκες από καμία πολιτισμική ομάδα.

10. Οι Σύμβουλοι πρέπει να αναγνωρίζουν ότι το εκπαιδευτικό μοντέλο του επιστήμονα – επαγγελματία που χρησιμοποιείται από τα περισσότερα προγράμματα εκπαίδευσης συμβούλων δεν είναι επαρκές και χρειάζεται να επεκταθεί για να συμπεριλάβει κι έναν τρίτο ρόλο για το/τη Σύμβουλο: αυτόν του συνηγόρου (Hansen et al., 2002).

Με λίγα λόγια, προτείνεται η ενσωμάτωση και του φύλου και του πολιτισμού στη Συμβουλευτική έτσι ώστε η Συμβουλευτική να έχει στόχο την ενδυνάμωση (empowerment) των Συμβουλευόμενων και κυρίως αυτών που υφίσταται κάθε μορφή καταπίεσης ώστε να μπορέσουν να κατανοήσουν τις σχέσεις κυριαρχίας – υποταγής στη ζωή τους και να αναπτύξουν τις απαραίτητες δεξιότητες για να αποκτήσουν μερικό έλεγχο της ζωής και της μοίρας τους (Mc Whirter, 1994 στο: Hansen et al., 2002).

Διαπολιτισμική συμβουλευτική και μαθήτριες

Όλα όσα αναφέρθηκαν μέχρι τώρα αφορούν στη γενική περιοχή της Πολυπολιτισμικής/Διαπολιτισμικής Συμβουλευτικής, έτσι όπως έχει διαμορφωθεί πρόσφατα κάτω από την πίεση των νέων δημογραφικών και ερευνητικών δεδομένων. Στη συνέχεια, γίνεται προσπάθεια να φανεί

πώς μπορεί να εφαρμοστεί η διευρυμένη Πολυπολιτισμική/Δαπολιτισμική Συμβουλευτική στο χώρο του σχολείου, δίνοντας έμφαση στη διάσταση του φύλου. Χαρακτηριστικές είναι οι περιπτώσεις που ακολουθούν:

Περίπτωση 1: Η Μ, μαθήτρια της Ε' τάξης, έχει χαμηλούς βαθμούς και είναι πάντα σιωπηλή μέσα στην τάξη. Μοιάζει διαρκώς θλιμμένη και συστηματικά αποφεύγει τις συναναστροφές με τα άλλα παιδιά.

Περίπτωση 2: Η Α, μαθήτρια της Δ' τάξης, θεωρείται από όλους στο σχολείο «αγοροκόριτσο» (π.χ., παίζει ποδόσφαιρο, κάνει παρέα μόνο με αγόρια, μπλέκεται διαρκώς σε καβγάδες) με αποτέλεσμα να βρίσκεται συνέχεια σε σύγκρουση με τους γονείς της.

Περίπτωση 3: Η Λ, μαθήτρια της Β' Γυμνασίου, τιμωρήθηκε πολύ αυστηρά από τους γονείς της, γιατί την έπιασαν να φιλιέται με ένα αγόρι στο πάρκο της γειτονιάς της.

Πρόκειται για τυπικά παραδείγματα ζητημάτων που φέρνουν νεαρές μαθήτριες στη Συμβουλευτική, όπως: σχολική και επίδοση και κοινωνική απόσυρση, παραδοσιακές αντιλήψεις για τα φύλα και γυναικεία σεξουαλικότητα και ο έλεγχός της. Ο/Η Σύμβουλος καλείται να αντιμετωπίσει αυτά τα ζητήματα μέσα από την οπτική του φύλου, λαμβάνοντας υπόψη τις ιδιαίτερες ανάγκες και χαρακτηριστικά των κοριτσιών, αλλά και τους περιορισμούς που υφίστανται στο χώρο της εκπαίδευσης, αλλά και του ευρύτερου κοινωνικού περιβάλλοντος λόγω του φύλου τους.

Τι συμβαίνει, όμως, αν στις παραπάνω περιπτώσεις προστεθούν οι ακόλουθες πληροφορίες;

Περίπτωση 1: Η Μ, μαθήτρια της Ε' τάξης που ήρθε πριν από 2 χρόνια από την Αλβανία, έχει χαμηλούς βαθμούς και είναι πάντα σιωπηλή μέσα στην τάξη. Μοιάζει διαρκώς θλιμμένη και συστηματικά αποφεύγει τις συναναστροφές με τα άλλα παιδιά.

Περίπτωση 2: Η Α, μαθήτρια της Δ' τάξης ενός μειονοτικού Δημοτικού Σχολείου της Ξάνθης, θεωρείται από όλους στο σχολείο «αγοροκόριτσο» (π.χ., παίζει ποδόσφαιρο, κάνει παρέα μόνο με αγόρια, μπλέκεται διαρκώς σε καβγάδες) με αποτέλεσμα να βρίσκεται συνέχεια σε σύγκρουση με τους γονείς της.

Περίπτωση 3: Η Λ, μαθήτρια της Β' Γυμνασίου που κατάγεται από τη Γεωργία, τιμωρήθηκε πολύ αυστηρά από τους γονείς της, γιατί την έπιασαν να φιλιέται με ένα αγόρι στο πάρκο της γειτονιάς της.

Τι επίδραση μπορούν να έχουν οι επιπλέον πληροφορίες για το/τη Σύμβουλο και την αντιμετώπιση των συγκεκριμένων μαθητριών; Ποια είναι η επίδραση που τυχόν θα έχουν οι πρόσθετες αυτές πληροφορίες για το σημείο εκκίνησης της Συμβουλευτικής; Πώς μπορεί να εφαρμοστεί εδώ

Διαπολιτισμική Συμβουλευτική;

Στην **Περίπτωση 1** ο/η Σύμβουλος θα πρέπει να λάβει υπόψη του την επίδραση και της πολιτισμικής ταυτότητας, αλλά και της ταυτότητας του φύλου της Μ. στη σχολική επίδοση και συμπεριφορά και να ιεραρχήσει τις επιδράσεις αυτές στην αντίληψη της Μ. για τον εαυτό της. Επιπλέον, θα πρέπει να διερευνήσει τις προσδοκίες της από το σχολείο και την εκπαίδευσή της, τις σχέσεις της με τους συνομηλικούς και τους εκπαιδευτικούς κάτω από το πρίσμα και του φύλου της και της πολιτισμικής της προέλευσης και να λάβει υπόψη τόσο ζητήματα ρατσισμού και σεξισμού που τυχόν εκδηλώνονται στο σχολείο και έχουν – πιθανόν – ως «θύμα» τους τη Μ. Τέλος, οφείλει να εκτιμήσει και την επίδραση του ευρύτερου κοινωνικο-πολιτικού πλαισίου (εκπαιδευτική πολιτική για τα παιδιά των μεταναστών, αντιλήψεις για και προσδοκίες εκπαιδευτικών από τα παιδιά των μεταναστών, απόψεις και στάσεις της ευρύτερης κοινωνίας απέναντι στους Αλβανούς κλπ.) τόσο στη Μ. όσο και στο σχολείο της.

Στις **Περίπτώσεις 2 & 3** ο/η Σύμβουλος θα πρέπει να αποφασίσει πού θα δοθεί το βάρος κατά τη συμβουλευτική διαδικασία: στις κοινωνικά προσδιορισμένες ή στις πολιτισμικά προσδιορισμένες αντιλήψεις και προσδοκίες για τους ρόλους των φύλων; Η ενασχόληση με δραστηριότητες που θεωρούνται «αγορίστικες» ή η δημόσια εκδήλωση της σεξουαλικότητας είναι κατακριτέες από την ευρύτερη κοινωνική ομάδα και περιθωριοποιούν τα κορίτσια, αν και ίσως σε μικρότερο βαθμό τα τελευταία χρόνια. Όταν, όμως, οι συμπεριφορές αυτές ειπωθούν μέσα στο πλαίσιο των αντιλήψεων και των προσδοκιών της συγκεκριμένης πολιτισμικής ομάδας στην οποία ανήκουν, τα κορίτσια έρχονται αντιμέτωπα με μια ακόμη μορφή καταπίεσης, συχνά ισχυρότερη. Τα πράγματα δυσκολεύουν ακόμη περισσότερο, όταν υπάρχει σύγκρουση ανάμεσα στις κοινωνικά προσδιορισμένες και τις πολιτισμικά προσδιορισμένες αντιλήψεις για τα φύλα, καθώς τα κορίτσια βρίσκονται σε ένα διπλό αδιέξοδο, όπου ό,τι κι αν διαλέξουν θα τους φέρει αντιμέτωπες με την άλλη πλευρά. Αυτό το «διπλό αδιέξοδο» καλείται ο/η Σύμβουλος να λάβει υπόψη και να βοηθήσει τις Συμβουλευόμενες να αντιμετωπίσουν.

Προτάσεις

Διαπιστώνεται, λοιπόν, όσον αφορά την παροχή υπηρεσιών Διαπολιτισμικής Συμβουλευτικής στα κορίτσια, ότι ο/η Σύμβουλος οφείλει να λαμβάνει υπόψη και την ταυτότητα του φύλου και τα θέματα που τα κορίτσια φέρνουν στη συμβουλευτική, αλλά και την ποικιλομορφία και τη μοναδικότητά τους εξαιτίας των ατομικών τους διαφορών.

Ο/Η Σύμβουλος: (α) αποφεύγει τη στερεοτυπική μεταχείριση και (β) κατανοεί πόσο διάχυτα είναι τα στερεότυπα του φύλου, πώς ενισχύονται

από την κοινωνικοποίηση και τι εμπόδια δημιουργούν στην ανάπτυξη αγοριών και κοριτσιών.

Πέρα από την εφαρμογή της Διαπολιτισμικής Συμβουλευτικής με κορίτσια στο χώρο του σχολείου, οι ερευνητικές προσπάθειες, η ακαδημαϊκή κοινότητα και οι επαγγελματίες Σύμβουλοι και Ψυχολόγοι οφείλουν να στραφούν προς μια περισσότερο ολιστική θεώρηση του κάθε ατόμου που γίνεται αποδέκτης των υπηρεσιών της Συμβουλευτικής (Constantine, 2002) και μην παραβλέπουν τις πολιτικές επιπτώσεις του φύλου και του πολιτισμού στη θεωρία και την πράξη της Συμβουλευτικής (Hansen et al., 2002).

Αντί επιλόγου...

Πρέπει να ζήσεις στη χώρα κάποιου άλλου για να καταλάβεις...⁸

Πώς είναι να είσαι ξένος;

Πώς είναι να βρίσκεσαι σε μια τάξη όπου όλοι έχουν ξανθά μαλλιά κι εσύ έχεις μαύρα;

Πώς είναι να λέει ο δάσκαλος, «Όσοι δε γεννήθηκαν σ' αυτήν τη χώρα ας σηκώσουν το χέρι τους» κι εσύ να 'σαι η μοναδική που το σηκώνεις;

Κι όταν σηκώνεις το χέρι σου, όλοι να σε κοιτάνε και να σε κοροϊδεύουνε;

Πρέπει να ζήσεις στη χώρα κάποιου άλλου για να καταλάβεις...

Πώς είναι να σου συμπεριφέρεται ο δάσκαλος σαν να έχεις ζήσει εδώ όλη σου τη ζωή;

Πώς είναι να μιλά ο δάσκαλος πολύ γρήγορα κι εσύ να είσαι η μόνη που δεν καταλαβαίνεις τι λέει και να προσπαθείς να του πεις να μιλά πιο αργά;

Κι όταν το κάνεις, όλοι να σου λένε, «Αν δεν καταλαβαίνεις, να πας σε μικρότερη τάξη ή να φύγεις από δω»;

Πρέπει να ζήσεις στη χώρα κάποιου άλλου για να καταλάβεις...

Πώς είναι να κάνεις τα πάντα αντίθετα;

Όταν φοράς τα ρούχα της πατρίδας σου και όλοι νομίζουν πως είσαι τρελή που φοράς αυτά τα ρούχα, ενώ εσύ νομίζεις πως είναι όμορφα;

Πρέπει να ζήσεις στη χώρα κάποιου άλλου για να καταλάβεις...

Πώς είναι να είσαι πάντα η χαμένη;

Πώς είναι να σε πειράζουν κάποιοι ενώ δεν τους έχεις κάνει τίποτα;

Τους λες να σταματήσουν, μα εκείνοι σου λένε πως δε σου έκαναν
8 Γράφτηκε από τη μαθήτριά της 3ης τάξης του Γυμνασίου Newton North [Newton, MA, ΗΠΑ], Νογ Χου, που ήρθε από την Καμπότζη [Απόδοση στα Ελληνικά από τα Αγγλικά: Αναστασία Ψάλτη]

τίποτα.

Κι όταν συνεχίζουν να σε πειράζουν τόσο που δεν αντέχεις άλλο, πηγαίνεις στο δάσκαλο και του ζητάς να τους πει να σταματήσουν.

Εκείνοι λένε πως δεν έκαναν τίποτα για να σε πειράξουν.

Τότε ο δάσκαλος ρωτά τη διπλανή σου κι εκείνη λέει, «Δεν της έκανε κανείς τίποτα» κι εσύ δεν έχεις κανένα μάρτυρα πια. Έτσι ο δάσκαλος πιστεύει πως λες ψέματα.

Πρέπει να ζήσεις στη χώρα κάποιου άλλου για να καταλάβεις...

Πώς είναι να προσπαθείς να μιλήσεις και να μην προφέρεις τις λέξεις σωστά;

Δεν σε καταλαβαίνουν.

Γελάνε μαζί σου, αλλά εσύ δεν ξέρεις ότι γελάνε με σένα κι αρχίζεις να γελάς μαζί τους.

Τότε σου λένε, «Είσαι τρελή, κορίτσι μου, γελάς με τον εαυτό σου; Φύγε από 'δω».

Πρέπει να ζήσεις στη χώρα κάποιου άλλου χωρίς γλώσσα για να καταλάβεις...

Πώς είναι να περπατάς στο δρόμο και όλοι να γυρίζουν και να κοιτούν εσένα κι εσύ να μην ξέρεις ότι σε κοιτάζουν.

Κι όταν το καταλάβεις, θέλεις να κρύψεις το πρόσωπό σου, αλλά δεν ξέρεις πού, γιατί είναι παντού.

Πρέπει να ζήσεις στη χώρα κάποιου άλλου για να το νιώσεις αυτό...

Βιβλιογραφία

Αθανασιάδου, Χ. (2002). Νέες Γυναίκες με Πανεπιστημιακή Μόρφωση και η Συμφιλίωση της Ιδιωτικής και της Δημόσιας Σφαιράς στο Σχεδιασμό της Ενήλικης Ζωής. Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή. Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Τμήμα Ψυχολογίας.

Ανδρούσου, Α., Ασκούνη, Ν., Μάγος, Κ., & Χρηστίδου – Λιοναράκη, Σ. (2001) Εκπαίδευση: Πολιτισμικές Διαφορές και Κοινωνικές Ανισότητες. Τόμος Β': Εθνοπολιτισμικές Διαφορές και Εκπαίδευση. Πάτρα: Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο.

Arredondo, P., & Glauner, T. (1992). Personal Dimensions of Identity Model. Boston, MA: Empowerment Workshops.

Arredondo, P., Psalti, A., & Cella, K. (1993). The woman factor in multicultural counseling. *Counseling and Human Development*, 25, 1-8.

Arredondo, P., Toporek, R., Brown, S., Jones, J., Locke, D.C., Sanchez, J., & Sta-

dler, H. (1996). Operationalization of the multicultural counseling competencies. Washington, DC: Association for Multicultural Counseling and Development.

Atkinson, D.R., Morten, G., & Sue, D.W. (1989). *Counseling American Minorities. A Cross Cultural Perspective* (3rd edition). Dubuque, IA: Wm. C. Brown Publishers.

Bowman, S.L., King, K.D. (2003). Gender, Feminism, and Multicultural Competencies. In D.B. Pope-Davis, H.L.K. Coleman, W. Ming Liu, and R.L. Toporek (Eds.), *Handbook of Multicultural Competencies in Counseling and Psychotherapy* (pp. 59-71). Thousand Oaks, CA: Sage.

Chae, M.H. (2001/2002). Gender and ethnicity in identity formation. *The New Jersey Journal of Professional Counseling*, 56, 17-23.

Constantine, M.G. (2001). The intersection of race, ethnicity, gender, and social class in counseling: Examining selves in cultural contexts. *Journal of Multicultural Counseling and Development*, 30(4), 210-215.

Coleman, H.L.K., Pope-Davis, D.B. (2001). Integrating Multicultural Counseling theory. An introduction. In D.B. Pope-Davis and H.L.K. Coleman (Eds.), *The Intersection of Race, Class and Gender in Multicultural Counseling* (pp. ix-xiv). Thousand Oaks, CA: Sage.

Cross, W.E., Jr. (1971). The Negro-to-Black conversion experience: Towards a psychology of Black liberation. *Black World*, 20, 13-27.

Cross, T.L., Bazron, B.J., Dennis, K.W. & Isaacs, M.R. (1989). *Toward a Culturally Competent System of Care*. Washington, DC: Child and Adolescent Service System Program Technical Assistance Center.

Δεληγιάννη – Κουϊμτζή, Β. (2000). (Επιμ.). Ταυτότητες Φύλου στην Εφηβεία και το Σχολικό Πλαίσιο. Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.

Deliyanni, K., Psalti, A., Sakka, D., & Ziogou, S. (1995). Educated repatriated women from the former USSR and their careers. *New Era in Education*, 76(2), 34-41.

Δεληγιάννη-Κουϊμτζή, Β., & Ζιώγου, Σ. (1997) (Επιμ.), Φύλο και Σχολική Πράξη. Θεσσαλονίκη: Βάνιας.

Δεληγιάννη – Κουϊμτζή, Β., & Σακκά, Δ. (2005). Μεγαλώνοντας ως Αγόρι: Διερεύνηση της Ανάπτυξης της Ανδρικής Ταυτότητας στην Εφηβική Ηλικία. Αθήνα: Gutenberg.

Γεώργας, Δ. & Παπαστυλιανού, Α. (1993). Επιπολιτισμός Ποντίων και Βορειοηπειρωτών στην Ελλάδα: Ψυχολογικές Διεργασίες Προσαρμογής. Αθήνα: Γενική Γραμματεία Απόδημου Ελληνισμού.

Γιωτσίδη, Β., & Σταλίκας, Α. (2004). Η διαπολιτισμική συμβουλευτική και ψυχοθεραπεία σε πρόσφυγες: Ψυχοκοινωνικές ανάγκες και πολιτισμικές διαφορές. *Ψυχολογία*.11 (1), 34-52.

Gloria, A.M. (2001). The cultural construction of Latinas. Practice implications of

multiple realities and identities. In D.B. Pope-Davis and H.L.K. Coleman (Eds.), *The Intersection of Race, Class and Gender in Multicultural Counseling* (pp. 3-24). Thousand Oaks, CA: Sage.

Hansen, L.S., Gama, E.M.P., & Harkins, A.K. (2002). Revisiting gender issues in Multicultural Counseling. In P.B. Pedersen, J.G. Draguns, W.J. Lonner, and J.E. Trimble (Eds.), *Counseling Across Cultures* (5th edition) (pp. 163 – 184). Thousand Oaks, CA: Sage Publications Inc.

Harley, D.A., Jolivet, K., McCormick, K., & Tice, K. (2002). Race, class, and gender: A constellation of positionalities with implications for counseling. *Journal of Multicultural Counseling and Development*, 30(4), 216-238.

Helms, J.E. (1984). Toward a theoretical explanation of the effects of race on counseling: A Black and White model. *Counseling Psychologist*, 12, 153-165.

Helms, J.E., & Richardson, T.Q. (1997). How "Multiculturalism" obscures race and culture as differential aspects of counseling competency. In D.B. Pope-Davis and H.L.K. Coleman (Eds.), *Multicultural counseling competencies: Assessment, education and training, and supervision* (pp. 60-79). Thousand Oaks, CA: Sage.

I.M.E.Π.O. (2004). Στατιστικά Δεδομένα για τους Μετανάστες στην Ελλάδα. www.imepo.gr/documents/IMEPO_Report_Greek_revised_Final1.pdf [πρόσβαση: 18.4.2006].

Jackson, L.R. (2001). The intersection of race and gender in African American women's experiences of self and other at a predominantly White women's college. In D.B. Pope-Davis and H.L.K. Coleman (Eds.), *The Intersection of Race, Class and Gender in Multicultural Counseling* (pp. 49-70). Thousand Oaks, CA: Sage.

Kluckhohn, F.R., Strodtbeck, F.L. (1961). *Variations in Value Orientations*. Evanston, IL: Row, Patterson.

Κρίβας, Σ. (1998). Διαπολιτισμική Συμβουλευτική – Προσανατολισμός: Μια αναγκαιότητα για την ελληνική κοινωνία – Μια πρόκληση για το θεσμό Συμβουλευτική – Προσανατολισμός. *Επιθεώρηση Συμβουλευτικής και Προσανατολισμού*, 46-47.

Κρίβας, Σ. (1999). Αξίες και ανάπτυξη για τη σταδιοδρομία μέσω της Διαπολιτισμικής Συμβουλευτικής: Η συγκρότηση ενός μοντέλου. *Επιθεώρηση Συμβουλευτικής και Προσανατολισμού*, 50-51, 58-65.

Lee, W. (1999). *Introduction to Multicultural Counseling*. Philadelphia: Taylor & Francis.

Madden, M.E., & Hyde, J.S. (1998). Integrating gender and ethnicity into psychology courses. *Psychology of Women Quarterly*, 22, 1-12.

Oakland, T. (2005). Commentary #1: What is Multicultural School Psychology? In C.L. Frisby and C.R. Reynolds (Eds.), *Comprehensive Handbook of Multicultural School Psychology* (pp.3-13). Hoboken, NJ: John Wiley & Sons.

Quina, K., & Bronstein, P. (2003). Introduction. Gender and multiculturalism in psychology: Transformations and new directions. In P. Bronstein and K. Quina (Eds.), *Teaching Gender and Multicultural Awareness. Resources for the Psychology Classroom* (pp. 3-11). Washington, DC: American Psychological Association.

Παλαιολόγου, Ν. (1999). Ανάγκες συμβουλευτικής μαθητών με διαπολιτισμικά χαρακτηριστικά στο ελληνικό δημοτικό σχολείο. *Επιθεώρηση Συμβουλευτικής και Προσανατολισμού*, 50-51, 66-72.

Pedersen, P.B. (1991). Introduction to the special issue on multiculturalism as a fourth force in counseling. *Journal of Counseling and Development*, 70, 4.

Pedersen, P.B., Draguns, J.G., Lonner, W.J., & Trimble, J.E. (Eds.) (2002). *Counseling Across Cultures* (5th edition). Thousand Oaks, CA: Sage Publications Inc.

Reid, P.T., & Kelly, E. (1994). Research on women of color: From ignorance to awareness. *Psychology of Women Quarterly*, 18, 477-486.

Σιδηροπούλου-Δημακάκου, Δ. (2000). Η συμβουλευτική στη νέα χιλιετία. *Νέα Παιδεία*, 94, 66-74.

Σιδηροπούλου-Δημακάκου, Δ. (2003). Επαγγελματική συμβουλευτική και πολιτισμική διαφορετικότητα. *Ψυχολογία*, 10(2-3), 399-413.

Sue, D.W., & Sue, D. (1999). *Counseling the culturally different: Theory and practice* (3rd ed.). New York: John Wiley.

Sue, D.W., Carter, R.T., Casas, J.M., Fouad, N.A., Ivey, A.E., Jensen, M., LaFromboise, T., Manese, J.E., Ponterotto, J.G., Vazquez-Nuttall, E. (1998). *Multicultural Counseling Competencies. Individual and Organizational Development*. Thousand Oaks, CA: Sage.

Weber, L. (1998). A conceptual framework for understanding race, class, gender, and sexuality. *Psychology of Women Quarterly*, 22, 13-32.

7. Νέες γυναίκες, ταυτότητα, σώμα και φαγητό: Φεμινιστικές Θεωρίες για τις διαταραχές στην πρόσληψη τροφής

Ευρυνόμη Αυδή

Οι διαταραχές στην πρόσληψη τροφής αποτελούν ένα σημαντικό ζήτημα υγείας που αφορά κυρίως νεαρές γυναίκες στις δυτικές κοινωνίες. Στα σύγχρονα εγχειρίδια της ψυχιατρικής διακρίνονται η νευρογενής (ή ψυχογενής) ανορεξία και η νευρογενής βουλιμία, ενώ τα τελευταία χρόνια αναγνωρίζεται η σημασία συμπεριφορών που άπτονται της ανορεξίας και της βουλιμίας, οι οποίες ονομάζονται διαταραχές στην πρόσληψη τροφής μη-προσδιοριζόμενες αλλιώς. Αυτές οι διαταραχές περιλαμβάνουν, μεταξύ άλλων, τη συστηματική χρήση καθαρτικών και διουρητικών ή την πρόκληση εμετού μετά την πρόσληψη μικρής ποσότητας τροφής, τη μάζηση, επανειλημμένα, μεγάλης ποσότητας τροφής χωρίς κατάποση, και τη διαταραχή υπερφαγίας, όπου το άτομο εμφανίζει επανειλημμένα επεισόδια υπερφαγίας, κατά τα οποία καταναλώνει υπερβολικές ποσότητες τροφής σε μικρό χρονικό διάστημα (APA, 1994. WHO, 1992).

Η τεράστια πλειοψηφία των ατόμων που παρουσιάζουν διαταραχές στην πρόσληψη τροφής είναι νεαρές γυναίκες, ανεξάρτητα από την εθνικότητα και την κοινωνικοοικονομική τους τάξη. Η νευρογενής ανορεξία έχει χαρακτηριστεί ως μια από τις συχνότερες χρόνιες ασθένειες στις έφηβες (Touyz & Beaumont, 2001) ενώ η συχνότητα της ανορεξίας και της βουλιμίας αυξάνεται τόσο σε ομάδες λευκών, νέων γυναικών μεσοαστικής τάξης, αλλά όλο και περισσότερο και σε άλλες εθνικές και κοινωνικοοικονομικές ομάδες (Dolan, Lacey & Evans, 1990; Rhea, 1999; Wardle et al., 1993; Nasser, 2000). Υπολογίζεται ότι το 90- 95% αυτών που διαγιγνώσκονται με ανορεξία και βουλιμία είναι γυναίκες (Hughes, 1991) και επομένως, αν πάρουμε υπόψη τη μεγάλη συχνότητα και άλλων διαταραγμένων πρακτικών πρόσληψης τροφής στις γυναίκες που δεν πληρούν τα κριτήρια για κλινική διάγνωση (Malson, 2000), το θέμα του φύλου στις διαταραχές στην πρόσληψη τροφής αποκτά τεράστια σημασία όσο αφορά την κατανόηση και την αντιμετώπισή τους. Έχει υποστηριχθεί ότι οι διαταραχές στην πρόσληψη τροφής είναι αναπόφευκτα έμφυλες κατηγορίες, όχι μόνο επειδή εμφανίζονται στη συντριπτική πλειοψηφία τους σε νέες γυναίκες, αλλά και επειδή έχουν οριστεί εξαρχής σε συνάρτηση με αναπαραστάσεις γύρω από τη θηλυκότητα. «Η ανορεξία χωρίς αμφιβολία λέει κάτι για το τι σημαίνει να είσαι γυναίκα στον πολιτισμό του όψιμου 20ου αιώνα» (Malson, 1998: 6). Το τι μπορεί να αποκαλύπτουν οι διαταραχές στην πρόσληψη τροφής για την ταυτότητα, την υποκειμενικότητα και τη θέση των γυναικών αποτελεί το θέμα του κεφαλαίου αυτού.

Αρχικά θα περιγράψω τα βασικά χαρακτηριστικά της ανορεξίας και της βουλιμίας, και έπειτα θα παρουσιάσω τις βασικές αιτιολογικές υποθέσεις για την ανάπτυξή τους, εστιάζοντας στο ζήτημα του φύλου και σε θεωρίες που τις συνδέουν με τη θηλυκή ταυτότητα. Θα αντλήσω κυρίως από τις φεμινιστικές ψυχοδυναμικές θεωρίες, που συνδέουν το ευρύτερο κοινωνικό πλαίσιο, και κυρίως τα συστήματα λόγου και τις πρακτικές σε σχέση με το φύλο, με την ψυχική ανάπτυξη και λειτουργία. Τέλος θα αναφερθώ σε πρόσφατες μεταδομικές φεμινιστικές αναλύσεις που εξετάζουν κριτικά την αυτονόητη σύνδεση ανάμεσα στις δυσκολίες σε σχέση με το φαγητό και το σώμα με τη θηλυκότητα, και αμφισβητούν τη χρησιμότητα της διάκρισης ανάμεσα σε παθολογικές και φυσιολογικές πρακτικές πρόσληψης τροφής και ελέγχου του σώματος.

Νευρογενής ανορεξία

Περιγραφές νεαρών κοριτσιών οι οποίες «φθίνουν», αρνούμενες να φάνε, υπάρχουν από το μεσαιώνα στη δυτική Ευρώπη, οι λεγόμενες «άγιες ανορεκτικές» ή τα «κορίτσια που νηστεύουν». Πρόσφατες ιστορικές αναλύσεις του φαινομένου αυτού, το οποίο εξαπλώθηκε κατά τον 13ο-16ο αιώνα κυρίως στην Ιταλία, υποστηρίζουν ότι η άρνηση θρέψης σε εκείνο το ιστορικό πλαίσιο συνδεόταν με τον ασκητισμό, τη θρησκευτική ευλάβεια και την αγνότητα, και ανήκε στη σφαίρα της θρησκείας και όχι της ιατρικής (Brumberg, 1988. Tait, 1993). Η άρνηση της τροφής μελετήθηκε για πρώτη φορά από την ιατρική σκοπιά στα τέλη του 19ου αιώνα. Στα πρώτα ιατρικά κείμενα για το φαινόμενο, ο Charles Lasègue (1873) και ο William Gull (1874) πρότειναν τους όρους «υστερική ανορεξία» και «νευρογενής ανορεξία», αντίστοιχα. Στα πρώιμα αυτά ιατρικά κείμενα, η νευρογενής ανορεξία περιγράφεται ως μια συνθήκη που παρουσιάζεται σε νεαρές γυναίκες, χαρακτηρίζεται από την άρνηση τροφής, τη σημαντική απώλεια βάρους και την αμηνόρροια, και δεν έχει οργανική αιτιολογία (Malson, 2000). Η σταδιακή ιατροκοποίηση της «ασκητικής διαίτας» επιτελέσθηκε μέσα σε ένα ευρύτερο πλαίσιο πολιτικών αλλαγών, που συνδέονται με την άνοδο της επιστημονικής ιατρικής (Herpworth & Griffin, 1990).

Σήμερα η ψυχογενής ανορεξία ορίζεται σε σχέση με την άρνηση του ατόμου να διατηρήσει το βάρος του στο ελάχιστο φυσιολογικό, σε συνδυασμό με τον έντονο φόβο του πάχους, τη διαστρεβλωμένη εικόνα για το σχήμα και το βάρος του σώματος, και την αμηνόρροια (APA, 1994. WHO, 1992). Η απώλεια του βάρους συνήθως επιτυγχάνεται μέσω υπερβολικής διαίτας, αλλά επίσης χρησιμοποιούνται και συμπεριφορές κάθαρσης (δηλαδή πρόκληση εμετού, κατάχρηση καθαρτικών και διουρητικών) και η υπερβολική σωματική άσκηση. Ο όρος ανορεξία δεν αποδίδει με ακρίβεια τα

χαρακτηριστικά της διαταραχής αυτής, καθώς οι περισσότερες γυναίκες με αυτή τη διάγνωση δεν έχουν χάσει την όρεξή τους ή το ενδιαφέρον τους για το φαγητό. Η αστία και η κατάχρηση καθαρτικών έχει σημαντικές οργανικές συνέπειες, όπως είναι η χαμηλή αρτηριακή πίεση, η μείωση της μάζας των οστών, η βραδυκαρδία, η υποθερμία, η ξηροδερμία, η ευθραυστότητα των νυχιών, σοβαρές μεταβολικές διαταραχές, την αναιμία, και, σε ακραίες περιπτώσεις, το κώμα. Το 10% περίπου των ατόμων με ανορεξία υποσιτίζονται σε βαθμό τέτοιο που καταλήγουν στο θάνατο. Η ανορεξία ξεκινά συνήθως νωρίς στην εφηβεία, εμφανίζεται περίπου στο 1% του πληθυσμού, πολλές φορές ακολουθεί μια περίοδο δίαιτας και συχνά εμφανίζεται μετά από κάποιο ψυχοπαιστικό γεγονός, συνήθως ένα γεγονός απώλειας (Szmulker & Treasure, 1998). Είναι ενδιαφέρον ότι στις πρώιμες κλινικές περιγραφές της ανορεξίας, όπως και σε περιγραφές γυναικών με ανορεξία σε μη δυτικές κοινωνίες (π.χ. Nasser, 2000), δεν υπάρχει αναφορά σε ένα από τα βασικά συμπτώματα της διαταραχής όπως ορίζεται στη σύγχρονη ψυχιατρική, δηλαδή το φόβο του πάχους και τη διαταραχή στην αντίληψη της εικόνας του σώματος. Αυτή η διαφορά στη συμπτωματολογία καταδεικνύει την τεράστια σημασία του κοινωνικοπολιτισμικού πλαισίου στην εκδήλωση της ανορεξίας, καθώς ο φόβος του πάχους είναι εναρμονισμένος με την «κουλτούρα του λεπτού σώματος» που είναι χαρακτηριστική της σύγχρονης δυτικής κοινωνίας (Szmulker & Treasure, 1998).

Νευρογενής βουλιμία

Η νευρογενής βουλιμία για πρώτη φορά περιγράφηκε σαν μια «επικίνδυνη εκδοχή της ανορεξίας» από τον βρετανό ψυχίατρο Russell (1979), και αναγνωρίστηκε ως διαφορετική διαγνωστική κατηγορία με την έκδοση του DSM-IV (APA, 1994). Παρότι η βουλιμία εμφανίστηκε στη δεκαετία του 1970, ο επιπολασμός της σύντομα ξεπέρασε αυτόν της ανορεξίας, και φαίνεται ότι αυτή η αύξηση στη διάγνωση αντανάκλα μια υπαρκτή κατακόρυφη αύξηση των περιστατικών βουλιμίας. Σήμερα παραμένει μια συζήτηση στη βιβλιογραφία όσο αφορά το εάν η ανορεξία και η βουλιμία αποτελούν δύο εκφάνσεις του ίδιου φαινομένου ή όχι, δεδομένου ότι ένα σημαντικό ποσοστό γυναικών που εμφανίζουν ανορεξία (υπολογίζεται στο 50%) μετά από κάποιο καιρό παρουσιάζουν βουλιμία (Gilbert & Thompson 1996. Gleaves, Brown & Warren, 2004).

Το βασικό χαρακτηριστικό της βουλιμίας είναι τα επεισόδια υπερφαγίας, κατά τα οποία το άτομο καταναλίσκει σε μικρό χρονικό διάστημα υπερβολική ποσότητα φαγητού, που ακολουθούνται από κάθαρση (πρόκληση εμετού ή κατάχρηση καθαρτικών). Τα επεισόδια υπερφαγίας συνοδεύονται από συναισθήματα απώλειας ελέγχου, ντροπής και ενοχής. Αν και πολλές

γυναίκες έχουν επεισόδια υπερφαγίας και αρκετές πειραματίζονται με την πρόκληση εμετού, η κλινική διάγνωση για τη βουλιμία προϋποθέτει τα επεισόδια υπερφαγίας και κάθαρσης να συμβαίνουν τουλάχιστον δύο φορές την εβδομάδα για τουλάχιστον τρεις μήνες, ενώ σε άλλη περίπτωση ορίζεται ως διαταραχή στην πρόσληψη τροφής μη προσδιοριζόμενη αλλιώς (APA, 1994). Όπως και στην ανορεξία, οι γυναίκες με διάγνωση βουλιμίας παρουσιάζουν έντονη ενασχόληση με το σχήμα και το βάρος του σώματος, η αυτοεκτίμησή τους εξαρτάται από αυτό, ενώ το βάρος τους συνήθως είναι φυσιολογικό, αν και υπάρχουν ενδείξεις ότι αρκετές είχαν αυξημένο βάρος πριν την έναρξη της διαταραχής. Η βουλιμία τυπικά ξεκινά στην εφηβεία, παρουσιάζεται στο 1-3% του πληθυσμού, και σε αρκετά υψηλότερα ποσοστά σε κάποιες ομάδες, όπως είναι τα μοντέλα, οι αθλήτριες, και οι φοιτήτριες. Οι συχνοί εμετοί μπορεί να προκαλέσουν σημαντικές σωματικές δυσλειτουργίες, όπως ηλεκτρολυτικές ανωμαλίες, φθορά στην αδαμαντίνη των δοντιών, διόγκωση των σιελογόνων αδένων, αλλά και απορύθμιση του συστήματος που ελέγχει την όρεξη (Szmulker & Treasure, 1998).

Όσο αφορά τη θεραπεία, φαίνεται ότι μακροπρόθεσμα η θεραπευτική αποτελεσματικότητα στις διαταραχές στην πρόσληψη τροφής είναι περιορισμένη, και υπολογίζεται περίπου στο 30-40% (π.χ. Bergh et al., 2002. Richards et al., 2000). Πολλές γυναίκες, εξάλλου, αντιδρούν στη διάγνωση και στη θεραπεία, επειδή θεωρούν ότι δεν έχουν πρόβλημα ή επειδή δεν επιθυμούν να αλλάξουν. Η πρόγνωση για τη θεραπεία δεν είναι καλή όταν συντρέχουν οι εξής λόγοι: μεγαλύτερη ηλικία έναρξης, μεγαλύτερη διάρκεια των συμπτωμάτων, προηγούμενες ψυχιατρικές νοσηλείες, φτωχή προνοσηρή λειτουργικότητα, παρουσία κάποιας διαταραχής προσωπικότητας και κακές ενδο-οικογενειακές σχέσεις (Szmulker & Treasure, 1998).

Θεωρίες αιτιοπαθογένειας

Οι περισσότεροι θεωρητικοί συμφωνούν ότι η αιτιολογία των διαταραχών στην πρόσληψη τροφής είναι πολυπαρογοντική, καθώς βιολογικοί, ψυχολογικοί και κοινωνικοί παράγοντες συμβάλλουν στην ανάπτυξη και στη διατήρησή τους. Οι περισσότερες ψυχολογικές θεωρήσεις, αν και έχουν ενσωματώσει υποθέσεις που τονίζουν τη σημασία του κοινωνικού φύλου, διατηρούν παρ' όλα αυτά μια ενδοατομική έμφαση. Το κεφάλαιο αυτό θα εστιαστεί στις φεμινιστικές ερμηνείες για τις διαταραχές στην πρόσληψη τροφής, οι οποίες έχουν επηρεαστεί σε μεγάλο βαθμό από την ψυχοδυναμική θεωρία, κυρίως της σχολής των αντικειμενότροπων σχέσεων, και πιο πρόσφατα από τον κοινωνικό κονστρουξιονισμό και το μεταδομισμό. Οι περισσότερες θεωρίες εστιάζονται στην ανορεξία αλλά παρόμοια επιχειρήματα θεωρείται ότι ισχύουν και στην περίπτωση της

βουλιμίας. Θα αναφέρομαι χωριστά στην ανορεξία ή στη βουλιμία μόνον όπου οι υποθέσεις διαφοροποιούνται.

Αρχικά, θα συνοψίσω τις βασικές ψυχοδυναμικές υποθέσεις που έχουν διατυπωθεί για τις διαταραχές στην πρόσληψη τροφής, οι οποίες αποτελούν τη βάση επάνω στην οποία αναπτύχθηκαν οι φεμινιστικές ψυχοδυναμικές προσεγγίσεις. Μια βασική ψυχοδυναμική θέση είναι ότι τα συμπτώματα αποτελούν τη συμβολική αναπαράσταση μιας ψυχικής σύγκρουσης, και έτσι η σχέση με το φαγητό στις διαταραχές στην πρόσληψη τροφής μπορεί να αναπαριστά μια σειρά από εσωτερικές συγκρούσεις. Διάφορα ζητήματα έχουν προταθεί κατά καιρούς όσο αφορά την κεντρική σύγκρουση που υπολανθάνει, για παράδειγμα η σεξουαλικότητα, ο έλεγχος, η επιθετικότητα, η εξάρτηση και η δύναμη (Dare & Crowther, 1998). Υπάρχουν διάφορες ψυχοδυναμικές ερμηνείες που συνδέουν τις διαταραχές στην πρόσληψη τροφής με το φόβο της σεξουαλικότητας, της σεξουαλικής ωριμότητας, και της γονιμότητας, και η καταστολή των σεξουαλικών αισθημάτων συνδέεται με τον περιοριστικό τύπο της ανορεξίας και της βουλιμίας και ενισχύεται από τις ορμονικές αλλαγές που ακολουθούν την αστία. Μια άλλη ψυχοδυναμική ερμηνεία συνδέει τη συμπτωματολογία με δυσκολίες γύρω από τον έλεγχο, που μπορεί για παράδειγμα να αφορά τις ορμές, τις επιθυμίες και τις ανάγκες. Η ανορεξία χαρακτηρίζεται από απόλυτο, άκαμπο και βάνουσο έλεγχο, ενώ η βουλιμία από την προσπάθεια για έλεγχο και την απώλεια του ελέγχου, που συνοδεύεται από έντονη ντροπή και ενοχή. Οι γυναίκες με διαταραχές στην πρόσληψη τροφής συχνά θεωρούν τον εαυτό τους αηδιαστικά αδηφάγο και ο στοματικός αισθησιασμός θεωρείται σαν κάτι επικίνδυνο και επαίσχυντο, ενώ η ίδια η όρεξη (για φαγητό και για άλλες αισθησιακές λειτουργίες) βιώνεται ως αποκρουστική και επικίνδυνη. Επίσης, ειδικά η ανορεξία μπορεί να χρησιμοποιείται για τον έλεγχο των στενών σχέσεων. Μια άλλη ψυχοδυναμική υπόθεση εστιάζεται σε δυσκολίες στη διαχείριση της επιθετικότητας. Η ανορεξία έχει περιγραφεί ως έκφραση της γυναικείας βίας ενάντια στον εαυτό, ενάντια στο σώμα (το οποίο μπορεί να αντιπροσωπεύει και το σώμα της μητέρας) και ενάντια στην ενήλικη θηλυκή σεξουαλικότητα και δημιουργικότητα, όπως αυτή εκφράζεται μέσα από την αναπαραγωγική διαδικασία. Υποστηρίζεται, επίσης, ότι πολλές νέες γυναίκες που παρουσιάζουν ανορεξία και βουλιμία βιώνουν έντονες συγκρούσεις ανάμεσα στην εξάρτηση και στην αυτονόμηση. Το ζήτημα της διαφοροποίησης αποτελεί βασικό στοιχείο και πολλών φεμινιστικών υποθέσεων για τις διαταραχές στην πρόσληψη τροφής, οι οποίες προτείνουν ότι δυσκολίες στην πρώιμη σχέση μάνας-κόρης, οδηγούν σε δυσκολίες στη διαφοροποίηση, στην οργάνωση του εαυτού και στην εδραίωση μιας σταθερής ταυτότητας, και ότι αυτό εκφράζεται μέσα από τα συμπτώματα.

Τέλος, πρόσφατα ψυχοδυναμικά μοντέλα εστιάζονται στη δυσκολία της αυτορρύθμισης που χαρακτηρίζει τις διαταραχές στην πρόσληψη τροφής σε σωματικό και συναισθηματικό επίπεδο, και υποστηρίζουν ότι τα συμπτώματα διευκολύνουν τη διάσχιση από ανυπόφορα συναισθήματα, σκέψεις και σωματικές αισθήσεις, και ότι έτσι χρησιμοποιούνται για να διατηρηθεί η σχέση ανάμεσα στο σωματικό και στο ψυχικό επίπεδο, ώστε να διατηρεί η νέα γυναίκα την εικόνα ενός εαυτού «αγνού» χωρίς επιθυμίες, ανάγκες, (αρνητικά) συναισθήματα ή σκέψεις (Dare & Crowther, 1998).

Φεμινιστικά μοντέλα για τις διαταραχές στην πρόσληψη τροφής

Σύμφωνα με την οπτική του φύλου, υπάρχει μια πληθώρα κοινωνικών πιέσεων που αφορούν κυρίως τις γυναίκες, και οι οποίες προάγουν πρακτικές όπως είναι η χρόνια δίαιτα, οι συμπεριφορές υπερφαγίας και κάθαρσης, και η υπερβολική ενασχόληση με το σώμα και την εμφάνιση. Με βάση αυτήν την κοινή παραδοχή, έχουν διατυπωθεί μια σειρά από φεμινιστικές ερμηνείες για τη διαταραγμένη σχέση των γυναικών με το σώμα τους και το φαγητό, κάποιες από τις οποίες εστιάζονται κυρίως στο κοινωνικό πλαίσιο και στην «κουλτούρα του λεπτού σώματος» και κάποιες στην ψυχοκοινωνική ανάπτυξη των νέων γυναικών και σε συγκρούσεις γύρω από τη θηλυκή ταυτότητα (Gilbert & Thompson, 1996. Herworth & Griffin, 1995).

A. Η «κουλτούρα του λεπτού σώματος»

Αρκετές μελέτες τοποθετούν τη ρίζα της προβληματικής σχέσης των γυναικών με το σώμα τους στη λεγόμενη «κουλτούρα του λεπτού σώματος», που περιλαμβάνει, πρώτον, την εξιδανίκευση του υπερβολικά αδύνατου γυναικείου σώματος και την ταύτισή του με την ομορφιά, τον αυτοέλεγχο, τις κοινωνικές δεξιότητες, την επαγγελματική επιτυχία και τη νεότητα, και, δεύτερον, τη μεγάλη πληθώρα διαιτητικών προϊόντων και πρακτικών στην κοινωνία μας (Bordo, 1993). Έχει υποστηριχθεί ότι αυτή η ιδεολογία είναι μισογυνιστική, καθώς το στίγμα του πάχους και η πίεση για ένα λεπτό σώμα αναφέρονται κυρίως στις γυναίκες (Rothblum, 1994). Τις τελευταίες δεκαετίες παρά την οικονομική και πολιτική χειραφέτηση των γυναικών, ή μάλλον λόγω αυτής, οι πιέσεις που ασκούνται στις γυναίκες για να συμμορφωθούν σε ένα ολοένα και πιο λεπτό, ιδανικό σώμα έχουν αυξηθεί (Wolf, 1991). Όντως, έρευνες επανειλημμένα δείχνουν ότι η πλειοψηφία των κοριτσιών και των γυναικών περιορίζουν την ποσότητα και το είδος της τροφής που καταναλώνουν (Grunewald, 1985; Unsworth & Shattock, 1993), επιθυμούν να είναι πιο αδύνατες (Huson & Brown, 1983; Rothblum, 1994), φοβούνται ότι θα παχύνουν (Chernin, 1985. Wolf, 1994) και έχουν διαστρεβλωμένη εικόνα του σώματός τους (Heilburn & Friedberg, 1990). Έχει βρεθεί ότι, στις ΗΠΑ

και στη Βρετανία, το 95% των γυναικών έχει κάνει δίαιτα κάποια στιγμή στη ζωή τους (Ogden, 1992), ενώ το 40% των γυναικών κάνουν δίαιτα σε κάθε χρονική στιγμή (Horm & Anderson, 1993). Σε μια μεγάλη δημοσκόπηση με 33.000 γυναίκες, που διεξήγαγε το περιοδικό Glamour στις ΗΠΑ το 1984, το 75% απάντησαν ότι αισθάνονται υπέρβαρες, αν και μόνο το 25% ήταν όντως υπέρβαρες. Τα μέρη του σώματος για τα οποία εξέφραζαν τη μεγαλύτερη δυσαρέσκεια ήταν οι μηροί, οι γοφοί και η κοιλιά, και αξίζει να σημειωθεί ότι αυτά είναι τα μέρη του σώματος στα οποία εστιάζονται και οι γυναίκες με ανορεξία (Gordon, 2000). Επιπλέον, οι περισσότερες γυναίκες απάντησαν ότι δεν περνάει μέρα χωρίς να σκεφτούν το βάρος τους, ενώ πολλές επέλεξαν το να χάσουν 5-10 κιλά ως τον πιο σημαντικό τους στόχο, πάνω από την επιτυχία στην εργασία ή στις στενές σχέσεις (Malsion, 2000). Η δίαιτα και η δυσαρέσκεια με το σώμα θεωρούνται τόσο διαδεδομένες στις γυναίκες στη δύση, που έχει υποστηριχθεί ότι αποτελούν τη νόρμα για τις γυναίκες (Polivy & Herman, 1985). Αυτά τα στοιχεία είναι σημαντικά, καθώς έρευνες καταδεικνύουν συστηματικά μια θετική συσχέτιση ανάμεσα στη δυσαρέσκεια με το σώμα και την παρουσία ανορεξίας και βουλιμίας (Rosen, 1990).

Έχει υποστηριχθεί ότι οι σύγχρονες απεικονίσεις της γυναικείας ομορφιάς δημιουργούν ιδανικά τα οποία είναι αδύνατο να φτάσουν οι γυναίκες και λειτουργούν, ώστε να υποτάσσουν τις γυναίκες μέσα από τον έλεγχο και τον περιορισμό του σώματος (Grogan, 2000). Από αυτήν την οπτική, ο έλεγχος του σώματος και η έμφαση στην εμφάνιση αποτελούν ένα μηχανισμό μέσα από τον οποίο η πατριαρχική κοινωνία υποτάσσει τις γυναίκες, και έχει παρομοιαστεί με άλλες πρακτικές ελέγχου, όπως το δέσιμο των ποδιών στην Κίνα και τον ακρωτηριασμό των γυναικείων γεννητικών οργάνων, που έχουν ως κοινό ότι εστιάζονται στο συμβολικό και κυριολεκτικό έλεγχο του γυναικείου σώματος και της γυναικείας σεξουαλικότητας (Nicholson & Ussher, 1992). Με άλλα λόγια, τα κίνητρα για την προαγωγή της «κουλτούρας του λεπτού σώματος» θεωρείται ότι είναι μεν οικονομικά αλλά αφορούν και την εξουσία, με την έννοια ότι η πίεση για το λεπτό σώμα αποτελεί έναν τρόπο υποταγής των γυναικών και αποσιώπησης των διεκδικήσεών τους (Wolf, 1991). Επιπλέον, η ενασχόληση με την εμφάνιση και το σώμα και η βιομηχανία που τη στηρίζει (όπως οι διαφημίσεις, η βιομηχανία της μόδας και των καλλυντικών, η βιομηχανία των διαιτητικών προϊόντων και πρακτικών αδυνατίσματος) λειτουργεί ώστε να αντικειμενοποιεί το γυναικείο κορμί, με συνέπεια πολλές γυναίκες να αισθάνονται αποξενωμένες από το σώμα τους (Bartky, 1990). Εδώ εμπλέκεται η οπτική ότι η εξουσία λειτουργεί με το να προάγει συγκεκριμένους τύπους υποκειμενικότητας (Foucault, 1980), και υποστηρίζεται ότι οι γυναίκες εσωτερικεύουν το «βλέμμα» που επιτηρεί και αντικειμενοποιεί το γυναικείο σώμα και υιοθετούν μια στάση

αυτοεπιτήρησης και αξιολόγησης του εαυτού και του σώματός τους. Αυτή η αυτοεπιτήρηση οδηγεί σε συναισθήματα ντροπής, άγχους, κατάθλιψης, και σε προσπάθειες συμμόρφωσης με τα πολιτισμικά ιδανικά, συνθήκη που ενθαρρύνει την ανάπτυξη των διαταραχών στην πρόσληψη τροφής (Gordon, 2000. Lock et al., 2005). Επίσης, η «κουλτούρα του λεπτού σώματος» προάγει μια πολύ στενή, δυτικόμορφη εκδοχή της ομορφιάς την οποία επιβάλλει σε παγκόσμιο επίπεδο (Grogan, 2000).

Έχει υποστηριχθεί, επίσης, ότι η έμφαση στον αυτοέλεγχο, όπως εκφράζεται μέσα από τον έλεγχο του κορμιού και των αισθησιακών επιθυμιών, αποτελεί συνέχεια του ηθικού προστάγματος για τη γυναικεία αγνότητα, και ότι με αυτή την έννοια ο αυστηρός έλεγχος της λήψης τροφής αποτελεί ένα κεντρικό στοιχείο της απεικόνισης της ιδανικής θηλυκότητας (Lawrence, 1979). Το φαγητό συχνά αναπαρίσταται σαν πειρασμός, και έτσι το να «ενδώσει» κανείς στο να φάει μπορεί να πάρει διαστάσεις ηθικής διαφθοράς (Gordon, 2000). Με άλλα λόγια, η επιτήρηση του εαυτού που προάγεται μέσα από την απόκτηση ενός λεπτού και, φαινομενικά, υγιούς σώματος έχει αποκτήσει στον πολιτισμό μας ηθικές διαστάσεις, καθώς το πάχος συνδέεται στερεοτυπικά με ηθικά μεμπτά χαρακτηριστικά, όπως είναι για παράδειγμα η μειωμένη ευφυΐα, η σκνηρία, η ατημελησία, και η έλλειψη θέλησης (Burns & Gavey, 2004). Αυτές οι αναπαραστάσεις είναι ιδιαίτερα διαδεδομένες, και η δυσαρέσκεια με το σώμα εμφανίζεται σε ολόένα και νεαρότερα κορίτσια: για παράδειγμα κορίτσια εννέα ετών στην Αυστραλία επιλέγουν συστηματικά φιγούρες πιο αδύνατες από τις ίδιες ως το ιδανικό σώμα (Tiggerman & Pennington, 1990), ενώ κορίτσια οκτώ ετών στη Βρετανία εκφράζουν δυσαρέσκεια με το σώμα τους και ανησυχία για το βάρος τους (Grogan & Wainwright, 1996).

Τέλος, το να έχει κανείς ένα λεπτό σώμα ταυτίζεται στον πολιτισμό μας με την υγεία, παρότι αυτή η σύνδεση δεν είναι ακριβής (Burns & Gavey, 2004). Για παράδειγμα, υπάρχουν ενδείξεις ότι οι πρακτικές απώλειας βάρους είναι επιβαρυντικές για την υγεία (Berg, 1999. McFarlane, Polivy & McCabe, 1999) και στη μεγάλη πλειοψηφία των περιπτώσεων είναι αναποτελεσματικές (Emsberger & Koletsky, 1999). Επιπλέον, υπάρχουν ισχυρές ενδείξεις ότι η δίαιτα αποτελεί σημαντικό παράγοντα επικινδυνότητας για την ανάπτυξη διαταραγμένων πρακτικών πρόσληψης τροφής, ανορεξίας και βουλιμίας (Austin, 1999. Hsu, 1997). Παρόλα αυτά, η εμμονή της δυτικής κουλτούρας στην αισθητική του λεπτού σώματος, κυρίως όσο αφορά τις γυναίκες, εμπλέκεται και με πολιτικές υγείας που εστιάζονται στην απώλεια βάρους, και μαζί νομιμοποιούν την «επιδημία της δίαιτας» και τροφοδοτούν πρακτικές αυτοελέγχου όπως είναι η ανορεξία και η βουλιμία (Austin, 2001. Burns & Gavey, 2004).

Παρόλο που το κοινωνικοπολιτισμικό πλαίσιο αδιαμφισβήτητα παίζει κεντρικό ρόλο στην ανάπτυξη των διαταραχών στην πρόσληψη τροφής, οι φεμινιστικές προσεγγίσεις που εστιάζονται αποκλειστικά σε αυτό έχουν δυσκολία να εξηγήσουν γιατί μόνο κάποιες γυναίκες αναπτύσσουν συμπτώματα, ενώ όλες οι γυναίκες στις δυτικές κοινωνίες υφίστανται, σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό, παρόμοιες πιέσεις. Σε αυτό το σημείο εισάγονται οι λόγοι γύρω από τη θηλυκή ταυτότητα, που συνδέουν την ανορεξία και τη βουλιμία με την ψυχοκοινωνική ανάπτυξη των κοριτσιών στο πλαίσιο της παραδοσιακής πυρηνικής οικογένειας.

B. Η ψυχοκοινωνική ανάπτυξη των κοριτσιών και η θηλυκή ταυτότητα

Υπάρχει μια σειρά ερμηνειών που βασίζονται στην παραδοχή ότι οι διαταραχές στην πρόσληψη τροφής καθρεφτίζουν και μεγεθύνουν συγκρούσεις και αντιφάσεις γύρω από τη γυναικεία ταυτότητα, όπως η υστερία και η νευρασθένεια κατά το 19ο αιώνα (Showalter, 1990. Malson, 2000). Ειδικότερα, η ανορεξία και η βουλιμία περιγράφονται σε συνάρτηση με δυσκολίες στο σχηματισμό της ψυχοκοινωνικής ταυτότητας, που με τη σειρά τους συνδέονται με τις σημαντικές κοινωνικές αλλαγές των τελευταίων δεκαετιών και τις αντιφάσεις που χαρακτηρίζουν τις πολιτισμικές προσδοκίες για τις γυναίκες και το ρόλο τους στη σύγχρονη δυτική κοινωνία.

Παρακάτω θα παρουσιάσω συνοπτικά τη φεμινιστική ψυχοδυναμική προσέγγιση για την ψυχοκοινωνική ανάπτυξη των κοριτσιών, στην οποία βασίζονται πολλές φεμινιστικές ερμηνείες για την ανάπτυξη της ανορεξίας και της βουλιμίας. Η φεμινιστική ψυχοδυναμική οπτική επικεντρώνεται στη σχέση μάνας-κόρης και τον καίριο ρόλο που παίζει η σχέση αυτή στην ψυχοκοινωνική ανάπτυξη των αγοριών και των κοριτσιών. Η πρωταρχική σχέση με τη μάνα, σε αυτό το πλαίσιο, ερμηνεύεται σε συνάρτηση με τις ιδιαίτερες πολιτικές συνθήκες της πατριαρχίας, όπως για παράδειγμα το γεγονός ότι η σχέση μάνας-βρέφους παρουσιάζεται ως σχέση ολοκληρωτικής βιολογικής απορρόφησης παρότι έχει δομηθεί από ήδη υπάρχοντες κοινωνικούς περιορισμούς (Chodorow, 1989). Ειδικότερα, υποστηρίζεται ότι η μητέρα σχετίζεται από την αρχή διαφορετικά με την κόρη της από ό,τι με το γιο της, λόγω των συνειδητών και ασυνειδητών αναπαραστάσεων που έχει για τους άντρες και τις γυναίκες, κυρίως όσο αφορά τη διάσταση της διαφορετικότητας, και έτσι, η γυναίκα μεγαλώνει την κόρη της για να γίνει όπως η ίδια ενώ μεγαλώνει το γιο της για να γίνει άλλος, να γίνει αγόρι και μετά άντρας. Αυτή η διαφορά στην πρώιμη σχέση της μητέρας με τα κορίτσια και τα αγόρια, οδηγεί στη διαφορετική ψυχοκοινωνική τους ανάπτυξη, όπου – λόγω της μεγαλύτερης ταύτισης της μητέρας με την κόρη της- τυπικά τα κορίτσια είναι πιο προσανατολισμένα

στις σχέσεις, και μπορεί να δυσκολεύονται με το σχηματισμό προσωπικών ορίων, με τη διαφοροποίηση, με την αναγνώριση και την άρθρωση των αναγκών τους, σε αντίθεση με τη δυσκολία στην εγγύτητα που τυπικά χαρακτηρίζει τα αγόρια. Η αυτοεκτίμηση, η αυτοαξία και η αυτοεικόνα των γυναικών καθορίζονται σε μεγάλο βαθμό από την προσδοκία να βοηθούν και να υποστηρίζουν άλλους, κάτι που απαιτεί το να υποτάσσονται οι δικές τους ανάγκες στις ανάγκες των άλλων (Chodorow, 1978).

Είναι σημαντικό να σημειωθεί ότι η οπτική αυτή δε θεωρεί αυτή τη διαφορά στη μητρική φροντίδα με βάση το φύλο ως αναπόφευκτη, αλλά την προσεγγίζει ως συνέπεια κοινωνικών δομών και σχέσεων που συνδέονται με την πατριαρχία, και κυρίως με την σχεδόν αποκλειστική ενασχόληση των γυναικών με το μέγλωμα των παιδιών, και ειδικά στην πρώιμη φάση της ανάπτυξής τους (Chodorow, 1989). Αξίζει, επίσης, να σημειωθεί η απουσία ερμηνειών που εξετάζουν το ρόλο του πατέρα στην ανάπτυξη των διαταραχών στην πρόσληψη τροφής, κάτι που πιθανόν αντανακλά την έμφαση της θεωρίας των αντικεμενότροπων σχέσεων στην προ-οιδιπόδεια φάση της ανάπτυξης. Αυτή η έλλειψη περιορίζει την επεξηγηματική ισχύ των θεωρήσεων αυτών, κυρίως δεδομένου ότι υπάρχουν ενδείξεις για το ρόλο της σεξουαλικής κακοποίησης στην ανάπτυξη της ανορεξίας και της βουλιμίας (Herworth & Griffin, 1995), αν και η ισχύς αυτής της συσχέτισης παραμένει αμφιλεγόμενη στη βιβλιογραφία (π.χ. Kearney-Cook & Striegel-Moore, 1994).

Υπό αυτό το πρίσμα, η δυναμική της ανορεξίας και της βουλιμίας συνδέεται στενά με θέματα που αφορούν τους ρόλους των φύλων, τη διαφοροποίηση και τη συγκρότηση της ταυτότητας, θέματα τα οποία αναζωπυρώνονται με ένταση την περίοδο της εφηβείας. Για παράδειγμα, η αίσθηση αναποτελεσματικότητας και ο εστιασμός σε εξωτερικές προσδοκίες, που χαρακτηρίζει πολλές ανορεκτικές γυναίκες, θεωρείται ότι αποτελεί μια ακραία εκδοχή του συνηθισμένου αναπτυξιακού σχήματος για τα κορίτσια (Wardle & Marsland, 1990). Αυτό το σύμπλεγμα της εξωτερικά προσανατολισμένης συμπεριφοράς και της επιτυχίας που αποσκοπεί στο να ευχαριστήσει τους άλλους, έχει εξιδανικευτεί στην εικόνα της «σούπερ-γυναίκας», που αποτελεί τη σύγχρονη εκδοχή του «καλού κοριτσιού» και είναι χαρακτηριστική της ανορεξίας. Από την άλλη πλευρά, οι γυναίκες που αναπτύσσουν βουλιμία δυσκολεύονται να απαρτιώσουν την φιλοδοξία τους με μια πιο παραδοσιακά θηλυκή ταυτότητα που στηρίζεται στο να ευχαριστεί τους άλλους, να συμμορφώνεται και να μη διεκδικεί. Η βουλιμική συμπτωματολογία αποτελεί μια απόπειρα να λυθεί αυτό το δίλημμα, μέσα από τη δημιουργία μιαςσχάσης μέσα στον εαυτό, που χωρίζεται σε έναν «φλοιό» τελειότητας, επιτυχίας, και αποτελεσματικότητας, και έναν αδύναμο κρυφό εαυτό (Gordon, 2000).

Με βάση την έννοια της θηλυκής ταυτότητας έχουν προταθεί διάφορες υποθέσεις που εστιάζονται σε μια σειρά από βασικά ζητήματα, και ειδικότερα στον έλεγχο, σε συγκρούσεις γύρω από την επιτυχία και στον αυτοκαθορισμό (Gilbert & Thompson, 1996). Θα αναφερθούμε σε αυτές τις υποθέσεις με τη σειρά, πριν περάσουμε σε νεότερες θεωρήσεις που αντλούν από το μεταδομισμό και τον κοινωνικό κονστρουξιονισμό.

α) Το βάρος ως έλεγχος και δύναμη

Ο έλεγχος του βάρους έχει θεωρηθεί ότι αποτελεί έκφραση της ανάγκης των γυναικών για έλεγχο καθώς αισθάνονται ότι δεν έχουν τον έλεγχο σε πολλές πτυχές της ζωής τους (Bruch, 1978. Lawrence, 1979. Orbach, 1978). Χαρακτηριστικά παραδείγματα αυτής της υπόθεσης είναι το έργο της Bruch (1978) και της Orbach (1978, 1993), που εστιάζεται στις πιέσεις της ανδροκρατούμενης κοινωνίας επάνω στις γυναίκες. Κατά την Bruch (1978) για πολλά νεαρά κορίτσια το να κάνουν δίαιτα είναι ένας τρόπος να επιτύχουν μια αίσθηση δύναμης και αυτονομίας. Η ανάγκη τους για έλεγχο και δύναμη παίρνει τη συγκεκριμένη μορφή μέσα σε ένα πολιτισμικό πλαίσιο το οποίο εξιδανικεύει το λεπτό σώμα και τον αυτοέλεγχο, καθώς μέσα από την ανορεκτική συμπτωματολογία η νεαρή γυναίκα παίρνει κοινωνική και προσωπική ενίσχυση (Bruch, 1978). Επιπλέον, σύμφωνα με την Orbach (1978) η άρνηση τροφής αποτελεί μια απόπειρα εξάσκησης ελέγχου μέσω της απάρνησης των αναγκών της νέας γυναίκας για φροντίδα, όπως συμβολίζεται μέσα από τη θρέψη, που αντανακλά την άρνησή της να δεχτεί τον πολιτισμικά καθορισμένο ρόλο της. Στη θεωρία της Orbach, οι γυναίκες που παρουσιάζουν διαταραχές στην πρόσληψη τροφής αναπαρίστανται συγχρόνως ως θύματα και ως επαναστάτριες στην προσπάθειά τους να βρουν μια ικανοποιητική θηλυκή ταυτότητα σε ένα αντιφατικό πολιτισμικό πλαίσιο (Herworth & Griffin, 1995). Και πάλι, η μορφή των συμπτωμάτων σχετίζεται με το κοινωνικοπολιτισμικό πλαίσιο, το οποίο σημασιοδοτεί θετικά τον αυτοέλεγχο και την αυτοσυγκράτηση και συνεπώς το ελεγχόμενο σώμα συμβολίζει τον έλεγχο του νου επάνω στο κορμί και έτσι συνδέεται με την αίσθηση ισχύος (Gordon, 2000). Η απεικόνιση του σώματος ως ανεξέλεγκτου και ατίθασου αφορά κυρίως το γυναικείο σώμα, και αποτελεί μια κεντρική αναπαράσταση στον κυρίαρχο πατριαρχικό λόγο γύρω από τη θηλυκότητα, όπως θα συζητηθεί παρακάτω (Bordo, 1993. Ussher, 2005).

Μια άλλη διάσταση των διαταραχών στην πρόσληψη τροφής, ως προσπάθεια επανάκτησης ελέγχου και δύναμης, εκφράζεται στην υπόθεση ότι η ανορεξία αποτελεί μια αντίδραση στην πορνογραφική απεικόνιση του γυναικείου σώματος και στην αντικειμενοποίηση των γυναικών. Αυτή η υπόθεση βασίζεται σε δεδομένα γύρω από την υπαρκτική σεξουαλική βία κατά των γυναικών αλλά και στην παρατήρηση ότι, και σε συμβολικό

επίπεδο, ο πολιτισμός μας είναι γεμάτος από σεξουαλικοποιημένες και αντικειμενικοποιητικές απεικονίσεις των γυναικών. Ο τρόπος που απεικονίζονται οι γυναίκες τις καθιστά σεξουαλικά αντικείμενα της αντρικής «ματιάς», συχνά αποκόβοντας μέρη του γυναικείου σώματος και χρησιμοποιώντας τα ως σεξουαλικά σύμβολα (Nicholson & Ussher, 1992). Έτσι, η ανορεκτική γυναίκα αντιστέκεται, με αυτοκαταστροφικό τρόπο, σε αυτή τη μορφή σεξουαλικής βίας μέσα από την απόκτηση ανδρόγυνου ανορεκτικού σώματος (Wolf, 1991).

β) Άγχη γύρω από την επιτυχία

Μια δεύτερη υπόθεση τονίζει τη σύγκρουση ανάμεσα σε διαφορετικές πιέσεις που υφίστανται οι γυναίκες για επιτυχία στον επαγγελματικό και ακαδημαϊκό τομέα και συγχρόνως να είναι θηλυκές και ελκυστικές (Franks, 1986). Πολιτισμικές αναλύσεις προτείνουν ότι, από τη δεκαετία του 1960 και μετά, οι νεαρές γυναίκες στη δύση υφίστανται νέες πιέσεις, που περιλαμβάνουν την επιταγή για την επιτυχία, τον ανταγωνισμό και την ανεξαρτησία, αξίες οι οποίες βρίσκονται σε σύγκρουση με τις πιο παραδοσιακές αξίες για τις γυναίκες (Gordon, 2000). Με βάση αυτή τη διλημματική επιταγή, οι διαταραχές στην πρόσληψη τροφής αποτελούν μία προσπάθεια των γυναικών να αποφύγουν το αρνητικό στίγμα που συνοδεύει τις επιτυχημένες γυναίκες, ως αδίστακτες, εγωίστριες, μοναχικές, σεξουαλικά ψυχρές ή ανήθικες, και να διασφαλίσουν την αποδοχή (Gilbert, 1993. Lawrence, 1984). Ειδικότερα η ανορεξία έχει ερμηνευθεί ως απόρροια της προσπάθειας των επιτυχημένων γυναικών να καταλάβουν όσο το δυνατό λιγότερο χώρο, κυριολεκτικά και συμβολικά, και να συμμορφωθούν στη στερεοτυπική αναπαράσταση των γυναικών ως αδύναμων, ευάλωτων και εύθραυστων. Με αυτόν τον τρόπο, μειώνουν την απειλή που αποτελούν στην κατανομή της δύναμης σε ένα ανδροκρατούμενο κόσμο (Chernin, 1981).

Επιπλέον, μια άλλη εκδοχή αυτής της υπόθεσης υποστηρίζει ότι οι διαταραχές στην πρόσληψη τροφής συμβολίζουν την αμφιθυμία των ίδιων γυναικών για τη θηλυκότητα, σε έναν κόσμο που βάζει εμπόδια στην ακαδημαϊκή, επαγγελματική και πολιτική επιτυχία των γυναικών (Perllick & Silverstein, 1994). Πολλές νεαρές γυναίκες που αναπτύσσουν ανορεξία, αποκηρύττουν τη θηλυκότητά τους και εκφράζουν μια επιθυμία να είναι αγόρια. Μέσα από την απίσχνανση, η νεαρή γυναίκα ταυτίζεται με το ιδανικό της μη-αισθησιακής «αγνής» νόησης, εικόνα που συχνότερα αποδίδεται στους άντρες. Πέρα από την ψυχοδυναμική και την οικογενειακή δυναμική που μπορεί να επηρεάζει την κάθε γυναίκα, στον πολιτισμό μας αποδίδεται μεγαλύτερη κοινωνική αξία στα στερεοτυπικά «αντρικά» χαρακτηριστικά της σκέψης, του ορθολογισμού και της νόησης, από ό,τι τα παραδοσιακά «θηλυκά» χαρακτηριστικά (Gordon, 2000). Στο ίδιο πνεύμα, και υιοθετώντας μια

υπαρξιστική οπτική, η McLeod (1981) υποστηρίζει ότι η νευρογενής ανορεξία αποτελεί σύμπτωμα που εκφράζει μια κρίση ταυτότητας, με την έννοια ότι οι γυναίκες πρέπει να αναπτύξουν μια αυθεντική ταυτότητα σε μια κοινωνία στην οποία μόνο αρσενικές ταυτότητες έχουν δικαίωμα να υπάρχουν. Έτσι, η ανορεξία αποτελεί συγχρόνως έκφραση τόσο της καταπίεσης των γυναικών και της περιθωριοποίησης και υποτίμησης της θηλυκότητας, όσο και της αντίστασης, καθώς η αστία αποκτά τη δική της αισθητική.

γ) Οι διαταραχές στην πρόσληψη τροφής ως αυτοκαθορισμός

Μια τελευταία υπόθεση που βασίζεται στη θηλυκή ταυτότητα επικεντρώνεται στην ανάγκη των γυναικών για αυτοκαθορισμό με χαρακτηριστικό παράδειγμα το έργο της Chernin (1981). Η Chernin (1981) προτείνει ότι οι διαταραχές στην πρόσληψη τροφής αποτελούν τη συμβολική έκφραση ασυνειδητων συγκρούσεων γύρω από τη σχέση μάνας-κόρης και ειδικότερα ότι εκφράζουν δυσκολίες στην εδραίωση μιας ταυτότητας με αυτονομία και αξία, λόγω δυσκολίας στη διαφοροποίηση της κόρης από τη μάνα. Σύμφωνα με αυτήν την οπτική, το σώμα αποτελεί ένα βασικό πεδίο για τη διαχείριση των συγκρούσεων γύρω από την ταυτότητα και τον αυτοκαθορισμό των νέων γυναικών (Schurak, Neuberg & Nemeroff, 1993, de Groot & Rodin, 1994). Μια άλλη διάσταση αυτή τη υπόθεσης προτείνει τη σύνδεση ανάμεσα στην εκδήλωση διαταραχών στην πρόσληψη τροφής με την ενοχή που βιώνουν πολλές γυναίκες για τις ανάγκες και τις επιθυμίες τους για φροντίδα, σε ένα κοινωνικό πλαίσιο που προτάσσει οι γυναίκες να προσφέρουν αλλά να μη δέχονται φροντίδα. Υπό αυτό το πρίσμα, η ανορεξία συμβολίζει μια ακραία μορφή άρνησης της ανάγκης για φροντίδα, ακόμη και στο πιο θεμελιώδες επίπεδο της σωματικής επιβίωσης, ενώ η βουλιμία αποτελεί μια συμβολική αναπαράσταση της επιθυμίας για φροντίδα, μέσα από την υπερφαγία, και της απόρριψης της ανάγκης για φροντίδα, μέσα από την κάθαρση (Gilbert & Thompson, 1996).

Οι φεμινιστικές υποθέσεις στις οποίες αναφέρθηκα έως τώρα συνδέουν τις κοινωνικές συνθήκες και τις πιέσεις που υφίστανται οι γυναίκες στη δύση, με την ψυχοκοινωνική τους ανάπτυξη στο πλαίσιο της πυρηνικής οικογένειας, και με την παραγωγή συμπτωμάτων που εκφράζουν μια διαταραγμένη σχέση με τον εαυτό και το σώμα. Πρόσφατες αναλύσεις έχουν αμφισβητήσει βασικά στοιχεία των προηγούμενων θεωριών, και ειδικότερα την τάση να παθολογικοποιούνται οι πρακτικές πρόσληψης τροφής στην ανορεξία και στη βουλιμία ως κάτι ποιοτικά διαφορετικό από τις αντίστοιχες πρακτικές των «φυσιολογικών» γυναικών, και την τάση να διατυπώνουν εξατομικευμένες, ψυχολογικές ερμηνείες του φαινομένου. Αυτή η κριτική θεώρηση παρουσιάζεται στην επόμενη ενότητα.

Γ. Σύγχρονες φεμινιστικές μεταδομικές θεωρίες

Παρότι αρκετές φεμινιστικές ιδέες για τις διαταραχές στην πρόσληψη τροφής έχουν ενσωματωθεί στις κυρίαρχες εξηγήσεις για αυτές, το μεγαλύτερο μέρος της ψυχολογικής βιβλιογραφίας συνεχίζει να διατηρεί έναν εξατομικευτικό λόγο, που παθολογικοποιεί συγκεκριμένες γυναίκες ή τις οικογένειές τους -και κυρίως τις μητέρες τους- ως «διαταραγμένες» (Herworth & Griffin, 1995). Πρόσφατα, έχουν διατυπωθεί αναλύσεις που αντλούν από το μεταδομισμό και τον κοινωνικό κονστρουξιονισμό για να εξετάσουν τους τρόπους με τους οποίους οι διαταραχές στην πρόσληψη τροφής και η θεραπεία τους κατασκευάζονται μέσα από κυρίαρχα συστήματα λόγου και τις αντίστοιχες θεσμικές πρακτικές (π.χ. Bordo, 1993. Herworth, 1999; Malson, 1998). Από αυτήν την οπτική, η γλώσσα δε θεωρείται ένα ουδέτερο μέσο περιγραφής της πραγματικότητας, αλλά ένα συμβολικό σύστημα με εξουσία, που κατασκευάζει αυτό που περιγράφει. Με βάση το έργο του Foucault (1980), υποστηρίζεται ότι η γνώση/εξουσία κατασκευάζει υποκειμενικότητες, και δημιουργεί εαυτούς, οι οποίοι με τη σειρά τους αυτοπειθαρχούνται: «τα πρόσωπα καλούνται να αξιολογούν συνεχώς τους εαυτούς τους, να αστυνομεύουν τους εαυτούς και τα σώματά τους και να λειτουργούν επάνω στα σώματα και στις ψυχές τους ώστε να τα πειθαρχήσουν» (White, 1993: 51). Από αυτήν την οπτική, η ψυχολογική και η φεμινιστική βιβλιογραφία θεωρείται περιορισμένη στο ότι μελετά κατηγορίες όπως είναι η ταυτότητα ή το φύλο ως ιδιότητες που κάποιος «έχει», παρά ως δυναμικές διεργασίες ταυτίσεων και συγκρούσεων, που λαμβάνουν χώρα σε συγκεκριμένα συστήματα λόγου.

Σε αυτήν την ενότητα θα αναφερθώ σε τρία βασικά ζητήματα που έχουν μελετηθεί από τη μεταδομική φεμινιστική οπτική σε σχέση με τις διαταραχές στην πρόσληψη τροφής, και ειδικότερα στη σύνδεση των διαταραχών αυτών με τη θηλυκότητα, στην κατασκευή της ανορεξίας και της βουλιμίας ως προσωπικής παθολογίας, και στην πολυπλοκότητα των νοημάτων που έχουν τα συμπτώματα και η ταυτότητα των γυναικών με δυσκολίες στη σχέση με το σώμα και το φαγητό.

Σε σχέση με το πρώτο, διάφορες θεωρητικοί έχουν εξετάσει τις παραδοχές που υπάρχουν γύρω από τον τρόπο που ορίζονται και περιγράφονται η ανορεξία και η βουλιμία από τα τέλη του 19ου αιώνα και μέχρι σήμερα (π.χ. Herworth & Griffin, 1990, 1995. Malson, 1999, 2000. Malson et al., 2004). Υποστηρίζουν ότι οι τρόποι που αναπαρίστανται σήμερα η ανορεξία και η βουλιμία τόσο σε δημόσιες συζητήσεις όσο και στην ιατρική και στη φεμινιστική βιβλιογραφία σχετίζονται με τον ιατρικό λόγο και με πατριαρχικές αναπαραστάσεις της θηλυκότητας. Θα αναφερθούμε στα επιχειρήματα που αναπτύσσονται σε σχέση με την ανορεξία, για την οποία υπάρχουν

περισσότερες μελέτες, αν και παρόμοια επιχειρήματα προτείνονται και για την κονστρουξιονιστική κατανόηση της βουλιμίας.

Ειδικότερα, μελετώντας τα πρώτα ιατρικά κείμενα για την ανορεξία, οι Herworth & Griffin (1990, 1995) υποστηρίζουν ότι αυτή ορίστηκε εξ αρχής ως μια συνθήκη η οποία αφορά αποκλειστικά τις γυναίκες και η οποία σχετίζεται εγγενώς με τη θηλυκότητα. Ο Lasègue, (1874) για παράδειγμα, υποστήριξε ότι η ανορεξία είναι μια αποκλειστικά γυναικεία ασθένεια, συνέπεια της παράλογης φύσης των γυναικών, της συναισθηματικής τους αστάθειας και της διαστροφής του χαρακτήρα τους, και συνδέεται με δυσκολίες στη συζυγική, σεξουαλική και συναισθηματική τους ζωή. Παρόμοιες θέσεις υποστήριξε και ο Gull (1873), ο οποίος αναφέρθηκε στην τυπικά θηλυκή παράλογη ιδιοσυστασία, που εν δυνάμει εξελίσσεται στην υστερική ανορεξία. Στον πατριαρχικό λόγο, ως τυπικά «θηλυκά» χαρακτηριστικά θεωρούνται η δημιουργικότητα, η συναισθηματικότητα, η παρέκκλιση και ο παραλογισμός, σε αντιπαράθεση με τις ποιότητες του ορθολογισμού, της επιστημονικότητας και της λογικής που συνδέονται με την αρρενωπότητα (Showalter, 1987; Turner, 1987). Επιπλέον, ο λόγος γύρω από τη θηλυκότητα επικεντρώνεται στο γυναικείο σώμα ως θεμελιώδες συστατικό της, και οι γυναίκες αναπαρίστανται σε συνάρτηση με το κορμί τους, για παράδειγμα θεωρείται ότι βρίσκονται πιο κοντά στη φύση, ότι καθορίζονται πιο στενά από τη βιολογία τους και ότι το σώμα τους είναι ιδιαίτερα απείθαρχο και ατίθασο (Bordo, 1993. Nicholson & Ussher, 1992). Από την άλλη πλευρά, το γυναικείο σώμα θεωρείται και πηγή παθολογίας, όπως διαφαίνεται από τα διάφορα ταμπού γύρω από τις λειτουργίες του (Ussher, 2005). Έτσι, η θηλυκότητα τοποθετείται μέσα στο σώμα και, συγχρόνως, το γυναικείο σεξουαλικό και γόνιμο σώμα αναπαρίσταται ως εστία κινδύνου (Russell, 1995). Με βάση τα παραπάνω υποστηρίζεται ότι το γυναικείο σώμα λειτουργεί ως το πεδίο επάνω στο οποίο διαδραματίζονται διαπραγματεύσεις γύρω από τη θέση των γυναικών, την ταυτότητά τους και την εξουσία (Ussher, 1989).

Μελετώντας και τη σύγχρονη βιβλιογραφία για τις διαταραχές στην πρόσληψη τροφής οι Herworth & Griffin (1990, 1995) καταλήγουν ότι η ανορεξία είναι μια θεμελιωδώς έμφυλη κατηγορία. Η ισχύς αυτής της σύνδεσης σημαίνει ότι η εξήγηση της ανορεξίας, όταν παρουσιάζεται σε άντρες, γίνεται προβληματική. Έχει βρεθεί ότι ειδικοί ψυχικής υγείας (Herworth & Griffin, 1995) και το ευρύ κοινό (Benevise, Lecouteur, & Herworth, 1999) συντηρούν τη σύνδεση μεταξύ της ανορεξίας και της θηλυκότητας, ακόμη και όταν μιλούν για ανορεκτικούς άντρες. Η ανορεξία στους άντρες εξηγείται είτε ως κάποια «ανωμαλία», δηλαδή οι άντρες αυτοί είναι εξαιρεση, διαφορετικοί, λιγότερο διανοητικοί, πιο θηλυπρεπείς ή πιο θηλυκοί, είτε ως έκφραση μιας υποκείμενης παθολογίας, η οποία «απλώς» εκφράζεται με

ανορεκτικά συμπτώματα αλλά δε συνδέεται με διαταραχή στη σχέση με το σώμα και την ταυτότητα.

Στο ίδιο πνεύμα, η Malson (1991, 2000) θεωρεί την ανορεξία ως στοιχείο της πατριαρχικής κατασκευής της θηλυκότητας και της γυναικείας σεξουαλικότητας. Με βάση αυτό το επιχείρημα, αμφισβητεί το κύρος της ανορεξίας ως μιας εξατομικευμένης ψυχιατρικής «οντότητας». Ειδικότερα, η Malson (2000) μελετά πώς το κοινωνικό φύλο και οι ιδεολογίες γύρω από αυτό εμπλέκονται στην κατασκευή της ανορεξίας αλλά και στην εμπειρία και στην υποκειμενικότητα των ανορεκτικών γυναικών. Αμφισβητεί τη χρησιμότητα της παθολογικοποίησης των πρακτικών ελέγχου του σώματος, καθώς αυτές είναι τόσο διαδεδομένες στις γυναίκες, και περιγράφει δύο αντιφατικές διεργασίες μέσα από τις οποίες συντηρείται η εγκυρότητα της ανορεξίας ως διαγνωστικής οντότητας. Ειδικότερα προτείνει ότι, παρά την καλά εδραιωμένη σύνδεση της δίαιτας με την ανορεξία και τη βουλιμία, η ενασχόληση και η δυσαρέσκεια με το σώμα των γυναικών συχνά παρουσιάζεται σαν κάτι το φυσικό και αναπόφευκτο: «κανένας δεν ανησυχεί ιδιαίτερα για τις στατιστικές που δείχνουν ότι το 80% των γυναικών σε χώρες όπως είναι οι ΗΠΑ, το Ηνωμένο Βασίλειο, η Αυστραλία και η Νέα Ζηλανδία κάνουν δίαιτα κάθε δεδομένη στιγμή. Η αγωνία και η δυσφορία πίσω από αυτούς τους αριθμούς αποκρύπτονται πίσω από μια στάση που τους δέχεται σαν τη νόρμα και δε θεωρεί ότι υπάρχει λόγος για ερωτήσεις. Στις γυναίκες αρέσει να κάνουν δίαιτα. Οι γυναίκες θεωρούν δεδομένο ότι θα κάνουν δίαιτα. Οι γυναίκες είναι συνηθισμένες στο να κάνουν δίαιτα. Οι γυναίκες έχουν μια τάση να παχαίνουν. Οι γυναίκες είναι τόσο φιλάρεσκες. Οι γυναίκες είναι πάντοτε τόσο απορροφημένες στον εαυτό τους» (Orbach, 1993: xxiii). Με αυτόν τον τρόπο ο ψυχικός πόνος και η δυσαρέσκεια με το σώμα και τον εαυτό, όπως και οι διάφορες πρακτικές ελέγχου του σώματος φυσιολογικοποιούνται, και γίνονται δεδομένες, αυτονόητες, αναπόφευκτες, άνευ σημασίας και εν τέλει αόρατες (Wolf, 1994). Παράλληλα, όμως, οι διαταραχές στην πρόσληψη τροφής γίνονται όλο και πιο συχνά θέμα σε δημόσιες συζητήσεις αλλά και στην ψυχολογία, όπου αναπαρίστανται ως κάτι μη-φυσιολογικό, πέρα από τα όρια της «κανονικής» θηλυκότητας, και επιπλέον ως κάτι ατομικό, μια προσωπική παθολογία. Στη θέση αυτής της εξατομικευμένης, αποπλαισιωμένης και παθολογικοποιητικής κατανόησης, η Malson (1999, 2000) προτείνει ότι οι διαταραχές στην πρόσληψη τροφής αποτελούν ένα σύνολο από εμπειρίες και βλαβερές πρακτικές ελέγχου του σώματος, οι οποίες παράγονται από τις ίδιες υλικές και ιδεολογικές πρακτικές που παράγουν και ρυθμίζουν τη φυσιολογική θηλυκή υποκειμενικότητα. Αυτό δε σημαίνει, βέβαια, ότι οι διαταραχές στην πρόσληψη τροφής δεν «υπάρχουν», με την έννοια ότι δεν αποτελούν σημαντικό ζήτημα στη ζωή

πολλών γυναικών, αλλά ότι το να μελετώνται ως ατομική παθολογία περιορίζει την κατανόηση τους (Littlewood, 1991).

Τέλος, το τρίτο ζήτημα που έχει εισαχθεί πρόσφατα στη φεμινιστική βιβλιογραφία αφορά την πολλαπλότητα και την πολυπλοκότητα των νοημάτων που μπορεί να έχουν τα συμπτώματα και ο έλεγχος του σώματος. Η θεώρηση αυτή βασίζεται στο μεταδομισμό, που τονίζει την πολλαπλότητα, τη ρευστότητα, και την αντιφατικότητα του εαυτού. Η Bordo (1993), για παράδειγμα, προτείνει ότι υπάρχουν πολλαπλές πιθανές αναγνώσεις της σημασίας του απισχνασμένου σώματος, παραδείγματος χάριν η αντίδραση στα γυναικεία χαρακτηριστικά (γοφοί, στήθος, κοιλιά) μπορεί να αναπαριστά μια αντίδραση στη μητρική θηλυκότητα και στη σχετική έλλειψη δύναμης της μητέρας στην πατριαρχική κοινωνία. Έτσι, η απο-ταύτιση από το μητρικό σώμα μπορεί να συμβολίζει την αυτονόμηση και την απελευθέρωση από την αναπαραγωγική μοίρα και από μια θηλυκότητα που βιώνεται ως περιοριστική και αποπνικτική (Bordo, 1993). Μια τέτοια οπτική προσεγγίζει τη «γυναίκα» όχι ως μια ενοποιημένη φυσική κατηγορία, αλλά ως μια «πολλαπλή αφήγηση» η οποία «γράφεται, ρυθμίζεται και βιώνεται σε συνδυασμό με άλλες κατηγορίες (που κατασκευάζονται στο λόγο), όπως είναι ο σεξουαλικός προσανατολισμός, η εθνικότητα, η αναπηρία και η κοινωνικοοικονομική κατάσταση» (Malson, 2000: 369). Με άλλα λόγια, το φύλο προσεγγίζεται ως μια ετερογενής, κερματισμένη, πολλαπλή και ιστορικά τοποθετημένη συλλογικότητα θέσεων υποκειμένου, και όχι ως μια ενοποιημένη κατηγορία. Είναι, λοιπόν, σημαντικό να μελετηθούν τα πολλαπλά και αντιφατικά νοήματα των συμπτωμάτων, που μπορεί να περιλαμβάνουν την απόρριψη της πατριαρχικά προσδιορισμένης θηλυκότητας, την αντίσταση σε αυτήν ή την αμφιθυμία σε σχέση με αυτήν (Bordo, 1993). Κάτι τέτοιο είναι εφικτό κυρίως μέσα από μια κριτική, αποδομητική ματιά και μέσα από ποιοτικές έρευνες, που μπορούν πρώτον να διερευνήσουν τους πολλαπλούς και συχνά αντικρουόμενους τρόπους μέσα από τους οποίους συνίστανται οι κλινικές διαγνώσεις και βιώνονται από τα άτομα με τη διάγνωση, δεύτερον να αναδείξουν τις σχέσεις εξουσίας και τις κανονιστικές πολιτισμικές αξίες που εμπλέκονται σε αυτές τις κατασκευές στο λόγο, και τρίτον να αναδείξουν τα νοήματα, τις αξίες και την πολιτική που αναπαράγονται μέσα από τις πρακτικές της θεραπείας (Malson et al., 2004).

Συνοψίζοντας όλα τα παραπάνω, τις τελευταίες δεκαετίες, με την αύξηση του ενδιαφέροντος για τις διαταραχές στην πρόσληψη τροφής, έχουν διατυπωθεί μια σειρά από ψυχολογικές υποθέσεις για αυτές που αντλούν από την οπτική του φύλου. Σήμερα, γνωρίζουμε ότι οι δυσκολίες των νέων γυναικών με το φαγητό και το σώμα τους είναι ιδιαίτερα διαδεδομένες, αν και ένα σχετικά μικρό ποσοστό παρουσιάζει ανορεξία και βουλιμία. Το κοινωνικό

πλαίσιο παίζει κομβικό ρόλο στην ανάπτυξη των δυσκολιών αυτών, αλλά φαίνεται ότι και η πορεία της ψυχοκοινωνικής ανάπτυξης των κοριτσιών μέσα στην πυρηνική οικογένεια και στο πλαίσιο αντιφατικών κοινωνικών προσδοκιών, κάνει πολλές νέες γυναίκες ευάλωτες στις πολιτισμικές πιέσεις για την ομορφιά και την αποδοχή. Στη σχετική βιβλιογραφία έχουν προταθεί διάφορες πιθανές ενδοψυχικές συγκρούσεις που μπορεί να εκφράζονται μέσα από τα συμπτώματα, όπως είναι η σεξουαλικότητα, ο έλεγχος, η δύναμη, η επιτυχία, ο αυτοκαθορισμός και η διαφοροποίηση, οι οποίες συγκρούσεις παίρνουν τη συγκεκριμένη μορφή ενασχόλησης με το σχήμα και το βάρος του σώματος, σε συνάρτηση με την «κουλτούρα του λεπτού σώματος».

Επιπλέον, τα τελευταία χρόνια έχει διευρυνθεί η φεμινιστική βιβλιογραφία για τις διαταραχές στην πρόσληψη τροφής αντλώντας από το μεταδομισμό, και πρόσφατες αναλύσεις του φαινομένου εστιάζονται στα συστήματα λόγου που συνδέονται με τη θηλυκότητα, και τα οποία εμπλέκονται σημαντικά στην κατασκευή της ανορεξίας και της βουλιμίας αλλά και στην υποκειμενικότητα των γυναικών με τέτοιες δυσκολίες. Η αλλαγή στην έμφαση, που προτείνεται, από την προσωπική παθολογία στα συστήματα λόγου γύρω από τη θηλυκότητα, το σώμα, και το φαγητό, μπορεί να εμπλουτίσει την κατανόησή μας, να ωθήσει προς την επαναξιολόγηση των διαφόρων άρρητων παραδοχών που κατευθύνουν την ψυχολογική θεωρία και την κλινική πρακτική, και να προσανατολίσει προς πολλαπλά, συμπληρωματικά υποσυστήματα εξηγήσεων, κάτι που είναι απαραίτητο για την κατανόηση ενός τόσο πολύπλοκου ψυχοκοινωνικού φαινομένου. Το κοινωνικό φύλο είναι αδιαμφισβήτητη κομβικής σημασίας στην κατανόηση των δυσκολιών με το σώμα και το φαγητό, αλλά, όπως τονίζουν οι μεταδομικές αναλύσεις, το φύλο δεν είναι μια σταθερά, παρά είναι μια κοινωνική κατηγορία υπό διαπραγμάτευση και εξέλιξη. Επιπλέον, το κοινωνικό φύλο αλληλεπιδρά και με άλλους παράγοντες, όπως είναι η κοινωνική τάξη, η εθνικότητα, ο σεξουαλικός προσανατολισμός, η ηλικία, η οικογενειακή ιστορία, οι θρησκευτικές πεποιθήσεις, η εκπαιδευτική και επαγγελματική ιστορία, και, μέσα από αυτές τις αλληλεπιδράσεις, η σχέση με το σώμα και τον εαυτό για κάποιες γυναίκες, αλλά και άντρες, αποκτά έντονες συγκρούσεις και πόνο (Herworth & Griffin, 1995).

Αυτή η μετατόπιση στην οπτική όσο αφορά το φύλο έχει συνέπειες και για την αντιμετώπιση των δυσκολιών με το φαγητό και το σώμα. Κατ' αρχάς, με βάση την παρατήρηση ότι ο έλεγχος του σώματος αποτελεί χαρακτηριστικό της πλειοψηφίας των γυναικών στη δύση σήμερα, και ότι αυτός ο έλεγχος παίρνει διάφορες μορφές πέρα από τη δίαιτα, όπως π.χ. η πλαστική χειρουργική, η αντιμετώπιση τέτοιων δυσκολιών χρειάζεται να είναι ευρύτερη

από την ατομική ή την οικογενειακή ψυχοθεραπεία. Κάποιοι συγγραφείς προτείνουν, σε συνδυασμό με την ψυχοθεραπεία, και άλλες ψυχοκοινωνικές παρεμβάσεις πρόληψης που θα αντιπαρατίθενται στην «κουλτούρα του λεπτού σώματος» και θα στοχεύουν σε ευρύτερες αλλαγές, όσο αφορά τις αναπαραστάσεις της θηλυκότητας, τη λειτουργία της πυρηνικής οικογένειας, την εκπαίδευση, και την πρόσβαση στην εξουσία (π.χ. Herworth, 1999. Sesan & Katzman, 1998). Αυτή η οπτική, που αμφισβητεί τη χρησιμότητα της κατασκευής της ανορεξίας και της βουλιμίας με όρους προσωπικής παθολογίας, έχει συνέπειες και στην ψυχοθεραπευτική αντιμετώπιση των δυσκολιών αυτών. Για παράδειγμα, υπάρχουν ενδείξεις ότι στην ψυχοθεραπεία είναι σημαντικό να αμφισβητείται η μονόπλευρη εστίαση στην παθολογία, καθώς αυτό συχνά δεν είναι αποδεκτό από τις ίδιες γυναίκες και περιορίζει τις δυνατότητες για αλλαγή (Malsion et al., 2004), ενώ η πολύ στενή έμφαση στη λήψη τροφής και βάρους μπορεί να έχει ως συνέπεια την επανάληψη και την εδραίωση, παρά την αμφισβήτηση των ανορεκτικών και βουλιμικών πρακτικών (Gremillon, 2002). Παρόμοια επιχειρήματα έχουν διατυπωθεί από τη σκοπιά της αφηγηματικής θεραπείας για την ανορεξία και τη βουλιμία, που αμφισβητεί την ταύτιση των συμπτωμάτων με το πρόσωπο, και προτείνει τον επαναπροσδιορισμό των συμπτωμάτων ως «παράσιπων στο λόγο», παρά ως θεμελιωδών στοιχείων της ταυτότητας (Ali, 2002. Gremillon, 2004. Lock et al., 2005. Surgenor, Plumbidge, & Horn, 2003).

Συνοψίζοντας, τις τελευταίες δεκαετίες έχουν διατυπωθεί μια σειρά από θεωρίες για την κατανόηση των διαταραχών στην πρόσληψη τροφής που έχουν σαν επίκεντρο το κοινωνικό φύλο, και οι οποίες υποστηρίζουν ότι η δυτική πατριαρχική κοινωνία δημιουργεί τις συνθήκες ώστε η σχέση των γυναικών με το σώμα, τη θρέψη και το φαγητό να γίνει εν δυνάμει προβληματική. Οι αναλύσεις αυτές τονίζουν την τεράστια σημασία των κοινωνικών διεργασιών στην ανάπτυξη των διαταραχών στην πρόσληψη τροφής αλλά παίρνουν υπόψη και χαρακτηριστικά της αναπτυξιακής πορείας και της ζωής των νέων γυναικών. Όσο αφορά την αντιμετώπιση των δυσκολιών με το σώμα και το φαγητό, ένα σημαντικό ζητούμενο που προκύπτει από τη βιβλιογραφία αυτή αφορά την αναγκαιότητα για μια «διπλή οπτική», δηλαδή την αναγκαιότητα να αντιμετωπίζονται οι διαταραχές στην πρόσληψη τροφής ως ένα φαινόμενο που αναδεικνύει και εκφράζει τη σύνδεση και τις συγκρούσεις ανάμεσα στο ψυχικό και στο κοινωνικοπολιτισμικό επίπεδο (π.χ. Seu & Heenan, 1998. Usher, 2005). Αυτό συνεπάγεται ότι χρειάζεται να αναζητούμε τρόπους παρέμβασης που αναγνωρίζουν το ρόλο που παίζει το κοινωνικοπολιτισμικό πλαίσιο, χωρίς να παραβλέπουν τον ψυχικό πόνο και την προσωπική ιστορία των γυναικών που έχουν σημαντικές δυσκολίες με το φαγητό, το σώμα, την επιθυμία και τον εαυτό.

Βιβλιογραφία

Ali, A. (2002). The convergence of Foucault and feminist psychiatry: exploring emancipatory knowledge-building. *Journal of Gender Studies*, 11, 233-242.

American Psychiatric Association (1994). *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorder* (4th edition). Washington DC: APA.

Austin, S. B. (1999). Fat, loathing and public health: The complicity of science in a culture of disordered eating. *Culture, Medicine and Psychiatry*, 23, 245-268.

Austin, S. B. (2001). Population-based prevention of eating disorders: An application of the Rose prevention model. *Preventive Medicine*, 32, 268-283.

Bartky, S. (1990). *Femininity and domination: Studies in the phenomenology of oppression*. London: Routledge.

Benevise, J., Lecouteur, A., & Hepworth, J. (1999). Lay theories of anorexia nervosa. *Journal of Health Psychology*, 4, 59-69.

Berg, F. (1999). Health risks associated with weight loss and obesity treatment programs. *Journal of Social Issues*, 55, 277-297.

Bergh, C., Brodin, U., Lindberg, G., & Sodersten, P. (2002). Randomized controlled trial of a treatment for anorexia and bulimia nervosa. *PNAS*, 99, 9486-9491

Bordo, S. (1993). *Unbearable weight: feminism, western culture and the body*. Berkeley, CA: University of California Press.

Brooks, A., LeCouteur, A., & Hepworth, J. (1998). Accounts of experiences of bulimia: A discourse analytic study. *International Journal of Eating Disorders*, 24, 193-205.

Bruch, H. (1978). *The golden cage: The enigma of anorexia nervosa*. Cambridge MA: Harvard University Press.

Brumberg, J. J. (1988). *Fasting girls: the emergence of 'anorexia nervosa' as a modern disease*. London: Harvard University Press.

Burns, M. & Gavey, N. (2004). 'Healthy weight' at what cost? 'Bulimia' and a discourse of weight control. *Journal of Health Psychology*, 9, 549-565.

Chernin, K. (1981). *The obsession: Reflections on the tyranny of slenderness*. New York: Harper & Row.

Chernin, K. (1985). *The hungry self: daughters and mothers, eating and identity*. New York: Times Books.

Chodorow, N. (1978). *The reproduction of mothering*. London: University of California Press.

Chodorow, N. (1989). *Feminism and psychoanalytic theory*. London: Yale University Press.

Dare, C. & Crowther, C. (1998). Living dangerously: psychoanalytic psychotherapy of anorexia nervosa. In G. Szmulker & J. Treasure (Eds). *Handbook of eating*

disorders: theory, treatment, and research. New York: Wiley.

de Groot, J. M., & Rodin, G. (1994). Eating disorders, female psychology, and the self. *Journal of the American Academy of Psychoanalysis*, 22, 299-317.

Dolan, B., Lacey, J. & Evans, C. (1990). Eating behaviour and attitudes to weight and shape in British women from three ethnic groups. *British Journal of Psychiatry*, 157, 523-528.

Ernsberger, P. & Koletsky, R. J. (1999). Biomedical rationale for a wellness approach to obesity: An alternative to a focus on weight loss. *Journal of Social Issues*, 55, 221-260.

Foucault, M. (1980). *Power/ knowledge: Selected interviews and other writings 1972-1977*. New York: Pantheon Books.

Franks, V. (1986). Sex stereotyping and diagnosis of psychopathology. *Women and Therapy*, 5, 219-232.

Gilbert, S. C. (1993). Fear of success in anorexic young women. *Journal of Adolescent Health*, 14, 380-383.

Gilbert, S. & Thompson, J. K. (1996). Feminist explanations of the development of eating disorders: Common themes, research findings, and methodological issues. *Clinical Psychology: Science and Practice*, 3, 183-202.

Gleaves, D. H., Brown, J. D., & Warren, C. S. (2004). The continuity/ discontinuity models of eating disorders: A review of the literature and implications for assessment, treatment, and prevention. *Behavior Modification*, 28, 739-762.

Gordon, R. A. (2000). *Eating disorders: Anatomy of a social epidemic* (2nd ed). Oxford: Blackwell Publishing.

Gremillon, H. (2002). In fitness and in health: Crafting bodies in anorexia nervosa. *Signs*, 27, 381-596.

Gremillon, H. (2004). Unpacking essentialisms in therapy: Lessons for feminist approaches from narrative work. *Journal of Constructivist Psychology*, 17, 173-200.

Grogan, S. (2000). Body image. In J. M. Ussher (ed.) *Women's health: Contemporary international perspectives* (pp. 356-362). Leicester: BPS.

Grogan, S. & Wainwright, N. (1996). Growing up in the culture of slenderness: girls' experiences of body dissatisfaction. *Women's Studies International Forum*, 19, 665-673.

Grunewald, K. K. (1985). Weight control in young college women: who are the dieters? *Journal of the American Dietetics Association*, 85, 1445-1450.

Heilbrun, A. B. & Friedberg, L. (1990). Distorted body image in normal college women: possible implications for the development of anorexia nervosa. *Journal of Clinical Psychology*, 46, 398-401.

Hepworth, J. & Griffin, C. (1990). The 'discovery' of anorexia nervosa: discourses

of the late 19th century. *Text*, 10, 321-338.

Hepworth, J. & Griffin, C. (1995). Conflicting opinions? 'Anorexia nervosa', medicine and feminism. Στο S. Wilkinson & C. Kitzinger (eds.) *Feminism and discourse: Psychological perspectives* (68-85). London: Sage.

Hepworth, J. (1999). *The social construction of anorexia nervosa*. London: Sage.

Horn, J. & Anderson, K. (1993). Who in America is trying to lose weight? *Annals of Internal Medicine*, 119, 672-676.

Hsu, L. K. G. (1997). Can dieting cause an eating disorder? *Psychological Medicine*, 27, 509-513.

Hughes, J. (1991). *An outline of modern psychiatry* (3d ed.). Chichester: Wiley.

Huon, G. & Brown, B. (1983). Psychological correlates of weight control amongst anorexia nervosa patients and normal girls. *British Journal of Medical Psychology*, 57, 61-67.

Kearney-Cooke, A. & Striegel-Moore, R. H. (1994). Treatment of childhood sexual abuse in anorexia and bulimia nervosa: A feminist psychodynamic approach. *International Journal of Eating Disorders*, 15, 305-319.

Lawrence, M. (1979). Anorexia nervosa: the control paradox. *Women's Studies International Quarterly*, 2, 93-101.

Lawrence, M. (1984). Education and identity: Thoughts on the social origins of anorexia. *Women's Studies International Forum*, 7, 201-209.

Littlewood, R. (1991). Against pathology. *British Journal of Psychiatry*, 159, 696-702.

Lock, A., Epston, D, Maisel, R. de Faria, N. (2005). Resisting anorexia/bulimia: Foucauldian perspectives in narrative therapy. *British Journal of Guidance and Counselling*, 33, 315-332.

McFarlane, T., Polivy, J., & McCabe, R. (1999). Help, not harm: Psychological foundation for a nondieting approach toward health. *Journal of Social Issues*, 55, 261-276.

McLeod, S. (1981). *The art of starvation*. London: Virago.

Malson, H. (1991). Hidden a-genders: the place of multiplicity and gender in theorizations of anorexia nervosa. *BPS Psychology of Women Section Newsletter*, Winter, 31-42.

Malson, H. (1998). *The thin woman: Feminism, post-structuralism and the social psychology of anorexia nervosa*. London: Routledge.

Malson, H. (1999). Women under erasure: Anorexic bodies in postmodern context. *Journal of Community and Applied Social Psychology*, 9, 137-153.

Malson, H. & Swann, C. (1999). Prepared for consumption: (Dis)orders of eating and embodiment. *Journal of Community and Applied Social Psychology*, 9, 397-405.

Malson, H. (2000). Anorexia nervosa. Στο J. M. Ussher (eds) *Women's health:*

Contemporary international perspectives (pp. 363-372). Leicester: BPS Books.

Malson, H., Finn, D.M., Treasure, J., Clarke, S., & Anderson, G. (2004). Constructing 'The eating disordered patient': A discourse analysis of accounts of treatment experiences. *Journal of Community and Applied Social Psychology*, 14, 473-489.

Nasser, M. (2000). Gender, culture and eating disorders. In J. M. Ussher (eds) *Women's health: Contemporary international perspectives* (pp. 379-386). Leicester: BPS Books.

Nicholson, P. & Ussher, J. (1992) (Eds). *The psychology of women's health and health care*. London: McMillan Press.

Ogden, J. (1992). *Fat chance: the myth of dieting explained*. London: Routledge.

Orbach, S. (1978). *Fat is a feminist issue*. London: Hamlyn.

Orbach, S. (1993). *Hunger strike*. London: Penguin.

Perlick, D. & Silverstein, B. (1994). Faces of female discontent: Depression, disordered eating, and changing social roles. In P. Fallon, M. A. Katzman, & S. C. Wooley (Eds.), *Feminist perspectives on eating disorders* (pp. 77-93). London: Guilford Press.

Polivy, J. & Herman, C. P. (1985). Diagnosis and treatment of normal eating. Special Issue: eating disorders. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 55, 635-644.

Rhea, D. J. (1999). Eating disorder behaviors of ethnically diverse urban female adolescent athletes and non-athletes. *Journal of Adolescence*, 22, 379-388.

Richards, P. S., Baldwin, B. M., Frost, H. A., Clark-Sly, J. B., Berrett, M. E., & Hardman, R. K. (2000). What works for treating eating disorders? Conclusions of 28 outcome reviews. *Eating Disorders*, 8, 189-206.

Rosen, J. (1990). Body image disturbances in eating disorders. In T. Cash and T. Pruzinsky (Eds.), *Body images: Development, deviance and change* (pp. 190-214). New York: Guilford Press.

Rothblum, E. D. (1994). 'I'll die for the revolution but don't ask me not to diet': feminism and the continuing stigmatisation of obesity. In P. Fallon, M. A. Katzman, & S. C. Wooley (Eds.), *Feminist perspectives on eating disorders* (pp.53-76). London: Guilford Press.

Russell, G. F. M. (1979). Bulimia nervosa: an ominous variant of anorexia nervosa. *Psychological Medicine*, 9, 429-448.

Russell, D. (1995). *Women, madness and medicine*. Cambridge: Polity Press.

Schupak-Neuberg, E. & Nemeroff, C. J. (1993). Disturbances in identity and self-regulation in bulimia nervosa: Implications for a metaphorical perspective of "body as self". *International Journal of Eating Disorders*, 13, 335-347.

Sesan, R. & Katzman, M. (1998). Empowerment and the eating-disordered client. In I. B. Seu, & C. Heenan (eds) *Feminism and psychotherapy: Reflections on contemporary theories and practices* (pp. 78-95). London: Sage.

Seu, I. B., & Heenan, C. (1998). (eds) *Feminism and psychotherapy: Reflections on contemporary theories and practices*. London: Sage.

Showalter, E. (1987). *The female malady: women, madness and English culture, 1830-1980*. London: Virago.

Szmulker, G. & Treasure, J. (1998). (Eds.). *Handbook of eating disorders: theory, treatment, and research*. New York: Wiley.

Surgenor, L. J., Plumbridge, E. W., & Horn, J. (2003). "Knowing one's self" anorexic: Implications for therapeutic practice. *International Journal of Eating Disorders*, 33, 22-32.

Tait, G. (1993). 'Anorexia nervosa': asceticism, differentiation, government. *Australia and New Zealand Journal of Sociology*, 29, 194-208.

Tiggerman, M. & Pennington, B. (1990). The development of gender differences in body-size dissatisfaction. *Australian Psychologist*, 25, 306-313.

Touyz, S. W., & Beaumont, P. (2001). Anorexia nervosa: A new approach to management. *Modern Medicine*, 42, 95-99, 103-104, 107-110.

Turner, B. S. (1999). *Medical power and social knowledge*. (2nd edition). London: Sage.

Unsworth, T. & Shattock, R. (1993). Cosmo survey results: Your love and hate relationship with food. *Cosmopolitan*, (March), 90-95

Ussher, J. (1989). *The psychology of the female body*. London: Routledge.

Ussher, J. M. (2005). *Managing the monstrous feminine: Regulating the reproductive body*. London: Routledge.

Wardle, J. & Marsland, L. (1990). Adolescent concerns about weight loss and eating: a social-developmental perspective. *Journal of Psychosomatic Research*, 34, 377-391.

Wardle, J., Bindra, R., Fairclough, B., & Westcombe, A. (1993). Culture and body image: Body perception and weight concern in young Asian and Caucasian British women. *Journal of Community and Applied Social Psychology*, 3, 173-181.

White, M. (1993). Deconstruction and therapy. In S. Gilligan & R. Price (Eds). *Therapeutic conversations*. New York: Norton.

Wolf, N. (1990). *The beauty myth*. London: Chatto & Windus.

Wolf, N. (1994). Hunger. In P. Fallon, M. A. Katzman, & S. C. Wooley (Eds.), *Feminist perspectives on eating disorders*. London: Guilford Press.

World Health Organisation (1992). *ICD-10*. Geneva: WHO.

8. Συμβουλευτική εφήβων κοριτσιών εξαρτημένων από ουσίες

Μαρία Παπαθανασίου

Η χρήση αλκοόλ και ψυχοτρόπων ουσιών, ανάμεσα στα νεαρά κορίτσια είναι αρκετά δεδομένη (π.χ. Wallace, et al. 2003), και όπως γνωρίζουμε από τις γυναίκες που έχουν απευθυνθεί σε κέντρα απεξάρτησης ξεκινά και αναπτύσσεται κατά τη διάρκεια της εφηβείας (π.χ. Reynaud, et al., 2005, Wallace, et al. 2003). Επιπλέον, η συστηματική χρήση και η εξάρτηση από τις ουσίες στην αρχή εφηβείας συσχετίζονται με αρνητικές συνέπειες όπως σοβαρά προβλήματα υγείας στα ύστερα χρόνια αυτής και στην αρχή της ενηλικίωσης, με κοινωνικά προβλήματα, κ.α. (π.χ. Aaron et. Al., 1999, Kung, & Farrell, 2000).

Γενικά, η συστηματική μελέτη και επισκόπηση της βιβλιογραφίας για τη χρήση αλκοόλ και ψυχοτρόπων ουσιών από τις γυναίκες δείχνει ότι αυτές έχουν διαφορετικά βιώματα από τους άνδρες και αντιμετωπίζουν ιδιαίτερα προβλήματα και δυσκολίες (π.χ. Abbott, 1995, O'Connor, Esherick, Vieten, 2002). Ορισμένες από τις διαφορές και τις ιδιαιτερότητες που αντιμετωπίζουν εστιάζονται σε μια σειρά παραμέτρων, όπως είναι ο επιπολασμός, τα είδη ουσιών που καταναλώνονται, το μοτίβο της χρήσης και εξάρτησης, οι ευκαιρίες έναρξης, η βιολογία, οι ψυχικές διαταραχές και τα προβλήματα υγείας, στη θεραπεία και στην προσβασιμότητα των υπηρεσιών, στη κακοποίηση και στο στιγματισμό.

Από ό,τι φαίνεται, υψηλότερα ποσοστά χρήσης ουσιών καταγράφονται στους άνδρες παρά στις γυναίκες (10.0 % έναντι. 6.5 %, SAMSHA, 2004), φαινόμενο που είναι γνωστό ως χάσμα ανάμεσα στα φύλα (Gender gap). Ωστόσο όπως φαίνεται από επιδημιολογικά δεδομένα δυτικών χωρών, το χάσμα αυτό φαίνεται ότι τα τελευταία χρόνια εξαλείφεται ανάμεσα στους και στις εφήβους. Η Εθνική έκθεση των Ηνωμένων Πολιτειών για τη χρήση ναρκωτικών και για την Υγεία (SAMSHA, 2004), έδειξε ότι ο επιπολασμός της χρήσης παράνομων ψυχοτρόπων ουσιών ανάμεσα στα αγόρια και στα κορίτσια, ηλικίας 12 μέχρι 17 ετών, είναι παρόμοιος (11.4 % έναντι 11.1 %). Επιπλέον, αναφέρει ότι τα ποσοστά της χρήσης ψυχοφαρμάκων για μη ιατρική χρήση είναι πιο υψηλά στα κορίτσια απ' ό,τι στα αγόρια (4.2% κορίτσια έναντι 3.7 % αγοριών) αν και η διαφορά δεν είναι στατιστικά σημαντική (SAMSHA, 2004). Τέλος, αναφέρει τη χρήση μαριχουάνας ή κάνναβης ως της πιο διαδομένης ουσίας ανάμεσα στα αγόρια παρά στα κορίτσια (8.6 % έναντι 7.2 %). Σχετικά με το πλαίσιο της χρήσης, καταγράφονται μικρές διαφορές ανάμεσα στα δυο φύλα, αν και τα κορίτσια πιο συχνά σε σχέση με τα αγόρια βρέθηκε ότι κάνουν χρήση των ψυχοτρόπων ουσιών σε πάρτι (Hussong, 1999). Παρόμοια τάση, δηλαδή μείωση του χάσματος ανάμεσα

στα δυο φύλα καταγράφει και η Ετήσια Ευρωπαϊκή Έκθεση του Ευρωπαϊκού Κέντρου Παρακολούθησης Ναρκωτικών και Τοξικομανίας (ΕΚΠΝΤ) του 2005 στην οποία δηλώνεται ότι οι δείκτες χρήσης ουσιών είναι παρόμοιες στους μαθητές και στις μαθήτριες απ' ό,τι στους ενήλικους (ΕΚΠΝΤ, 2005).

Γενικά, η μείωση του χάσματος ανάμεσα στους μαθητές και στις μαθήτριες υποδηλώνει μια τάση αύξησης της χρήσης ψυχοτρόπων ουσιών από τα κορίτσια στις χώρες όπου αυτή καταγράφεται. Ωστόσο, αυτή η τάση είναι δεν είναι καθολική, καθώς έχουν καταγραφεί χώρες όπως η Μ. Βρετανία, η Ελλάδα, όπου το χάσμα παραμένει ή μεγαλώνει. υποδηλώνοντας έτσι τη μη αύξηση ή και τη μείωση της χρήσης στα κορίτσια σε σχέση με τα αγόρια. Στη Μ. Βρετανία, και συγκεκριμένα μετά τη διεξαγωγή της τρίτης έρευνας «European School Survey Project on Alcohol and other Drugs (ESPAD)» (Plant, Miller, & Plant, 2005) βρέθηκε ότι το 41.2 % των αγοριών σε σχέση με το 34.7 % των κοριτσιών χρησιμοποίησε κάνναβη, καταδεικνύοντας έτσι μια διατήρηση του χάσματος. Αντίθετα, οι διαφορές είναι μεγαλύτερες όσον αφορά την κατανάλωση νόμιμων ουσιών όπως το κάπνισμα και το αλκοόλ, όπου βρέθηκε ότι τα κορίτσια κάνουν κυρίως χρήση καπνού σε μεγαλύτερο ποσοστό από τα αγόρια (63.6 % έναντι 53.4 %). Τέλος, τα κορίτσια βρέθηκε ότι αύξησαν την κατανάλωση αλκοόλ (binge drinking) σε μεγαλύτερο ποσοστό από ό,τι τα αγόρια, τάση που παρατηρείται και ανάμεσα στον ενήλικο πληθυσμό των γυναικών (Plant, Miller, & Plant, 2005).

Στην Ελλάδα τα τελευταία χρόνια, συγκεκριμένα μεταξύ του 1998-2003, παρατηρείται γενικά ύφεση της χρήσης παράνομων ουσιών στο μαθητικό πληθυσμό, ενώ παρατηρείται αύξηση του χάσματος χρήσης ανάμεσα στα αγόρια και τα κορίτσια (ΕΠΙΨΥ, 2005). Το ποσοστό αγοριών που δήλωσαν ότι έκαναν χρήση κάποιας παράνομης ουσίας είναι διπλάσιο του αντίστοιχου ποσοστού των κοριτσιών (13.3% και 6.9% αντίστοιχα) [Ερευνητική Πανεπιστημιακό Ινστιτούτο Ψυχικής Υγείας, (ΕΠΙΨΥ), 2005]. Η Ετήσια έκθεση για την κατάσταση των ναρκωτικών και των οιοπνευματωδών στην Ελλάδα του ΕΠΙΨΥ (ΕΠΙΨΥ, 2005) γενικά δείχνει ότι ένας στους 10 μαθητές ηλικίας 14-17 ετών έχει κάνει μια φορά στη ζωή του χρήση κάποιας παράνομης ουσίας, ενώ καταγράφει και μια αύξηση της χρήσης ουσιών με το πέρασμα της ηλικίας, καθώς στην ηλικία των 17 ετών, η αναλογία αυτή μειώνεται (1/5, 19.8%). Η έκθεση, τέλος αποκαλύπτει ότι η κάνναβη είναι η πιο διαδεδομένη παράνομη ουσία μεταξύ των εφήβων (9.5%).

Η Ετήσια έκθεση του ΕΠΙΨΥ (2005) για την κατάσταση των ναρκωτικών και των οιοπνευματωδών στην Ελλάδα, δεν καταγράφει, ούτε αναλύει με λεπτομέρειες άλλες επιπλέον πληροφορίες για τη χρήση ανάμεσα στα δυο φύλα (π.χ. μοτίβο, τρόπος, είδη ουσιών). Ιδιαίτερες πληροφορίες για τη χρήση ουσιών από τα κορίτσια εφηβικής ηλικίας, μας δίνει μια άλλη έρευνα,

διαχρονική στον πληθυσμό του Δ.Υ. Στροφή για την περίοδο 2001-2004 (Ζώτου & Κοπακάκη, 2005). Η έρευνα, αυτή συγκριτική των διαφορών ανάμεσα στα δυο φύλα, έδειξε ότι τα κορίτσια που κάνουν χρήση έχουν υψηλότερο εκπαιδευτικό επίπεδο από τα αγόρια (52.6% έναντι 32.9%). Η κάνναβη δε, αποτελεί τη δημοφιλέστερη ουσία έναρξης στα κορίτσια (82, 8%) σε σχέση με τα αγόρια που αναφέρουν ως ουσίες έναρξης τις πτητικές ουσίες (βενζίνη, διαλύτες, σε ποσοστό 19, 2%). Ως κύρια ουσία κατάχρησης τα κορίτσια σε σύγκριση με τα αγόρια δήλωσαν την ηρωίνη (81,9% αντίστοιχα 66, 4%). Επίσης, τα κορίτσια ανέφεραν ότι κάνουν ενδοφλέβια χρήση ουσιών πιο συχνά από ότι τα αγόρια και ανέφεραν ταυτόχρονα περισσότερα επεισόδια υπερβολικής δόσης (37,1% και 28,1% αντίστοιχα), υποδηλώνοντας έτσι εμπλοκή σε χρήση ουσιών με σοβαρές συνέπειες. Σχετικά με τις προτεινόμενες ουσίες, τα κορίτσια πιο συχνά από τα αγόρια προτιμούν τα υπνωτικά και κατασταλτικά χάπια, και τις αντιπαρκινσονικές ουσίες (62, 1%, έναντι 41,7%, και 21,6% έναντι 12, 6%). Τέλος, τα κορίτσια ανέφεραν πενταπλάσια ψυχολογικά προβλήματα από τα αγόρια (26,7% έναντι 6%), και συχνότερες σεξουαλικές επαφές χωρίς προφύλαξη, υποβάλλοντας έτσι την υγεία τους σε σοβαρότατους κινδύνους.

Επιπλέον, δεδομένα από τις γυναίκες χρήστριες ουσιών τονίζουν ότι οι γυναίκες αντιμετωπίζουν πιο έντονα τον κοινωνικό στιγματισμό (π.χ. Μάτσα, 1998). Η κοινωνία υποστηρίζει η Μάτσα (2001), είναι διπλά καταπιεστική, σαδιστικά ωμή, κυνική και απορριπτική απέναντι στις γυναίκες τοξικομανείς. Η πλειοψηφία των εξαρτημένων γυναικών υποφέρουν από συναισθήματα ντροπής, και ενοχής, αποτέλεσμα των κυρίαρχων πολιτισμικών προκαταλήψεων κατά των γυναικών που κάνουν χρήση αλκοόλ ή/και ψυχοτρόπων ουσιών. Πολλοί αντιλαμβάνονται την εξάρτηση των γυναικών από ψυχοτρόπες ουσίες ως μια έκφραση ανηθικότητας, ή υιοθέτησης ηθικών αξιών που βρίσκονται χαμηλά στην κλίμακα, ή ως αδυναμία θέλησης (O'Connor, Esherrick, & Vieten, 2002). Στάσεις όπως οι παραπάνω αναχαπίζουν τη θεραπευτική αλλαγή των γυναικών και αναπαράγουν στάσεις «ενοχοποίησης του θύματος» και των γυναικών. Όπως και οι ενήλικες γυναίκες, οι χρήστριες ουσιών εφηβικής ηλικίας είναι πιθανόν να επικρίνονται και να ενοχοποιούνται αυστηρότερα από τα υπόλοιπα συνομήλικα τους κορίτσια, ή σε σχέση με τα αγόρια χρήστες ουσιών (βλ επίσης «παράδοξο» στην επόμενη ενότητα).

Τέλος, η γυναικεία εξάρτηση από τις ψυχοτρόπες ουσίες είναι συνδεδεμένη με την ύπαρξη συναισθηματικών και ερωτικών σχέσεων με άνδρες συντρόφους κυρίως χρήστες ουσιών. Οι γυναίκες αρχίζουν τη χρήση ουσιών κυρίως μετά από παρότρυνση του άνδρα συντρόφου τους, ή συσχετίζονται με χρήστες που αποτελούν συνήθως και τους κύριους

προμηθευτές των ουσιών κατανάλωσης, ενώ φαίνεται ότι συνεχίζουν τη χρήση λόγω του συντρόφου τους (πχ NIDA 2001, Νικολάου 2000, Cuskey, 1982, Goldner, Penn, Scheinberg, & Walker, 1990). Η Gilligan (1982) έδειξε ότι οι γυναίκες και τα κορίτσια δίνουν αξία στις σχέσεις περισσότερο από ό,τι οι άνδρες. Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο, δεν αποτελεί έκπληξη το γεγονός ότι οι γυναίκες αναφέρουν πολύ πιο συχνά από ό,τι οι άνδρες τις προβληματικές σχέσεις ως παράγοντες που συνεισφέρουν στη χρήση ουσιών και την κατάχρηση (Abbott, 1995).

Η διερεύνηση της σχέσης των κοριτσιών στην εφηβεία και της χρήσης ψυχοτρόπων ουσιών προϋποθέτει αφενός γνώσεις για τα ζητήματα του φύλου και, όπως ισχυρίζεται η Latino (2002) απαιτεί γνώσεις και για την ψυχολογική τους ανάπτυξη, καθώς και σύνδεση αυτής της γνώσης με το ζήτημα της εξάρτησης.

Κορίτσια στην εφηβεία και χρήση ουσιών

Σύμφωνα με την Latino (2002), τα κορίτσια στην εφηβεία ίσως στραφούν στη χρήση ψυχοτρόπων ουσιών για ποικίλους λόγους, ανάλογα με την αναπτυξιακή τους εξέλιξη και τις ανάγκες τους. Γενικά, η εφηβεία (12 - 20 χρόνων) είναι μια περίοδος έντονης ανάπτυξης σε όλα τα επίπεδα της ανθρώπινης σφαίρας, σωματικό, σεξουαλικό, γνωστικό και ψυχολογικό, και μια κρίσιμη περίοδος για τον αποχωρισμό (separation, Gilligan, 1982). Σύμφωνα με την Gilligan (1982) τα αγόρια και τα κορίτσια φτάνουν στην εφηβεία με διαφορετικό προσανατολισμό όσον αφορά τις σχέσεις και τις κοινωνικές εμπειρίες. Επιπλέον, η εφηβική ανάπτυξη και εμπειρία καταγράφεται διαφορετικά για τα αγόρια και τα κορίτσια (π.χ. Schneider, 1999, 1992) σε ζητήματα όπως η έκφραση των συναισθημάτων, η εικόνα σώματος, και η αυτο-εκτίμηση (Polce-Lynch, Myers, Kilmartin, Forssmann-Falck, & Kliewer, 1998). Πέρα από αυτή την δια-φυλική διαφορετικότητα, τα κορίτσια στην εφηβεία δε θα πρέπει να θεωρούνται ως μια ομοιογενής ομάδα, (π.χ. Muisern-er, 1994). Αντίθετα, οι έφηβες θα πρέπει να αντιμετωπίζονται εξατομικευμένα ανάλογα με τις ανάγκες τους, και τα ζητήματα που αντιμετωπίζουν.

Η εφηβεία για τα κορίτσια είναι μια σημαντική περίοδος αλλαγών που επιδρά στη διαμόρφωση της ταυτότητας τους όσο και στην εικόνα του σώματος τους (Martin, 1987). Την έννοια της ταυτότητας τους τα κορίτσια την αποκτούν σε σχέση-με-τους- άλλους (π.χ. Chodorow, 1974 αναφέρεται στην Gilligan, 1982), ενώ οι αντιλήψεις για το σωματικό τους βάρος και η ικανοποίησή τους από το σώμα τους είναι περισσότερο σημαντικές γι' αυτά από ό,τι για τα αγόρια (Woods, 1995). Τα κορίτσια ενθαρρύνονται να πειθαρχούν στις αντιλήψεις των άλλων και όχι στις δικές τους και συχνά δεν καλλιεργείται σ' αυτά η έννοια του «φορέα δράσης» (agent) (Woods, 1995). Γενικά, μια

σειρά φεμινιστικών προσεγγίσεων όπως της Miller, (1976), της Chodorow (1978) και της Gilligan (1982) (βλ. 1ο κεφάλαιο) τονίζουν τη σημασία και το νόημα που έχουν οι σχέσεις για την αναπτυξιακή εξέλιξη των γυναικών. Η Gilligan (1982), π.χ. στο αναπτυξιακό της μοντέλο για τα κορίτσια τονίζει ότι η εγκαθίδρυση και η διατήρηση στενών σχέσεων είναι κεντρικής σημασίας στη ζωή των γυναικών. Οι γυναίκες ορίζουν τον εαυτό τους, την ταυτότητάς τους, στο πλαίσιο των ανθρωπίνων σχέσεων και αξιολογούν τον εαυτό τους σε σχέση με την ικανότητά τους να φροντίζουν. Η Ettore (1992) σημειώνει ότι για την πλειοψηφία των γυναικών που ζουν μέσα από το πλέγμα της φροντίδας, της προσφοράς και της βοήθειας, η έννοια αυτή [της φροντίδας] αποτελεί και το βασικό χαρακτηριστικό της εξάρτησής τους που με τη σειρά του αποτελεί την κύρια νόρμα κοινωνικοποίησης τους. Ταυτοχρόνως, όμως και ειρωνεία τραγική, η έννοια της εξάρτησης είναι συνυφασμένη με την χρήση ουσιών. Η έννοια της εξάρτησης έχει διπλή σημασία για τις γυναίκες. Οι γυναίκες βρίσκονται διπλά εγκλωβισμένες μέσα σ' ένα σύστημα όπου η εξάρτηση τους προωθείται, ευνοείται, και νομιμοποιείται, ενώ από την άλλη καταδικάζεται και ενοχοποιείται. [Η πρόκληση για τις γυναίκες και τη θεραπεία είναι να διαχωρίζουν ανάμεσα στην εξάρτηση που προάγει την ανάπτυξη τους και την ευημερία τους, προσωπική και κοινωνική, και σ' αυτήν που τις αναχαιτίζει και τις αποδυναμώνει]. Επιπλέον, κατά την εφηβεία πολλά κορίτσια αρχίζουν να αμφιβάλλουν για τον εαυτό τους, με συνέπεια να αποσυνδέουν το τι γνωρίζουν και τι αισθάνονται ότι είναι επιτρεπτό να πουν, να διεκδικήσουν, βιώνοντας έτσι την κοινωνική αποδυνάμωση του φύλου τους (Gilligan (1982). Γενικά στοιχεία που αφορούν την αναπτυξιακή εξέλιξη των κοριτσιών, και δεδομένα για την κοινωνική θέση του φύλου τους ρίχνουν φως και διαφορετικές ερμηνείες στα βιώματα των κοριτσιών και των γυναικών που σχετίζονται με τις ουσίες και το αλκοόλ.

Στα πρώτα χρόνια της εφηβείας, οι έφηβες βρίσκονται σε μια συνεχή αμφισβήτηση των γονιών και των σημαντικών άλλων και διαπραγματεύονται ζητήματα εγγύτητας και αποχωρισμού από την οικογένεια. Επίσης, διαπραγματεύονται την ανάπτυξη και εγκαθίδρυση μιας ενήλικης προσωπικότητας, διαμορφώνουν την ταυτότητάς τους (ποιες είναι και τι δρόμους θέλουν να ακολουθήσουν στη ζωή) (Tryon & Winograd, 2003), και αναπτύσσουν σχέσεις έξω από την οικογένεια με έμφαση στην ομάδα των συνομηλικών (Latino, 2002). Η χρήση ουσιών στα κορίτσια μπορεί να είναι συνδεδεμένη με τη διαδικασία αποχωρισμού από την οικογένεια και την προσκόλληση τους στην ομάδα των συνομηλικών (Muiserner, 1994). Σύμφωνα με τη Latino (2002) ίσως αυτή η διαδικασία του αποχωρισμού να αυξάνει και τον κίνδυνο για τη στροφή των εφήβων στην χρήση ουσιών, με την έννοια ότι, αντί να προσεγγίζουν τους γονείς τους για να συζητήσουν

και να πάρουν την ανατροφοδότηση, οι έφηβοι στρέφονται προς τους συνομηλικούς τους, την κυρίαρχη κουλτούρα και τους εαυτούς τους.

Πολλά κορίτσια ηλικίας (12- 20 χρόνων) στρέφονται στην χρήση ψυχοτρόπων ουσιών προκειμένου είτε να επιδείξουν μια ψευτο-ωριμότητα και μια ταυτότητα ενηλίκου, είτε να αποκτήσουν την αίσθηση του «ανήκειν», είτε τέλος να ανακουφιστούν από τα έντονα συναισθήματα της πρώτης εφηβείας, αποτέλεσμα της έντονης αυτοκριτικής (Latino, 2002). Η ντροπή είναι ένα από αυτά τα συναισθήματα που μπορούν να διακατέχουν τα κορίτσια εφηβικής ηλικίας. (Schave & Schave, 1989). Τα συναισθήματα αυτά και η ανασφάλεια της εφηβείας γενικότερα, είναι δυνατόν να καλλιεργούν το έδαφος για τη στροφή των νέων στη χρήση ουσιών. Στροφή και ενασχόληση που προσφέρουν μια διαβεβαίωση, και μια ανακούφιση από τα αγχογόνα συναισθήματα (Pipher, 1994). Πάντως η σύγχυση και η ανασφάλεια που βιώνουν ορισμένοι έφηβοι δε συνηγορούν αποκλειστικά στην ενασχόληση των εφήβων με ψυχοτρόπες ουσίες, όπως θα δούμε και παρακάτω μια σειρά άλλων παραγόντων όπως η οικογενειακή κατάσταση, κοινωνικοί ίσως συνεισφέρουν στην χρήση ουσιών από τα νεαρά άτομα (Latino, 2002).

Γενικά, κατά την ηλικία των 15 – 16 χρόνων τα κορίτσια ψυχολογικά παρουσιάζονται πιο ολοκληρωμένα (Latino, 2002). Στην ηλικία αυτή κορυφώνεται η απομάκρυνση από τους γονείς και εγκαθιδρύονται οι φιλίες, ενώ δημιουργούνται οι πρώτες σεξουαλικές σχέσεις (Muiserner, 1994), των οποίων η σημασία στην ανάπτυξη της ταυτότητας των κοριτσιών αναφέρθηκε πιο πάνω. Τα κορίτσια επιδεικνύουν ικανότητες αυτό-ελέγχου, οργάνωσης και συναισθηματικής ρύθμισης (emotional regulation) πιο γρήγορα σε σχέση με τα αγόρια (Latino, 2002). Η ωριμότητα του «εγώ» παρατηρείται στην ικανότητά τους να διαχειρίζονται τις απαιτήσεις της ζωής και τις απροσδόκητες προκλήσεις, ενώ μπορούν να συζητούν θέματα με τους φίλους τους, καθώς και να εμπιστεύονται τους ενήλικους για να επιλύσουν τα προβλήματά τους (Latino, 2002). Πάντως κορίτσια αυτής της ηλικίας με λιγότερες δεξιότητες υπάρχει πιθανότητα να στραφούν στα ναρκωτικά ως μια μέθοδο για να εγκαθιδρύσουν σχέσεις με τους άλλους (Latino, 2002) - για την Ελλάδα υπολογίζεται ότι η ηλικία έναρξης της χρήσης ουσιών για τα κορίτσια είναι τα 15.5 – 16 χρόνια - (Σφηκάκη, 2001).

Στα ύστερα χρόνια της εφηβείας (17-20 χρόνων), το κυρίως ζήτημα που αφορά τα κορίτσια είναι η κατάκτηση της αυτονομίας συνδυάζοντας τις ανάγκες τους για εγγύτητα και χωρισμό, ενώ προσπαθούν να διατηρούν στενές σχέσεις και με τα δυο φύλα (Latino, 2002). Γενικά, το ποσοστό των κοριτσιών που μπορούν να αντιμετωπίζουν πλέον προβλήματα εξάρτησης είναι συχνό (Latino, 2002). Τα κορίτσια με τα προβλήματα εξάρτησης σ' αυτή τη φάση ίσως αντιμετωπίζουν δυσκολίες και προβλήματα με την κατάκτηση

της αυτονομίας τους και την ανάπτυξη των μελλοντικών σχεδίων, καθώς αισθάνονται ανεπαρκείς, δίχως δεξιότητες και εμπιστοσύνη (π.χ. Muiserner, 1994). Τα κορίτσια αυτά πιστεύουν ότι έχουν κατακτήσει την ανεξαρτησία τους και αρνούνται όλες τις ανάγκες τους για εξάρτηση. Κατά συνέπεια δυσκολίες μπορούν να προκύψουν στις διαπροσωπικές τους σχέσεις ως αποτέλεσμα της εξάρτησής τους, ενώ μπορούν να εμφανίζονται ιδιαίτερα επικριτικές, μια δυναμική που είναι πιο κοινή στα πρώτα χρόνια της εφηβείας (Latino, 2002).

Παράγοντες που συνδέονται με τη χρήση και κατάχρηση ουσιών στα κορίτσια

Διάφοροι παράγοντες έχουν συσχετισθεί με τη χρήση και κατάχρηση ψυχοτρόπων ουσιών από τις εφήβους, όπως η επίδραση της ομάδας των συνομηλίκων, οι οικογενειακές δυναμικές και οικογενειακή κατάσταση και παράγοντες ατομικών χαρακτηριστικών και ψυχικής υγείας όπως η κατάθλιψη, η αντικοινωνική συμπεριφορά κ.α.(π.χ. Latino, 2002, Reynaud et al. 2005). Η διαταραγμένη διατροφή, η κατάθλιψη και η σεξουαλική κακοποίηση είναι μερικά φαινόμενα που σχετίζονται με μεγαλύτερη συχνότητα με την κατάχρηση ουσιών από τις εφήβους, νοσηματοδοτώντας έτσι τη χρήση ουσιών ως ένα μηχανισμό αντιμετώπισης του πόνου και του τραύματος που έχουν βιώσει (Latino, 2002).

Η παράθεση και διερεύνηση των παραγόντων που σχετίζονται με τη χρήση και κατάχρηση ουσιών από τις εφήβους δεν τεκμηριώνουν μια ατομιστική προσέγγιση για το αντικείμενο, όπου το άτομο, παραβατικό, ή αντικοινωνικό, ή βιολογικά προδιαθετιμένο, και η οικογένεια του θεωρούνται υπεύθυνα για την τοξικομανία. Η χρήση ουσιών και η εξάρτηση είναι πολύπλοκα ζητήματα με διάφορες πτυχές. Είναι ζητήματα βαθιά κοινωνικά που αφορούν και πλήττουν και τις γυναίκες και τα κορίτσια εφήβους. Συνεπώς η παράθεση των παραγόντων, αποτέλεσμα βιβλιογραφικής επισκόπησης αποτελεί μια «στρατηγική» για την αναζήτηση και κατανόηση των διαφόρων πτυχών του ζητήματος που δομείται και αναπαράγεται σε ορισμένες κοινωνικο-οικονομικό-πολιτισμικές συνθήκες και πλαίσια.

Τα δεδομένα για το ρόλο της ομάδας των συνομηλίκων στη χρήση ουσιών ανάμεσα στα δυο φύλα είναι αντιφατικά. Από την έρευνα των Kung & Farrell (2000), φαίνεται ότι η ομάδα των συνομηλίκων συνδέεται με τη χρήση ουσιών στα κορίτσια παρά στα αγόρια. Η ομάδα των συνομηλίκων επηρεάζει και ευνοεί τη χρήση ουσιών ανάμεσα στους συνομηλίκους με διάφορους τρόπους όπως είναι η μίμηση (modeling), η ανάπτυξη θετικών στάσεων απέναντι στη χρήση, η πίεση (Farrell, Danish, & Howard, 1992), η μη παραδοχή του προβλήματος χρήσης ουσιών, η αποδοχή και νομιμοποίηση

της χρήσης ουσιών ως μια πρωταρχική κοινωνική δραστηριότητα, η ανάγκη του ανήκειν σε μια ομάδα ή ο φόβος της απόρριψης (π.χ. Muiserner, 1994).

Οι οικογενειακές δυναμικές και η οικογενειακή κατάσταση είναι παράγοντες που συνδέονται με τη χρήση ψυχοτρόπων ουσιών στην εφηβεία (π.χ. Muiserner, 1994, Kung & Farrell, 2000). Μια σειρά πιο εξειδικευμένων παραγόντων όπως οι ενδοοικογενειακές συγκρούσεις, η έλλειψη συνοχής, ο μικρός βαθμός συναισθηματικής έκφρασης, ο έντονος προσανατολισμός σε επιδόσεις και επιτεύγματα, το είδος της προσκόλλησης, το είδος της αρχηγίας, και οι γονεϊκές πρακτικές συσχετίζονται με τη χρήση ουσιών από τους εφήβους και θεωρούνται επιβαρυντικοί (π.χ. Muiserner, 1994, Τσαρουχά, 2001, Hawkins, Catalano & Miller, 1992). Από τις γονεϊκές πρακτικές, η επιτήρηση – μέριμνα (monitoring) και η συνέπεια στην επιβολή πειθαρχικών μέτρων είναι από τις γονεϊκές πρακτικές που μπορούν να αμβλύνουν την σχέση που έχει παρατηρηθεί ανάμεσα στην πίεση των συνομηλίκων και τη χρήση ουσιών (Kung & Farrell, 2000), με την έννοια ότι αυτός ο παράγοντας λειτουργεί προστατευτικά απέναντι στους νέους αφού τους «εμβολιάζει» να αντιστέκονται απέναντι στην πίεση των συνομηλίκων για χρήση ουσιών.

Οι διαταραχές συμπεριφοράς (π.χ. επιθετικότητα, λεκτική και μη, καταστροφές, κλέψιμο χρημάτων, κ.α.) αν και δεν απαντώνται τόσο συχνά στα κορίτσια συνδέονται με τη χρήση ουσιών. Μάλιστα η σχέση ανάμεσα σ' αυτές τις συμπεριφορές και στη μετέπειτα χρήση κάνναβης είναι ισχυρότερη στα κορίτσια από ότι στα αγόρια (Pedersen, Mastekaasa, & Wichstrøm, 2001). Το παράδοξο αυτό δεδομένο εντοπίζεται σε διαταραχές με άνιση κατανομή στα δυο φύλα, εκεί δηλαδή όπου στο φύλο στο οποίο υπάρχει μικρότερο επικράτηση, υπάρχει συνήθως και η ισχυρότερη επίδραση. Έτσι τα κορίτσια που έχουν προβλήματα όπως η επιθετικότητα, τα προβλήματά τους αξιολογούνται πιο έντονα από αυτά των συνομηλίκων τους που ανήκουν στο ίδιο φύλο, και ίσως αντιμετωπίζουν πιο συχνά την απόρριψη αυτών, οι αντιδράσεις των γονιών είναι πιο εξαναγκαστικές και έντονες, και ίσως μ' αυτόν τον τρόπο κορίτσια να γίνονται πιο ελκυστικά σε ομάδες αντικοινωνικές ή παραβατικές (Pedersen, Mastekaasa, & Wichstrøm, 2001).

Κορίτσια, ηλικίας 15- 16 χρονών που έχουν μια διαταραγμένη διατροφή αντιμετωπίζουν μεγαλύτερο κίνδυνο στο να εμπλακούν στη χρήση ψυχοτρόπων ουσιών ή άλλων επικίνδυνων σεξουαλικά συμπεριφορών από τα συνομήλικα τους κορίτσια (Lock, Reisel, & Steiner, 2001). Στην ίδια ηλικία και λόγω της εφηβείας μια σειρά ερευνών (π.χ. Attie, & Brooks-Gunn, 1989) δείχνουν ότι τα προβλήματα διατροφής εμφανίζονται με συχνότητα 5-10 φορές μεγαλύτερη στα κορίτσια απ' ότι στα αγόρια (Tanofsky, Wilfey, Spurrell, Welch, & Brownell, 1997). Γενικά, πάντως τονίζεται ότι η ψυχογενής

ανορεξία και η βουλιμία παρατηρούνται πιο συχνά στις γυναίκες τοξικομανείς από ό,τι στους άνδρες που προσέρχονται για θεραπεία στα ειδικά κέντρα (π.χ. Μάτσα, 2001).

Η κατάθλιψη είναι πιο διαδομένη στις εφήβους από ότι στα αγόρια, όπως και στον ενήλικο πληθυσμό όπου 1 στις 5 γυναίκες αντιμετωπίζουν προβλήματα κατάθλιψης, διπλάσιο ποσοστό από τους άνδρες (Kessler et. al. 1993). Παρόμοια έχει σημειωθεί ότι μέχρι την ηλικία των 14 – 15 χρονών, η επικράτηση της κατάθλιψης είναι διπλάσια στα κορίτσια από ότι στα αγόρια (Pipher, 1994). Από έρευνες σε δομές απεξάρτησης φαίνεται ότι το ποσοστό των εφήβων που έχουν διπλές διαγνώσεις εξάρτησης από αλκοόλ και κατάθλιψης είναι μεγάλο (Lysaught & Wodarski, 1996). Γενικά, είναι καλά τεκμηριωμένη η σύνδεση ανάμεσα στα προβλήματα συμπεριφοράς και τη χρήση ουσιών, και μεταξύ των συναισθηματικών διαταραχών, κατάθλιψης και χρήσης ουσιών (Silberg, Rutter, D'onofrio, & Eaves, 2003), αν και αμφισβητήσιμο το κατά πόσο η χρήση ουσιών είναι γενεσιουργός αιτία ή συνέπεια της κατάθλιψης. Παρόμοια οι αυτοκτονίες είναι πιο διαδομένες στις εφήβους αν και οι θάνατοι συμβαίνουν πιο συχνά στα αγόρια (Silberg, Rutter, D'onofrio, & Eaves, 2003).

Η χρήση ψυχοτρόπων ουσιών στην εφηβεία συνδέεται με την παιδική κακοποίηση, και την παραμέληση παιδιών (π.χ. Brems, Johnson, Neals, Freemo, 2004, Fergusson, Horwood, & Lynskey, 1996, Berger, Martin, Richardson, Allison, & Roeger, 2004). Οι Berger et al (2004) προτείνουν ότι οι θεραπευτές θα πρέπει να έχουν υπόψη τους τη σχέση αυτή, και σε εξαιρετικές ακραίες περιπτώσεις χρήσης ουσιών και αντικοινωνικής συμπεριφοράς θα πρέπει να εξετάζουν την πιθανότητα αυτές να έχουν την απαρχή τους στη σεξουαλική κακοποίηση που μπορεί να έχουν υποστεί οι έφηβοι. Γενικά το ζήτημα της κακοποίησης θα πρέπει να συμπεριλαμβάνεται σε κάθε εκτίμηση εφήβων (με μια ανοιχτή ερώτηση και διακριτικότητα), ενώ αν ανιχνευτεί είναι αναγκαίο να εκτιμάται σε βάθος η ψυχική τους κατάσταση, και τα προβλήματα με τονόμο. Από έρευνες που έχουν γίνει με χρήστριες και χρήστες ουσιών (αλκοόλ ή ψυχοτρόπων ουσιών), έχει βρεθεί ότι οι γυναίκες είναι πιο πιθανό από ότι οι άνδρες να αναφέρουν ότι έχουν υποστεί σεξουαλική κακοποίηση στην παιδική τους ηλικία (31% -6.5% γυναικών έναντι ανδρών), ενώ τα ποσοστά ανεβαίνουν αν συνυπολογισθούν μαζί και η σωματική ή σεξουαλική κακοποίηση (43% γυναικών έναντι 20% των ανδρών) (Brems et. al., 2004). Επίσης, η Σφηκάκη (2001) αναφέρει ότι το διαγνωσμένο ιστορικό παιδικής κακοποίησης έχει ενοχοποιηθεί ως ένας παράγοντας πρόωρης διακοπής ή υποτροπής σε θεραπευτικά προγράμματα για την αντιμετώπιση του αλκοολισμού και της τοξικομανίας. Γενικά, η χρήση και η κατάχρηση ψυχοτρόπων ουσιών στις γυναίκες είναι συνδεδεμένη με την κακοποίηση. Είναι

πιθανό οι έφηβες που έχουν κάνουν χρήση ουσιών και κατάχρηση να έχουν εμπειρίες κακοποίησης. Αυτές οι εμπειρίες μπορούν με τη σειρά τους να μειώνουν την αυτοεκτίμηση των εφήβων, και να αυξάνουν τα συναισθήματα της απομόνωσης, προδοσίας, κατάθλιψης και αυτό-καταστροφικότητας (Latino, 2002). Στις περιπτώσεις σεξουαλικής κακοποίησης, η χρήση ουσιών μπορεί να προσφέρει μια προσωρινή ανακούφιση από τις οδυνηρές μνήμες (λ.χ. διάσχιση). Σ' αυτές τις περιπτώσεις οι έφηβες χρειάζονται να αντιμετωπίζονται με σεβασμό και διακριτικότητα ενώ ο σύμβουλος θα πρέπει να στοχεύει στην εγκαθίδρυση της εμπιστοσύνης στη σχέση τους προκειμένου τα νεαρά κορίτσια να αποκαλύψουν τις εμπειρίες τους και το τραύμα τους.

Θεραπείες

Η θεραπευτική αντιμετώπιση της ουσιοεξάρτησης σύμφωνα με την Μάτσα (2001, σ. 120) επιβάλλει μια σφαιρική πολυδιάσταση αντιμετώπιση του αντικειμένου και μια σφαιρική παρέμβαση σε όλες τις παραμέτρους του, βιολογικές, κοινωνικές, ψυχολογικές, ιδεολογικές, πολιτισμικές, οικονομικές και άλλες. Η χρήση ουσιών από τα κορίτσια και αγόρια, σίγουρα δεν είναι ένα πρόβλημα ατομικό, είναι, κυρίως κοινωνικό. Είναι ένα ζήτημα που αφορά τις γυναίκες, τις επηρεάζει βαθιά, ενώ τις δίνει ταυτόχρονα τη δυνατότητα να ενεργήσουν ως φορείς ατομικών και κοινωνικών αλλαγών (Βλ Ettore, 1992).

Αξίζει ωστόσο να σημειωθεί ότι η εφηβεία αποτελεί μια περίοδος πειραματισμού και αυτό στους εφήβους μπορεί να μετουσιωθεί σε περιστασιακή χρήση ουσιών. Οι ειδικοί, σύμβουλοι, και κλινικοί απαιτείται να διακρίνουν ανάμεσα στις έφηβες που εμπλέκονται περιστασιακή χρήση και σε εκείνες που κάνουν προβληματική χρήση (Reynaud et al. 2005), αφενός για να χαράξουν ένα έγκαιρο θεραπευτικό πλάνο αντιμετώπισης και αφετέρου για να άρουν τοστιγματισμό και περιθωριοποίηση των νέων. Για την εκτίμηση αυτή, οι ειδικοί χρειάζεται να αξιολογήσουν το μοτίβο της κατανάλωσης (συχνότητα, τρόπος, είδη ουσιών), τον καθορισμό των ατομικών και περιβαλλοντικών παραγόντων που συνηγούνται στη συμπεριφορά, και να εντοπίσουν τα σύνοδα κλινικά συμπτώματα που είναι αποτέλεσμα της χρήσης.

Γενικά, οι προσεγγίσεις και τα θεραπευτικά μοντέλα, ωστόσο ποικίλουν ανάλογα με την έκταση του προβλήματος (πειραματισμός, περιστασιακή χρήση, εξάρτηση), τις ουσίες, τις έφηβες, και τις οικογενειακές δυναμικές. Στις περιπτώσεις πειραματισμού και περιστασιακής χρήσης, η συμβουλευτική επικεντρώνεται στη διακοπή της χρήσης και στη διευθέτηση των οικογενειακών δυναμικών που πιθανώς να σχετίζονται με τη χρήση.

Η Οικογενειακή Θεραπεία είναι μια βασική θεραπευτική πρόταση καθώς οι οικογενειακές δυναμικές μπορούν να ενισχύσουν ή να αποτρέψουν τη χρήση (Liddle, Rowe, Dakof, & Lyke, 1998). Επίσης, η ομαδική θεραπεία μπορεί να συνεισφέρει και να ενισχύσει τη διακοπή της χρήσης (Latino, 2002). Γενικά τα μοντέλα σ' αυτές τις περιπτώσεις εστιάζονται σε βραχύχρονες παρεμβάσεις που στοχεύουν στην παροχής πληροφόρησης για τις ουσίες, και στην ανάπτυξη κοινωνικών, επικοινωνιακών δεξιοτήτων και δεξιοτήτων επίλυσης προβλημάτων.

Για την αντιμετώπιση της εξάρτησης, οι παρεμβάσεις εστιάζονται στην παρακολούθηση ανοιχτών ψυχο-εκπαιδευτικών προγραμμάτων. Σ' αυτά τα προγράμματα οι έφηβοι συμμετέχουν σε ομαδικές ή ατομικές θεραπευτικές συνεδρίες, εξασκούνται σε κοινωνικές και εργασιακές δεξιότητες, ενώ θεραπευτικές παρεμβάσεις απευθύνονται και στην οικογένεια. Οι προσεγγίσεις είναι πιο μακροχρόνιες, ενώ έχει ιδιαίτερη σημασία οι έφηβοι να παρακολουθούν προγράμματα για την αντιμετώπιση των υποτροπών, μετά την ολοκλήρωση των θεραπευτικών προγραμμάτων (Latino, 2002).

Στην Ελλάδα τα θεραπευτικά προγράμματα για τους εφήβους είναι λίγα (περίπου 8 προγράμματα του ΚΕΘΕΑ και του ΟΚΑΝΑ σε διάφορες πόλεις), ενώ απουσιάζουν προγράμματα σχεδιασμένα ειδικά για κορίτσια ή προγράμματα που λαμβάνουν υπόψη τις δυναμικές του φύλου. Η ενδυνάμωση είναι μια σημαντική παράμετρο της συμβουλευτικής κοριτσιών σχετικά με τη χρήση ουσιών (βλ. Ettore, 1992). Η ίδια η έννοια της ενδυνάμωσης κυρίως ατομική, ενέχει την απόκτηση εμπιστοσύνης του ατόμου στον εαυτό, την αυξημένη επίγνωση των προσωπικών δυνατοτήτων τους, την ικανότητα για λήψη αποφάσεων, την αυτο-αποτελεσματικότητα, την αυτοεκτίμηση (Whalen, 1996). Η Brown (2002) ισχυρίζεται ότι στη θεραπεία η έννοια της ενδυνάμωσης απορρέει από την παραδοχή των γυναικών ότι είναι α-δύναμες (powerless) απέναντι στην ουσία, και στον έλεγχο της χρήσης [θέσεις που αποτελούν δομικό στοιχείο των Ανωνύμων Ναρκομανών (NA) ή Αλκοολικών (AA)] και τέλος στη αναγνώριση τους ότι δεν κατέχουν εξουσιαστική θέση και δύναμη εξουσίας. Η παραδοχή της α-δυναμίας των γυναικών απέναντι στην ουσία αποτελεί το κομβικό σημείο για τη θεραπεία των γυναικών, προκειμένου να επαναδομήσουν τις ζωές τους με ειλικρίνεια και υπευθυνότητα (Brown, 2002).

Η Abbot (1995) ισχυρίζεται ότι η εξάρτηση συνδέεται με την αποδυνάμωση, ενώ η θεραπεία συνδέεται με την ενδυνάμωση. Η ενδυνάμωση, για την ίδια, βασίζεται στην αποδοχή της ρήσης ότι ο εσωτερικός προσωπικός έλεγχος είναι η δύναμη, και όχι ο έλεγχος ή εξουσία επάνω στους άλλους. Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο, μια φεμινιστικής θεραπευτική προσέγγιση, εστιάζεται στην ενδυνάμωση των κοριτσιών, στην άρση της αυτο-ενοχοποίησης, στην

αναγνώριση των μορφών και των εκδηλώσεων της διαφοροποιημένης δύναμης και της συνακόλουθης ντροπής και της χαμηλής αυτοεκτίμησης που τη συνοδεύει, και, τέλος στην «ανακάλυψη του εαυτού και στην επαναξιολόγηση του προσωπικού μηνύματος και του σκοπού της ζωής (Van Den Bergh, 1991). Επιπλέον σύμφωνα με την Abbott (1995) μια φεμινιστική θεραπεία για τα προβλήματα εξάρτησης οφείλει να στοχεύει στην άρση των δυϊστικών σκέψεων του τύπου «ή το ένα ή το άλλο, καλό ή κακό, ιδιωτική ή δημόσια σφαίρα», να προωθήει προγράμματα που επιδεικνύουν ευαισθησία στις ποικίλες ανάγκες των διάφορων ομάδων και πληθυσμών, και τέλος να διευκολύνουν την πρόσβαση στη θεραπεία και σε θεραπευτικά κέντρα των πληθυσμών που αποκλείονται και των γυναικών, ενώ ενθαρρύνει την ευελιξία και τη διαφορετικότητα στην πορεία της θεραπείας.

Τέλος μέσα σ' ένα πλαίσιο φεμινιστικής θεραπευτικής προσέγγισης, θα σημειώνα ότι τόσο οι έφηβες και όσο οι έφηβοι καλούνται να εγκαταλείψουν την εξάρτηση τους και την προσκόλληση τους από τις ουσίες, και τον κόσμο των ναρκωτικών και να εγκαθιδρύνουν σχέσεις αλληλοεξαρτώμενες, συνεργατικές και υποστηρικτικές, όπου οι ίδιες θα μπορούν να χαίρονται, να αυτο-ορίζονται και να δρουν (agency) (βλ Ettore, 1992).

Οι επαγγελματίες που ασχολούνται με αυτό το ζήτημα είναι βοηθητικό να είναι ενήμεροι των ομάδων αυτο-βοήθειας που είναι διαθέσιμες στην κοινότητά τους (Vourakis, 1995), καθώς η αποτελεσματικότητά τους, και η σταθερότητα των θεραπευτικών αποτελεσμάτων είναι σημαντική (βλ Ζαφειρίδης, 2001). Οι ομάδες αυτο-βοήθειας, και ιδιαίτερα οι ομάδες των ανωνύμων ναρκομανών (NA) ή αλκοολικών (AA) έχουν βοηθήσει πολλούς ανθρώπους να ξανα-αποκτήσουν την ευημερία τους στη ζωή τους, και ζήσουν τη ζωή τους χωρίς τις ουσίες. Για την Ettore (1992) οι ομάδες αυτοβοήθειας, και των AA και NA είναι ανάγκη να είναι ευαισθητοποιημένες στις ανάγκες των γυναικών και των διάφορων ατόμων που ανήκουν σε μειονοτικές ομάδες, και να οργανώνονται προωθώντας ταυτόχρονα την κοινωνική συνειδητοποίηση, και την εσωτερική και κοινωνική ικανοποίηση.

Τα θεραπευτικά προγράμματα για τα προγράμματα που απευθύνονται στα κορίτσια θα πρέπει τέλος αντλώντας από μια Φεμινιστική οπτική να στοχεύουν εκτός από την ατομική θεραπεία και αλλαγή, να στοχεύουν και στην εγκαθίδρυση κοινωνικών αλλαγών. Οι δράσεις τους, πέρα από το μικρο-επίπεδο, το ατομικό οφείλουν να στοχεύουν και στο μακρο-επίπεδο, το κοινωνικό για την επίτευξη κοινωνικών και θεσμικών αλλαγών. Οι δράσεις αυτές, μεταξύ των άλλων μπορούν να στοχεύουν στην άρση των πρακτικών διάκρισης και ρατσισμού που αντιμετωπίζουν οι γυναίκες και άλλοι μειονοτικοί πληθυσμοί και ομάδες όπως είναι οι τοξικομανείς.

Επίλογος

Η χρήση ουσιών και η εξάρτηση από τις ουσίες στην εφηβεία, και οι συνακόλουθες αρνητικές εμπειρίες που βιώνουν τα άτομα δε θα πρέπει να αντιμετωπίζεται ως μια μη αναστρέψιμη και τελεσίδικη κατάσταση (Muiserner, 1994). Για την Ettore (1992) η ελπίδα είναι απαραίτητη ανάγκη στη ζωή των γυναικών και χρειάζεται να αναπτύσσεται όχι ως ένα κοινό όραμα αλλά ως μια ζωντανή πραγματικότητα. Ούτε η εφηβεία θα πρέπει να θεωρείται ως μια περίοδος όπου κυριαρχείται από αρνητικά αισθήματα ανασφάλειας και σύγχυσης. Σε άλλα νεαρά άτομα αυτές οι αλλαγές μπορούν να θεωρηθούν ως προκλήσεις και ευκαιρίες για ανάπτυξη (Muiserner, 1994).

Οι έφηβες με αφορμή τη χρήση και την κατάχρηση των ουσιών καλούνται να επαναπροσδιορίσουν τα βιώματά τους, τις στάσεις και την ίδια την εφηβεία, τον ατομικό τους και τον κοινωνικό τους ρόλο και θέση. Ταυτόχρονα όμως το ρόλος τους, τις στάσεις και τις στερεοτυπικές τους ιδέες σχετικά με τη θέση των κοριτσιών, τα χαρακτηριστικά τους, την εμφάνισή τους, και τη συμπεριφορά τους καλούνται να επαναπροσδιορίζουν και να είναι ενήμεροι και οι σύμβουλοι που ασχολούνται με τη χρήση ουσιών σε νεαρές κοπέλες, των οποίων η ευαισθησία απέναντι στα γυναικεία ζητήματα είναι το *sine qua non* της δουλειάς τους.

Βιβλιογραφία

Aaron, G.A., Brown, S.A., Coe, M.T., Myers, M.G., Garlad, A.F., Ezzet-Lofstramm, R., Hazen, A.L., Hough R.L. (1999). Adolescent Alcohol and drug abuse and health. *Journal of Adolescent Health*, 24, 412-421.

Abbott, A.A. (1995). Substance Abuse and the feminist Perspective. In Van Den Bergh, N. (Ed.), *Feminist practice in the 21st Germany* (pp. 258- 277). Washington, DC.: National Association of Social Workers Press

Attie, I., & Brooks-Gunn, J. (1989). Development of eating problems in adolescent girls: A longitudinal study. *Developmental Psychology*, 25, 70-79.

Berger, H.A., Martin, G., Richardson, A.S., Allison, St., & Roeger, L. (2004). Sexual abuse, antisocial behaviour and substance use: gender differences in young community adolescents. *Australian and New Zealand Journal of Psychiatry*, 38, 34-41.

Brems, C., Johnson, M.J., Neals, D., Freemon, M. (2004). Childhood abuse history and substance use among men and women receiving detoxification services. *The American Journal of Drug and Alcohol Abuse*, 30 (4), 799-821.

Brown, S. (2002). Women and Addiction. Expanding theoretical points of view. In S. L. A. Straussner, & S. Brown (Eds.), *The handbook of addiction treatment for women: Theory and practice* (pp. 26-51). San Francisco, CA: Jossey-Bass.

Cuskey, W. R. (1982). Female addiction: A review of the literature. *Journal of Ad-*

dictions and Health, 3 (1), 3-33.

Ettore, E. (1992). *Women and substance abuse*. New Brunswick, NJ: Rutgers University Press.

Farrell, A.D., Danish, S.J., & Howard, K. (1992). Risk factors for drug use in urban adolescents: Identification and cross-validation. *American Journal of Community Psychology*, 20, 263-286.

Fergusson, D.M., Horwood, L.J., & Lynskey, M.T. (1996). Childhood sexual abuse and psychiatric disorder in young adulthood. II Psychiatric outcomes of childhood sexual abuse. *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*, 35, 1365-1374.

Goldner, V., Penn, P., Scheinberg, M., & Walker, F. (1990). Love and violence: Gender paradoxes in volatile attachments. *Family Process*, 29, 343-364.

Gilligan, C. (1982). *In a different voice: Psychological theory and women's development*. Cambridge: Harvard University Press.

Hawkins, J.D., Catalano, R.F., & Miller, J.Y. (1992). Risk and protective factors for alcohol and other drug problems in adolescence and early adulthood: Implications for substance abuse prevention. *Psychological Bulletin*, 112, 64-105.

Hussong, A.M. (1999). The settings of adolescent alcohol and drug use. *Journal of Youth and Adolescence*, 29 (1), 107-119.

Kessler, R.C., McGonagle, K.A., Schwartz, M., Blazer, D.G., & Nelson, C.B. (1993). Sex and depression in the National Comorbidity Survey: I: Lifetime prevalence, chronicity, and recurrence. *Journal of Affective Disorders*, 29, 85-96.

Kung, E.M., & Farrell, A.D. (2000). The role of parents and peers in Early Adolescent Substance Use: An examination of Mediating and moderating effects. *Journal of Child and Family Studies*, 9 (4), 509-528.

Latino, R.F. (2002). Adolescent girls and addiction. In S. L. A. Straussner, & S. Brown (Eds.), *The handbook of addiction treatment for women: Theory and practice* (pp. 229-251). San Francisco, CA: Jossey-Bass.

Lock, J., Reisel, B., & Steiner, H. (2001). Associated health risks of adolescents with disordered eating: How different are they from their peers? Results from a high School Survey. *Child Psychiatry and Human Development*, 31 (3), 249-265.

Liddle, H.A., Rowe, C., Dakof, G.A., & Lyke, J. (1998). Translating parenting research into clinical interventions for families of adolescents. *Clinical Child Psychology and Psychiatry*, 3, 419-443.

Lysaught, E., & Wodarski, J.S. (1996). Model: A dual focused intervention for depression and addiction. *Journal of Child and Adolescent Substance Abuse*, 5 (1), 55 -72.

Martin, E. (1987). *The woman in the body. A cultural analysis of reproduction*. Boston: Beacon.

Muisener, P.P. (1994). *Understanding and treating adolescent Substance abuse*. Thousand Oaks: Sage.

NIDA (2001). *Advances in Research on Women's Health and Gender Differences* <http://www.drugabuse.gov/WHGD/WHGDAdvance.html>, Retrieved on 20/2/03

O'Connor, L.E., Esherick, M., & Vieten, C. (2002). Drug-and alcohol-abusing women. In S. L. A. Straussner, & S. Brown (Eds.), *The handbook of addiction treatment for women: Theory and practice* (pp. 75-98). San Francisco, CA: Jossey-Bass.

Pedersen, W., Mastekaasa, A., & Wichstrøm, L. (2001). Conduct problems and early cannabis initiation: A longitudinal study of gender differences. *Addiction*, 96, 415-431.

Pipher, M. (1994). *Reviving Ophelia: Saving the selves of adolescent girls*. NY: Ballantine.

Plant, M.A., Miller, P., Plant, M.L. (2005). Trends in drinking, smoking and illicit drug use among 15- and 16- years olds in the UK (1995-2003). *Journal of Substance Use*, 10(6), 331-339.

Polce-Lynch, M., Myers, B.J., Kilmartin, C.T., Forssmann-Falck, R., & Kliewer, W. (1998). Gender and Age Patterns in Emotional Expression, Body image, and self-esteem: A qualitative analysis. *Sex Roles*, 38 (11/12) 1025-1048.

Reynaud, M., Karilla, L., Chinet, L., Allen, J.P., Streel, E., & Pelc, I. (2005). Original strategies of screening, evaluation and care of adolescent Substance abuse. *Alcoholism: Clinical and Experimental Research*, 29(7), 1264 -1267.

Schneider, S. (1999). *Το κορίτσι στην εφηβεία (Μετφρ. Θ. Σπυροπούλου)*. Αθήνα: Πατάκη (Έτος πρωτότυπης έκδοσης, 1992.)

Silberg, J., Rutter, M., D'onofrio, B., & Eaves, E. (2003). Genetic and environmental risk factors in adolescent substance use. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 44 (5), 664-676.

Substance Abuse and Mental Health Services Administration. (2004). *Results from the 2003 National Survey on Drug Use and Health: National Findings* (Office of Applied Studies, NSDUH Series H-25, DHHS Publication No. SMA 04-3964). Rockville, MD. <http://oas.samhsa.gov/NHSDA/2k3NSDUH/2k3results.htm#ch2> Retrieved on 11/4/2006.

Schave, D., & Schave, B. (1989). *Early adolescence and the search for self*. NY: Praeger.

Tanofsky, M.B., Wilfey, D.E., Spurrell, E.B., Welch, R., & Brownell, K. (1997). Comparison of men and women with binge eating disorder. *International Journal of Eating Disorders*, 21, 49-54.

Tryon G. S., & Winograd, G. (2003). Developing a healthy identity. In M. Kopala & M. A. Keitel (Eds.), *Handbook of counseling women* (pp. 185-197). Thousand Oaks, London: Sage.

Van Den Bergh, N. (1991). A feminist perspective on addictions. *Addiction and*

Recovery, 11 (4), 30-33.

Vourakis, C. (1995). Drug abuse problems among women. In C. I. Fogel & N. F. Woods (Eds.), *Women's Health Care: A comprehensive handbook* (pp. 497-515). London: Sage.

Wallace, J.M., Bachman, J.G., O'Malley P.M., Schulenberg, J.E., Cooper, S.M., & Johnston, L.D. (2003). Gender and ethnic differences in smoking, drinking and illicit drug use among American, 8th, 10th, 12th grade students, 1976-2000. *Addiction*, 98, 225-243.

Whalen, M. (1996). *Counseling to end violence against women: A subversive model*. Thousand Oaks, London: Sage.

Woods, N. F. (1995). Young Women's Health. In C. I. Fogel & N. F. Woods (Eds.), *Women's Health Care: A comprehensive handbook* (pp. 61-78). London: Sage

Ερευνητικό Πανεπιστημιακό Ινστιτούτο Ψυχικής Υγείας, (ΕΠΙΨΥ) (2005). ΕΚΤΕΠΙΝ: Ετήσια έκθεση για την κατάσταση των ναρκωτικών και των οιοπνευματωδών στην Ελλάδα. Αθήνα: ΕΠΙΨΥ

Ευρωπαϊκό Κέντρο Παρακολούθησης Ναρκωτικών και Τοξικομανίας (ΕΚΠΝΤ) (2005). Ετήσια Έκθεση 2005: Η Κατάσταση του προβλήματος των ναρκωτικών στην Ευρώπη. Βέλγιο: ΕΚΠΝΤ.

Ζαφειρίδης, Φ. (2001). Ψυχική και αυτοβοήθεια: Το παράδειγμα των ανωνύμων ναρκομανών (NA) και αλκοολικών (AA). *Τετράδια Ψυχιατρικής*, 73, 22-29.

Μάτσα Κ (1998). Έχει πραγματικά ανάγκη η ελληνική κοινωνία από ένα ειδικό για γυναίκες πρόγραμμα απεξάρτησης; Μήπως η ίδια η διατύπωση του αιτήματος υποκρύπτει μια αντίληψη διακρίσεων εις βάρος των εξαρτημένων γυναικών;. *Τετράδια Ψυχιατρικής*, 61, 85-91.

Μάτσα, Κ. (2001). Ψάξαμε ανθρώπους και βρήκαμε σκιές.. Το αίνιγμα της τοξικομανίας. Αθήνα: Άγρα.

Νικολάου, Κ (2000). Γυναίκες χρήστριες τοξικών ουσιών: μια ομάδα με διαφορετικές ανάγκες που δεν καλύπτονται από το υπάρχον σύστημα. *Τετράδια Ψυχιατρικής*, 76, 4-7.

Σφηκάκη, Μ. (2001). Σεξουαλική Κακοποίηση: Η σχέση της με την τοξικομανία. *Τετράδια Ψυχιατρικής*, 76, 8-12.

Τσαρουχά, Α. (2001). Η ποιότητα του γονικού ρόλου σε σχέση με την κατάχρηση ουσιών. Αδημοσίευτη Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία. Τμήμα Ψυχολογίας, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.

Ζώτου, Σ., & Κοπακάκη, Μ. (2005). Χρήση ουσιών στην εφηβεία: Παράγοντας φύλο και οικογενειακό ιστορικό, μια διαχρονική μελέτη στον πληθυσμό των εφήβων χρηστών που προσέγγισαν το Δ.Υ. «Στροφή» κατά τα έτη , 2001-2004. *Εξαρτήσεις*, 8, 23-40

9. Κακοποίηση-παραμέληση στην εφηβική ηλικία

Αριάννα Στογιαννίδου

Η κακοποίηση - παραμέληση παιδιών πιθανώς να μην μπορεί να συγκριθεί με κανένα άλλο φαινόμενο ως προς τη σοβαρότητα και το πλήθος των συνεπειών της, αλλά και ως προς τη σύνδεση με ποικίλες κοινωνικές, πολιτισμικές και πολιτικές παραμέτρους. Ουσιαστικά, αντανακλούν τη δυνατότητα μιας χώρας ή μιας κοινωνικής ομάδας να διασφαλίσει την προστασία, υγιή ανάπτυξη και ευημερία των μελών της.

Ο Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας θεωρεί την κακοποίηση και παραμέληση παιδιών ως πρόβλημα δημόσιας υγείας παγκόσμια (WHO, 2006). Οι περιορισμοί στην αναφορά των προβλημάτων, οι διαφορές μεταξύ χωρών στα συστήματα υγείας και τις διευκολύνσεις ή μη αναφορές και ποικίλοι άλλοι πολιτισμικοί, πολιτικοί και κοινωνικοί παράγοντες δεν επιτρέπουν τον ακριβή καθορισμό του προβλήματος. Εκτιμάται, όμως, ότι περίπου 1-2% των παιδιών ανά ηλικιακή ομάδα, κακοποιούνται ή παραμελούνται (Αγάθωνος-Γεωργοπούλου, 2000). Ενδεικτικά, αναφέρεται ότι στις Η.Π.Α. για το 2001 τα θύματα ήταν 12.4/1000 (Αρίας, 2004).

Για αρκετά χρόνια η συχνότητα της κακοποίησης και παραμέλησης στην εφηβική ηλικία ήταν παραγνωρισμένη. Παρόλο που ο όρος «παιδί» αναφέρεται σε όλα τα άτομα κάτω της ηλικίας των 18 ετών στη Διακήρυξη για τα Δικαιώματα του Παιδιού (ΟΗΕ, 1989), ο κύριος όγκος των ερευνητικών δράσεων και αναφορών επικεντρώνεται στις ομάδες της βρεφικής, νηπιακής και παιδικής ηλικίας. Στη σχετική βιβλιογραφία συναντά κανείς συχνότερες αναφορές στην εφηβεία αλλά στο πλαίσιο της κατανόησης της ανάπτυξης και προσαρμογής παιδιών που έχουν κακοποιηθεί κατά την παιδική τους ηλικία. Όμως, σε αμερικανικές, τουλάχιστον, έρευνες φαίνεται ότι οι μισές περίπου των περιπτώσεων αφορούν άτομα εφηβικής ηλικίας και μάλιστα σε αρκετές από αυτές τις περιπτώσεις, έφηβους χωρίς προηγούμενη εμπειρία κακοποίησης και παραμέλησης (Brezina, 1998).

Οι λόγοι που συνδέονται με την παραγνώριση του φαινομένου στην εφηβεία είναι ποικίλοι. Πιθανώς, λόγω στερεότυπων αντιλήψεων, οι έφηβοι λόγω της «επανάστασης» τους θεωρούνται περισσότερο θύτες παρά θύματα (Smith & Lambie, 2005). Πολύ συχνά όμως παραβατικές και βίαιες συμπεριφορές δεν αποτελούν παρά συνέπειες κακοποίησης και παραμέλησης, όπως θα συζητηθεί εκτενέστερα παρακάτω. Η αντίληψη της εφηβείας ως μιας περιόδου σταδιακής ανεξαρτητοποίησης από το οικογενειακό περιβάλλον οδηγεί στην αξιολόγηση των συμπεριφορών τους ως πλησιέστερων σε αυτές των ενηλίκων παρά των παιδιών. Έτσι, συχνά

παραγνωρίζονται ή υπερσκιάζονται οι παράμετροι που σχετίζονται με γονεϊκές πρακτικές και επιδράσεις. Συγχρόνως, οι έφηβοι και έφηβες αρχίζουν και δημιουργούν δίκτυα σχέσεων με συνομηλίκους στα οποία λειτουργούν ανεξάρτητα από το περιβάλλον ανατροφής, όπου οι πιθανές εμπειρίες κακοποίησης έχουν τα ίδια χαρακτηριστικά με αυτά των φαινομένων βίας και κακοποίησης του πληθυσμού των ενηλίκων.

Το περιεχόμενο αυτού του κεφαλαίου αντανakλά την ανάγκη θεώρησης της κακοποίησης-παραμέλησης ως φαινομένου που σχετίζεται, από τη μια πλευρά, με τη διερεύνηση ζητημάτων κοινών μεταξύ νεαρότερων παιδιών και εφήβων και, από την άλλη πλευρά, ζητημάτων που σχετίζονται με την κακοποίηση ενηλίκων ατόμων, και κυρίως γυναικών. Έτσι, συζητούνται τα χαρακτηριστικά και οι συνέπειες της κακοποίησης-παραμέλησης παιδιών στο πλαίσιο του περιβάλλοντος όπου ανατρέφονται και, στη συνέχεια, παρουσιάζονται ζητήματα που συνδέονται με την κακοποίηση γυναικών στο πλαίσιο των διαπροσωπικών σχέσεων.

Η κατανόηση της κακοποίησης-παραμέλησης με την οπτική του φύλου

Η σύνδεση της κακοποίησης-παραμέλησης με το φύλο των θυμάτων είναι πλέον σχεδόν αυτονόητη και κατανοήσιμη μέσα από δυο διαφορετικούς αλλά αλληλοσυνδεόμενους άξονες: τα επιδημιολογικά δεδομένα των σχετικών περιστατικών και την κοινωνικοπολιτισμική κατασκευή του φύλου με την οποία συνδέονται και η συχνότητα εμφάνισης και οι βραχυπρόθεσμες και μακροπρόθεσμες συνέπειες της κακοποίησης.

Τα ποσοστά σωματικής, συναισθηματικής κακοποίησης και παραμέλησης φαίνονται συγκρίσιμα σε αγόρια και κορίτσια κατά την παιδική ηλικία. Μάλιστα για την Ελλάδα, η σωματική κακοποίηση των αγοριών είναι συχνότερη, ίσως λόγω της αποδοχής της φυσικής τιμωρίας από τους γονείς (Agathosnos-Georgoroulou, 1997). Οι συνέπειες, όμως, των αρνητικών εμπειριών διαφοροποιούνται για τα δυο φύλα, με τα κορίτσια να βρίσκονται σε υψηλότερο κίνδυνο επαναθυματοποίησης κατά τη διάρκεια της εφηβείας και ενήλικης ζωής (Agiar, 2004). Τα φαινόμενα της σεξουαλικής κακοποίησης είναι σημαντικά συχνότερα για τα κορίτσια. Για παράδειγμα, σε μια παγκόσμια μελέτη επικινδυνότητας το 2002, φάνηκε ότι ένα 8% αγοριών και 25% κοριτσιών, κάτω της ηλικίας των 18 ετών, έχει υποστεί κάποια μορφή σεξουαλικής κακοποίησης (WHO, 2006).

Στο χώρο της κακοποίησης ενηλίκων, το γυναικείο φύλο θεωρείται ο κυριότερος προβλεπτικός παράγοντας επικινδυνότητας. Οι παράμετροι σχετίζονται με το γεγονός ότι οι γυναίκες, ως ενήλικες αλλά και παιδιά, εκτίθενται σε πολλές μορφές κακοποίησης, λόγω κοινωνικής διαφοροποίησης από

άντρες, τη θέση τους ως σεξουαλικά αντικείμενα και την αποδοχή της βίας από τις κοινωνικές νόρμες (APA, 1985, O' Leary 1986). Η ενδοοικογενειακή βία, με κύρια θύματα τις γυναίκες και τα παιδιά, δεν ήταν αναγνωρίσιμη έως πριν από τρεις δεκαετίες. Στο βαθμό που οι πατριαρχικές απόψεις για την επιβολή του άνδρα και τα δικαιώματα τους στις γυναίκες και τα παιδιά τους, ως τη δεκαετία του 1970, οι συζυγικοί βιασμοί και η σεξουαλική κακομεταχείριση των κοριτσιών δε θεωρούνταν συχνή, ως την εποχή πιέσεων για νομικές αναδιαρθρώσεις (Kia-Keating, Grossman & Sorsoli, 2005). Οι κακοποιημένες γυναίκες παρουσιάζουν ευρύ φάσμα συναισθηματικών και συμπεριφορικών προβλημάτων ως αποτέλεσμα επαναλαμβανόμενης κακομεταχείρισης με αποτέλεσμα πολύ συχνά τα συμπτώματα να θεωρούνται ότι πηγάζουν από προσωπική ψυχοπαθολογία (APA, 1985).

Η αναγνώριση και αποδοχή της συστηματικής επικράτησης των γυναικών ως θυμάτων κακοποίησης έναντι των ανδρών σε συνδυασμό με τις ιδεολογικές προτεινόμενες μετακινήσεις στο χώρο της συμβουλευτικής γυναικών (βλ. αναλυτικά στο Κεφάλαιο 1 του παρόντος τόμου), καθιστά σαφές ότι η κακοποίηση δε συνδέεται απλώς με το φύλο του θύματος αλλά συνήθως συμβαίνει εξ αιτίας του φύλου.

Η κακοποίηση-παραμέληση στο πλαίσιο των οικογενειακών σχέσεων

Μορφές κακοποίησης - Ορισμοί

Οι ορισμοί και ταξινομήσεις της κακοποίησης και παραμέλησης παρουσιάζουν σημαντική διαφοροποίηση. Σε διακρατικό επίπεδο, η διαφοροποίηση απορρέει και από διαφορετικές νομοθετικές ρυθμίσεις αλλά και από διαφορετικά επίπεδα ανοχής ή αποδοχής δυνάμει κακοποιητικών συμπεριφορών, όπως, π.χ., η σωματική τιμωρία των μικρών παιδιών από τους γονείς (Thompson Gershoff, 2002). Επιπλέον, η δυνατότητα μιας κοινωνίας να προστατεύει τα μέλη της και να τα διασφαλίζει από κινδύνους κακοποίησης και παραμέλησης είναι άμεσα συνδεδεμένη με τις ευρύτερες κοινωνικοοικονομικές συνθήκες.

Ο Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας (WHO, 2006) θεωρεί ότι κακομεταχείριση παιδιών αφορά όλα τα άτομα κάτω της ηλικίας των 18 ετών και περιλαμβάνει όλες τις μορφές κακομεταχείρισης (σωματικής, συναισθηματικής, σεξουαλικής) οι οποίες βλάπτουν, ή μπορεί να βλάψουν, την υγεία, επιβίωση, ανάπτυξη και αξιοπρέπεια των παιδιών και οι οποίες συμβαίνουν στο πλαίσιο σχέσεων ευθύνης, εμπιστοσύνης ή εξουσίας.

Η κακοποίηση περιλαμβάνει τις εξής μορφές:

Σωματική κακοποίηση όπου η αλληλεπίδραση ή η έλλειψη αλληλεπίδρασης έχει ως αποτέλεσμα τη βλάβη ή την πιθανότητα

βλάβης του παιδιού. Η αλληλεπίδραση θα πρέπει να είναι σε εύλογο έλεγχο του γονέα ή προσώπου σε θέση ευθύνης.

Η *σεξουαλική κακοποίηση* αφορά στην εμπλοκή του παιδιού σε σεξουαλική δραστηριότητα την οποία δεν κατανοεί, δεν είναι σε θέση να δώσει τη συγκατάθεσή του, δεν είναι αναπτυξιακά ώριμο να συγκαταθέσει ή αντίκειται στους νόμους ή τα κοινωνικά ταμπού της κοινωνίας

Η *παραμέληση* είναι η αποτυχία του υπεύθυνου για το παιδί ατόμου να εξασφαλίσει την ανάπτυξη του παιδιού σε όλους τους τομείς: υγεία, εκπαίδευση, συναισθηματική ανάπτυξη, διατροφή, προστασία και ασφαλείς συνθήκες διαβίωσης, στο μέτρο που είναι δυνατό από τις ευρύτερες συνθήκες και των πόρων που είναι διαθέσιμοι από τους ενήλικες.

Η *συναισθηματική κακοποίηση* περιλαμβάνει την αποτυχία να προσφερθεί ένα αναπτυξιακά κατάλληλο και υποστηρικτικό περιβάλλον. Εδώ περιλαμβάνονται συμπεριφορές συνεχούς μείωσης του παιδιού, χρησιμοποίησης ως αποδιοπομπαίου τράγου, διάκριση, ρεζίλημα, απειλές και οποιαδήποτε μορφή υποτιμητικής ή απορριπτικής μεταχείρισης.

Η *εμπορική ή άλλη εκμετάλλευση* αναφέρεται στη χρησιμοποίηση παιδιών σε εργασία ή άλλες δραστηριότητες για το συμφέρον τρίτων. Περιλαμβάνει αλλά δεν περιορίζεται την παιδική εργασία και την παιδική πορνεία.

Αιτιολογικοί παράγοντες

Οι αιτιολογικοί παράγοντες για την κακοποίηση-παραμέληση είναι αντίστοιχοι με αυτούς που αφορούν όλες τις εκδηλώσεις βίας: εκτείνονται από το ατομικό έως το ευρύτερο κοινωνικό επίπεδο (WHO, 2006).

Η συζήτηση για την επικινδυνότητα περιλαμβάνει, επομένως, ατομικά χαρακτηριστικά των θυμάτων -όπως το φύλο, η ηλικία, το επίπεδο ωριμότητας- και των θυτών, όπως χρήση ουσιών, ψυχοπαθολογικά χαρακτηριστικά και εμπειρία κακοποίησης. Στο οικογενειακό επίπεδο, είναι σαφές ότι η ενδοοικογενειακή βία συνυπάρχει με την παιδική κακοποίηση ή κακομεταχείριση (Kohl et al, 2005), η οποία με τη σειρά της συνδέεται με ευρύτερες παραμέτρους της κοινότητας και των κοινωνικοοικονομικών συνθηκών. Για παράδειγμα, οι Kelley, Power, και Wimbush (1992), παρατηρούν ότι η επικινδυνότητα της γειτονιάς επηρεάζει τις πρακτικές των γονέων στην ανατροφή των παιδιών τους περισσότερο από όσο οι προσωπικές τους πεποιθήσεις για την ανατροφή. Είναι, επίσης, πλέον αυτονόητο ότι οι αντίξοες κοινωνικοοικονομικές συνθήκες αποτελούν

σημαντικούς στρεσογόνους παράγοντες για το οικογενειακό σύστημα οι οποίοι πυροδοτούν ή οξύνουν κακοποιητικές πρακτικές. Σε κοινωνικό επίπεδο, το σύστημα κοινωνικής πρόνοιας και προστασίας, οι νομοθετικές ρυθμίσεις, οι πολιτικές και, συχνά, στρατιωτικές συνθήκες σχηματίζουν το ευρύτερο πλαίσιο επιβάρυνσης ή προστασίας θυμάτων και θυτών.

Συνέπειες

Η παραμέληση / κακοποίηση των παιδιών επιφέρει σημαντικά προβλήματα στα ίδια και στο περιβάλλον τους, που συνδέονται με εξίσου σοβαρές συναισθηματικές και συμπεριφορικές συνέπειες (Ackerson, 2003. Anthony, & Cohler, 1987. Bethea, 1999. Dunn, 1993). Οι συνέπειες αυτές, αρκετά συχνά, διατηρούνται και μέχρι την ενήλικη ζωή (Cicchetti, & Toth, 1995).

Οι άμεσοι κίνδυνοι για σωματική βλάβη των παιδιών αφορούν κυρίως το θάνατο των παιδιών καθώς και την κακομεταχείρισή τους (Taylor et al., 1991). Οι επιδράσεις από την κακομεταχείριση δεν περιορίζονται σε άμεσες και παρούσες συνέπειες για τα παιδιά, αλλά εκτείνονται και στις μελλοντικές ιστορίες των συγκεκριμένων παιδιών ως ενηλίκων (Schuff, & Asen, 1996. Stanley, & Penhale, 1999). Πολλοί ερευνητές και κλινικοί επιμένουν στη διάκριση παραμέλησης από διάφορα είδη κακοποίησης ή την αλληλοκάλυψή τους που αποτελεί και τη συχνότερη περίπτωση στις ιστορίες των παιδιών και των οικογενειών τους (Browne, & Finkelhor, 1986. Briere, & Runtz, 1990. Mullen et al., 1993). Οι αρνητικές συνέπειες εκφράζονται με αρνητική αντίληψη για τον εαυτό και ενοχές, με φτωχή εικόνα για την συγκρότηση ταυτότητας και σύγχυση ορίων, με συναισθηματικές διαταραχές, με δυσκολία στις διαπροσωπικές σχέσεις ως προς το τι είναι οικειότητα καθώς και αμφιθυμία, με αποφευκτική συμπεριφορά όπως η αυτοκαταστροφικότητα ή ο έντονος παρορμητισμός (Briere, & Runtz, 1990). Σε μικρότερη ηλικία τα παιδιά αντιδρούν με άγχος και σύγχυση, ενώ λίγο αργότερα, εκδηλώνουν ενοχές και ντροπή. Το αναπτυξιακό πλαίσιο βοηθά ιδιαίτερα ως προς την αξιολόγηση των συνεπειών, καθώς τα παιδιά κατανοούν, βιώνουν και εκφράζουν διαφορετικές συναισθηματικές αντιδράσεις στο τραύμα της κακοποίησης (Agathonos, 1997). Στη σχολική ηλικία τα παιδιά εκφράζουν έντονα το συναίσθημα της κοινωνικής δικαιοσύνης ενώ στην εφηβεία βιώνουν πένθος και την αίσθηση της απώλειας της σχέσης τους με ένα γονιό.

Συγκριτικά, όπως ήδη έχουμε πει, η έρευνα όσον αφορά την εφηβική ηλικία είναι περιορισμένη και τούτο ισχύει και για τις πληροφορίες ως προς τις συνέπειες της κακοποίησης. Γενικά, συναντά κανείς τα ίδια χαρακτηριστικά με αυτά της μέσης παιδικής ηλικίας (Trickett, 1997), δηλαδή, συνέπειες που συμβάλλουν σε κακή σχολική επίδοση και εγκατάλειψη σχολείου, και προβλήματα συμπεριφοράς που συνδέονται με την ενδοπροσωπική και

διαπροσωπική προσαρμογή. Ειδικότερα για τα προβλήματα συμπεριφοράς, παρατηρούνται διαφοροποιήσεις φύλου, οι οποίες είναι ανάλογες –και προφανώς συνδεδεμένες– με τις αντίστοιχες διαφορές φύλου όταν αξιολογούνται τα προβλήματα ψυχοπαθολογίας. Πιο συγκεκριμένα, τα αγόρια και οι έφηβοι εμφανίζουν συχνότερα «εξωτερικευμένα» προβλήματα όπως υπερκινητικότητα/ διάσπαση προσοχής και διαταραχές διαγωγής, ενώ στα κορίτσια είναι συχνότερες οι διαταραχές συναισθήματος (Ekbländ, 1990. Motti-Stefanidi et al, 1996. Rutter & Garmezy, 1983. Sourander et al., 1995). Η διαφοροποίηση αυτή είναι σημαντική για την παρούσα συζήτηση: το είδος των προβλημάτων που εμφανίζουν συχνότερα τα κορίτσια και οι έφηβες επιβαρύνουν τη συναισθηματική και κοινωνική τους ανάπτυξη, έχουν όμως λιγότερες πιθανότητες να γίνουν αντιληπτά από το οικογενειακό και εκπαιδευτικό περιβάλλον, καθώς δεν προκαλούν διάσπαση όπως στην περίπτωση της ανοιχτής επιθετικότητας ή άλλων αντικοινωνικών συμπεριφορών (Rutter & Garmezy, 1983). Τούτο, σε συνδυασμό με το γεγονός ότι γενικότερα η αναγνώριση διαταραχών είναι μικρότερη στα κορίτσια συγκριτικά με τα αγόρια (Harris, Tyre, & Wilkinson, 1993. Rutter, Tizard, & Whitmore, 1970), σημαίνει αυξημένη πιθανότητα για ελλιπή στήριξη των κοριτσιών σε περιπτώσεις κακοποίησης και παραμέλησης.

Σε αυτή την ηλικιακή ομάδα, υπάρχει μια σαφής σύνδεση μεταξύ προηγούμενης έκθεσης σε βία και συμπεριφορών οι οποίες σχετίζονται με παραβατική συμπεριφορά και σεξουαλική δραστηριότητα. Πέρα από τις επαρκώς τεκμηριωμένες συνδέσεις μεταξύ παραβατικότητας, όπως εγκληματικές πράξεις, χρήση παράνομων ουσιών και σοβαρής σωματικής ή σεξουαλικής κακοποίησης, αρκετές έρευνες δείχνουν ότι και οι λιγότερο εμφανείς μορφές κακομεταχείρισης όπως η γονεϊκή απόρριψη, η λεκτική επιθετικότητα και οι απειλές σωματικής τιμωρίας μπορούν να οδηγήσουν σε αντικοινωνικού τύπου εκδηλώσεις (Brezina, 1998).

Γενικότερα, οι πρόσφατες αναζητήσεις των επιπτώσεων της κακοποίησης έχουν μετακινήσει το βάρος του ενδιαφέροντος από το πλαίσιο εμφάνισης μεμονωμένων ψυχοπαθολογικών προβλημάτων στον τρόπο με τον οποίο επηρεάζουν τη συνολικότερη επάρκεια του παιδιού (Trickett, 1997). Οι σχετικές μελέτες εστιάζονται σε παράγοντες που ευνοούν την ανθεκτικότητα ορισμένων παιδιών παρά τη συνεχιζόμενη έκθεσή τους σε αντίξοες συνθήκες. Παραδείγματος χάριν, αναφέρεται ότι το 1/3 -1/4 των παιδιών που έχουν εμπειρία από πρακτικές παραμέλησης και κακοποίησης δεν αντιμετωπίζουν προβλήματα προσαρμογής (Lynskey, & Fergusson, 1997). Ως προστατευτικοί παράγοντες συνήθως αναγνωρίζονται η αυτοεκτίμηση και η αίσθηση αυτοαποτελεσματικότητας που αναπτύσσει ένα παιδί, η παρουσία καλού κλίματος στην οικογένεια, η ύπαρξη φίλων ή σημαντικών

προσώπων, καθώς και οι εμπειρίες που δίνουν την δυνατότητα στο παιδί να αποδείξει πως αξίζει, όπως η συμμετοχή του σε αθλητικές ή κοινωνικές δραστηριότητες ή η σχολική του επιτυχία. Από την άλλη πλευρά όμως, οι επιδράσεις της κακοποίησης δημιουργούν προσθετική επιβάρυνση στις επιδράσεις της φτώχειας και των αντίξοων συνθηκών που συνυπάρχουν.

Σύμφωνα με τον Wolfe (2006), η αναζήτηση των φαινομένων βίας και των επιπτώσεων τους πρέπει να αναζητηθεί στις σχέσεις μεταξύ των ανθρώπων. Παραδείγματος χάριν, είναι σαφές ότι σε μια οικογένεια δεν αντιλαμβάνονται όλοι τη βία με τον ίδιο τρόπο και δεν έχουν τις ίδιες επιπτώσεις, με τις γυναίκες και τα παιδιά να αποτελούν τα πιο ευάλωτα μέλη. Τα παιδιά και οι νέοι ουσιαστικά αντανακλούν τις εμπειρίες τους από την οικογένεια από την οποία προέρχονται, τόσο ως προς τις θετικές όσο και τις αρνητικές συμπεριφορές. Όλοι προσαρμόζονται ακόμη και σε κακές συνθήκες, αλλά η προσαρμογή δεν είναι πάντοτε επιτυχημένη: μπορεί να αναπτύσσουν μηχανισμούς «αυτο-ίασης» μέσα από χρήση ουσιών, βία, εγκατάλειψη οικογενειακής εστίας, ριψοκίνδυνη σεξουαλική συμπεριφορά.

Η κακοποίηση στο πλαίσιο διαπροσωπικών σχέσεων συνομηλικών

Ο μεγαλύτερος όγκος της βιβλιογραφίας σχετικά με την κακοποίηση στο πλαίσιο των διαπροσωπικών σχέσεων συνομηλικών επικεντρώνεται σε στην κακοποίηση και σεξουαλική καταπίεση ενηλίκων γυναικών. Στο παρόν κείμενο θα αναφερθούμε επιγραμματικά σε σχετικές πληροφορίες, καθώς ενδιαφερόμαστε κυρίως για ζητήματα που αφορούν την επικινδυνότητα παρόμοιων φαινομένων στην εφηβική ηλικία καθώς και τις προσπάθειες πρόληψης.

Κακοποίηση θεωρείται κάθε βίαιη αλληλεπίδραση σε συνθήκες κοινής συμβίωσης όπου η γυναίκα καταπιέζεται ή τραυματίζεται (Correra, 1987). Οι πιθανότητες κακομεταχείρισης της γυναίκας μέσα σε μόνιμες ή παροδικές σχέσεις αυξάνονται ανάλογα με το βαθμό αποδοχής παραδοσιακών ρόλων των δυο φύλων. Οι άντρες με πιο παραδοσιακές απόψεις αποδέχονται και εκδηλώνουν περισσότερο σωματική βία στις γυναίκες τους (Finn, 1986. Ταυτman, 1986). Από την άλλη πλευρά, ακόμη και νεαρότερα άτομα για τα οποία αναμένεται ότι έχουν λιγότερο στερεότυπες παραδοσιακές απόψεις, φαίνεται ότι λειτουργούν μέσα από μακρόχρονα εγκαθιδρυμένες αντιλήψεις για την ανοχή της καταπίεσης των γυναικών. Από έρευνα των Raraport & Burkhardt (1984) σε φοιτητές βρέθηκε ότι μεγάλο ποσοστό είχε προσβάλει σεξουαλικά γυναίκες. 37% χέρι στο στήθος, 31% έβγαλαν ρούχα και 30% άγγιξαν γεννητικά όργανα.

Στο επίπεδο συγχρονικής ανάλυσης, σημαντικές παραμέτρους για την πρόβλεψη βίας στη συντροφική σχέση αποτελούν οι κοινωνικές στάσεις του

ευρύτερου περιβάλλοντος, τα χαρακτηριστικά και η στάση του άντρα, η σχέση του ζευγαριού (Brennan, 1985). Μέσα από μια διαχρονική οπτική, όμως, η βία μεταξύ ερωτικών συντρόφων μπορεί να προβλεφθεί και από το προηγούμενο ιστορικό κακοποίησης και παραμέλησης από τις οικογένειές τους, και να αρχίσει να γίνεται ιδιαίτερα φανερή στην εφηβεία (Wolfe et al., 2003).

Τα φαινόμενα της κακοποίησης στο πλαίσιο των ερωτικών σχέσεων περιλαμβάνουν ελεγκτική συμπεριφορά (έλεγχος στο ντύσιμο, στις παρέες, το που βρίσκεται), λεκτική και συναισθηματική κακοποίηση που περιλαμβάνει ζήλια, υποτίμηση, υβριστικούς χαρακτηρισμούς, απειλές για την ίδια ή οικογένεια, σωματική κακοποίηση και σεξουαλική κακομεταχείριση που μπορεί να εκτείνεται από τον εξαναγκασμό σε σεξουαλικές δραστηριότητες στην απαγόρευση χρήσης προφυλακτικού και μεθόδων αντισύλληψης (New York City Alliance Against Sexual Assault, 2006).

Μελέτη στάσεων απέναντι στο βιασμό ενός δείγματος φοιτητών / ριών

Λίγα θέματα προκαλούν τόσες συναισθηματικές αντιδράσεις, ιδεολογικές τοποθετήσεις και αντικρουόμενες απόψεις όσο αυτό του βιασμού γυναικών. Οι αντιδράσεις του κοινού κυμαίνονται από τις συνηθισμένες αντιδράσεις τρόμου μπροστά σε όλες τις εγκληματικές πράξεις έως εκδηλώσεις σεξιστικών απόψεων. Η μελέτη που ακολουθεί έχει ως στόχο τη διερεύνηση των απόψεων νεαρών ατόμων για τα φαινόμενα βίας ενάντια στις γυναίκες.

Ήδη από την εποχή της Brownmiller (1975) η πράξη του βιασμού είναι μια πράξη βίας που προκαλείται, δικαιολογείται και κατά συνέπεια διατηρείται μέσα από στερεότυπες κοινωνικές αντιλήψεις για το ρόλο της γυναίκας. Οι αντιλήψεις αυτές δημιουργούν αβάσιμους μύθους για την υπαιτιότητα της γυναίκας, οι μύθοι δημιουργούν ενοχές και το αρσενικό φύλο τους διατηρεί ως υποστηρίγματα της δύναμης.

Ένα από τα κεντρικά ζητήματα εδώ αποτελούν οι αντιλήψεις για την υπαιτιότητα της γυναίκας-θύματος, η οποία καθορίζει και την αντιμετώπιση αλλά και τη δημιουργία ενοχών στα θύματα. Σύμφωνα με τον ορισμό του O.H.E. (United Nations, 1985) «θύμα εγκλήματος» είναι το πρόσωπο το οποίο υπέστη φυσική ή ψυχική βλάβη ή κάκωση, υλική απώλεια ή ζημιά ή άλλη κοινωνική μείωση ως αποτέλεσμα εγκληματικής συμπεριφοράς. Υπάρχουν πολύ λίγα προβλήματα στον καθορισμό της ιδιότητας κάποιου ως θύματος αλλά τεράστια από εκεί και πέρα όσον αφορά τον καθορισμό του βαθμού βλάβης και υπαιτιότητας. Σημαντικό είναι να τονιστεί ότι ο χαρακτηρισμός κάποιου ως θύματος δεν σημαίνει αυτόματα την απαλλαγή από την υπαιτιότητα.

Σύμφωνα με διεθνή δεδομένα, η κλιμάκωση της υπαιτιότητας του θύματος συμβαίνει στο βιασμό: το μεγαλύτερο μέρος της ανάκρισης απευθύνεται στο θύμα: πληροφορίες σχετικές με τη σεξουαλική συμπεριφορά και γενικότερο

ήθος. Μέχρι στιγμής, μόνο σε ορισμένες πολιτείες των Η.Π.Α. απαγορεύεται να δοθούν πληροφορίες για το θύμα εκτός από αυτές που αφορούν προηγούμενες σεξουαλικές σχέσεις με το δράστη.

Η Burt (1980) προτείνει ότι το στερεότυπο της γυναικείας κατωτερότητας είναι υπεύθυνο για τις πράξεις βιασμού αλλά και την υιοθέτηση μύθων για την υπαιτιότητα της γυναίκας. Η ίδια όμως συνδέει τους μύθους και με άλλες τρεις διαστάσεις:

Α. σεξουαλικός συντηρητισμός: Υπερβολικά συντηρητικά άτομα που δέχονται τη σεξουαλική πράξη μόνο κάτω από νόμιμες συνθήκες αισθάνονται απειλητικά και απορριπτικά: ξεχνούν την πλευρά της βίας και καταδικάζουν το θύμα για συνενοχή. Εξηγείται με τη θεωρία της ισοτιμίας γιατί δίνεται δικαιοσύνη και προστατεύεται ο κίνδυνος της δικής τους ευαλωτότητας

Β. πεπιοθήσεις εχθρικής σεξουαλικότητας: Προσδοκία όπου οι σεξουαλικές σχέσεις είναι κύρια σχέσεις εκμετάλλευσης όπου ο καθένας χειρίζεται και δυσπιστεί απέναντι στον άλλο. Ο βιασμός είναι η υπερβολή μιας τέτοιας σχέσης όπου ευθύνονται και τα δυο μέρη

Γ. αποδοχή διαπροσωπικής βίας: Ο εξαναγκασμός είναι αποδεκτή μορφή συμπεριφοράς και αναγκαία για επιβίωση και εξασφάλιση συμμόρφωσης από άλλους. Αυτός ο παράγοντας έχει την υψηλότερη συσχέτιση με τους μύθους για το βιασμό.

Οι στάσεις απέναντι στο βιασμό βοηθούν να κατανοήσουμε τις αντιδράσεις του θύματος σε μια απόπειρα βιασμού αλλά και, κυρίως, πως θα αντιμετωπιστούν θύμα και δράστης. Ειδικότερα, αναφέρονται έρευνες όπου οι στάσεις επηρεάζουν την αναφορά βιασμών από θύματα, τη μεταχείριση των θυμάτων από δικαστές, ενόρκους, δικηγόρους, τη νομοθεσία και νομολογία, τη διευθέτηση περιπτώσεων από τις αστυνομικές αρχές και τη σωματική και ψυχολογική φροντίδα θυμάτων από σχετικές υπηρεσίες (APA, 1984). Χωρίς αλλαγή στάσεων του κοινού, όλα τα προγράμματα πρόληψης ή βοήθειας σε θύματα είναι καταδικασμένα σε αποτυχία και αυτό γιατί ο βιασμός είναι κοινωνικοπολιτισμική πράξη (Brownmiller, 1975).

Στο πλαίσιο των παραπάνω προβληματισμών, μελετήθηκαν οι απόψεις ενός δείγματος φοιτητών και φοιτητριών του ΑΠΘ ως προς την αναγνώριση των περιπτώσεων βιασμού και, κυρίως, ως προς τις αντιλήψεις για τα κίνητρα της εγκληματικής πράξης, την υπαιτιότητα δράστη και θύματος, και τις προτεινόμενες μεθόδους τιμωρίας του δράστη. Στόχος μας ήταν η διερεύνηση των αντιλήψεων νεαρών ατόμων σχετικά με τα ζητήματα αυτά καθώς και η μελέτη της διαφοροποίησης των δυο φύλων. Στο πλαίσιο

ευρύτερης έρευνας, έλαβε μέρος και ένα μικρό δείγμα δικηγόρων της πόλης της Θεσσαλονίκης, καθώς αντιπροσωπεύουν τη σημαντικότερη ομάδα επαγγελματιών που χειρίζονται σχετικές υποθέσεις. Εδώ θα αναφερθούν μόνο τα αποτελέσματα που αφορούν τις απαντήσεις τους για τον καθορισμό της εγκληματικής πράξης.

Για τη μελέτη των απόψεων, χρησιμοποιήθηκε το σχετικό Ερωτηματολόγιο των LeDoux & Hazelwood (1987), μετά από μετάφραση και προσαρμογή για τις ανάγκες της παρούσας έρευνας.

Δε δόθηκε ορισμός του βιασμού αλλά ζητήθηκε από τους ίδιους να τον ορίσουν, επιλέγοντας μεταξύ μιας κλίμακας αυξανόμενης πίεσης. Στον Πίνακα 1, φαίνεται ότι το μεγαλύτερο ποσοστό θεωρεί ως πράξη βιασμού την περίπτωση όπου η γυναίκα υποκύπτει μετά από απειλή με όπλο ή αντικείμενο (88%) και μετά από έντονη σωματική βία (92.7%). Αξίζει να σημειωθεί ότι ένα σημαντικό ποσοστό θεωρεί πίεση τις λεκτικές απειλές για τη σωματική ακεραιότητα (32.7%) και την ελαφρά σωματική βία. Δε βρέθηκε στατιστικά σημαντική διαφορά ανάμεσα στα δυο φύλα. Η σύγκριση των απαντήσεων των φοιτητών με αυτές των δικηγόρων επιτρέπει την αξιολόγηση της ακρίβειας με την οποία μπορούν να αναγνωρίζουν τις περιπτώσεις βιασμού. Σύμφωνα με το άρθρο 336 του Ποινικού Κώδικα της Ελληνικής Νομοθεσίας, ο βιασμός ορίζεται ως η κατάσταση όπου ένα άτομο εξαναγκάζει ένα άλλο να έχει μαζί του συνουσία, χρησιμοποιώντας είτε σωματική βία είτε οποιαδήποτε άλλη απειλή.

Πίνακας 1 Αντιλήψεις για τον ορισμό βιασμού

	Φοιτητές/ριες ΑΠΘ N=150		Δικηγόροι N=10	
	N*	%	N*	%
Η περίπτωση που η γυναίκα υποκύπτει μετά από...				
Λεκτικές απειλές για σωματική ακεραιότητα	49	32.7	3	30
Λεκτικές απειλές εκτός σωματικής ακεραιότητας	28	18.7	0	0
Απειλή με όπλο	132	88	10	100
Κατοχή όπλου χωρίς απειλή	26	17.3	0	0
Έντονη σωματική βία	139	92.7	10	100
Ελαφριά σωματική βία	64	42.7	4	40

*Ήταν δυνατή η επιλογή περισσότερων της μίας απαντήσεων

Πίνακας 2 Συγκρίσεις βαθμού συμφωνίας με τις δηλώσεις, ανάλογα με το φύλο

Προτάσεις ερωτηματολογίου	% Συμφωνίας («Συμφωνώ απόλυτα» + «Συμφωνώ»)		Χ ² B.E. =3	p
	Άνδρες	Γυναίκες		
Στο βιασμό, ποτέ δεν πρέπει να καταλογίζονται ευθύνες στο θύμα	35.1	73.2	22.94	.005
Όλοι οι βιαστές είναι ψυχικά άρρωστοι				
Μια γυναίκα μπορεί να αποφύγει το βιασμό αν θέλει	48.1	16.7	18.9	.005
Ένας άντρας που βιάζει μια γυναίκα θα πρέπει να καταδικάζεται τουλάχιστον σε 30 χρόνια φυλάκισης	36.8	59.2	8.74	.05
Μια γυναίκα που έχει βιαστεί είναι λιγότερο επιθυμητή ερωτικά				
Ο βιασμός δίνει την ευκαιρία στους άντρες να επιδείξουν τον ανδρισμό τους				
Πολλές γυναίκες εύχονται μυστικά να βιαστούν	61.3	14.1	41.36	.005
Για μερικές γυναίκες, τους αξίζει να βιαστούν	45.2	14.1	18.47	.005
Πολλές γυναίκες προκαλούν το βιασμό με το ντύσιμο ή τη συμπεριφορά τους	76.5	54.2	17.17	.005
Οι ήσυχες γυναίκες δεν βιάζονται	24.7	2.8	14.95	.005
Οι περισσότερες κατηγορίες βιασμού είναι αβάσιμες	25.7	11.1	16.39	.005
Ο βιασμός είναι η έκφραση μιας ακράτητης επιθυμίας για σεξ				
Ο βιασμός είναι έκφραση επιθετικότητας απέναντι στη γυναίκα	65	84.5	8.54	.05
Οι βιαστές είναι σεξουαλικά καταπιεσμένα άτομα	67.5	86.1	8.92	.05
Στις περισσότερες περιπτώσεις βιασμού, οι γυναίκες «πήγαιναν γυρεύοντας»	35.9	11.1	17.26	.005

Προτάσεις ερωτηματολογίου	% Συμφωνίας («Συμφωνώ απόλυτα» + «Συμφωνώ»)			
Η αιτία των περισσότερων βιασμών είναι το ίδιο το σεξ				
Ο βιασμός μιας γυναίκας από ένα γνωστό της άντρα δεν σημαίνει παρά μια γυναίκα που άλλαξε γνώμη την τελευταία στιγμή				
Οι καταδικασμένοι βιαστές θα έπρεπε να ευνουχίζονται	10.4	18.3	13.45	.005
Μια γυναίκα θα έπρεπε να αισθάνεται ενοχές μετά το βιασμό	14.5	5.6	18.61	.005
Ο βαθμός της αντίστασης της γυναίκας θα πρέπει να αποτελεί το κυριότερο κριτήριο για τη δικαστική απόφαση ενοχής του βιαστή				
Η απειλή του βιασμού χρειάζεται για να συγκρατεί ορισμένες γυναίκες στη θέση τους	25	8.4	10.65	.05
Το προηγούμενο ιστορικό μιας γυναίκας θα έπρεπε να παίζει ρόλο στη δικαστική απόφαση για την ενοχή του δικαστή				
Η ηλικία και η εμφάνιση του θύματος επηρεάζει το βαθμό ενοχής του βιαστή	48.7	29.2	15.29	.005
Αν το θύμα είχε προηγούμενες ερωτικές σχέσεις με το βιαστή της, μειώνεται ο βαθμός ενοχής του δευτέρου				

Η σύγκριση των δυο φύλων (Πίνακας 2) έδειξε στατιστικά σημαντικές διαφορές σε 15 από τις 24 ερωτήσεις του ερωτηματολογίου. Ειδικότερα, οι γυναίκες έτειναν να συμφωνούν περισσότερο με προτάσεις που αναφέρονταν στην έλλειψη ενοχής του θύματος, στην επιθετικότητα των ανδρών, στο βιασμό ως αποτέλεσμα σεξουαλικής καταπίεσης και στην αυστηρότητα της τιμωρίας. Οι άνδρες συμφωνούσαν περισσότερο με την άποψη ότι παίζουν ρόλο και τα χαρακτηριστικά της γυναίκας θύματος (ηλικία, προκλητικότητα κα), ότι οι περισσότερες κατηγορίες βιασμού είναι αβάσιμες και ότι η γυναίκα θα πρέπει να αισθάνεται ένοχη.

Η προσδοκία μας ήταν ότι, σύμφωνα με τη θεωρία των στερεοτύπων, οι άνδρες θα έχουν μεν αρνητική στάση ή συμφωνία για την υπαιτιότητα της γυναίκας, αλλά και οι γυναίκες θα δηλώνουν αρνητικές στάσεις για προστασία απέναντι στην απειλή του βιασμού.

Για τις γυναίκες, από τις πέντε δηλώσεις που διαφέρουν στατιστικά σημαντικά από τους άντρες, η μία μόνο αφορά τις ευθύνες του θύματος οι άλλες έχουν να κάνουν με χαρακτηρισμούς για το δράστη. Οι άνδρες συμφωνούν με ρόλο υπαιτιότητας της γυναίκας: οι αναφορές είναι άμεσες για το χαρακτήρα της γυναίκας και την προηγούμενή της ζωή. Είναι μικρό το ποσοστό που συμφωνεί ότι θα έπρεπε να αισθάνεται ενοχές αλλά παρόλα αυτά καταλογίζονται ευθύνες. Η πρόκληση με το ντύσιμο και συμπεριφορά είναι αξιοσημείωτη.

Αντί επιλόγου, παραθέτουμε αυτούσια την απάντηση άνδρα δικηγόρου η οποία έχει δακτυλογραφηθεί στο οπισθόφυλλο του ερωτηματολογίου που του δόθηκε:

«δεν απαντώ εις το ερωτηματολόγιό σας γιατί είμαι ήδη απόλυτος στις απόψεις μου. Οι γυναίκες αρέσκονται να βιάζονται και είναι αποκλειστικά οι ίδιες υπεύθυνες για ότι τους συμβαίνει» (!!!)

Παρεμβάσεις για την αντιμετώπιση της κακοποίησης στις οικογενειακές και διαπροσωπικές σχέσεις

Στο παρόν κεφάλαιο εστιάζομαστε σε στοιχεία που αφορούν δυο σημαντικές ομάδες του πληθυσμού: τα άτομα εφηβικής ηλικίας και τους εκπαιδευτικούς. Για να αναπτύξουμε προγράμματα παρέμβασης χρειάζεται να κατανοήσουμε τους παράγοντες που συντελούν στη μεγαλύτερη έκθεση των εφήβων σε πρακτικές παραμέλησης και κακοποίησης (Betha, 1999).

Από την κοινωνική ψυχολογία γνωρίζουμε ότι οι κριτές ενός φαινομένου επηρεάζονται από τις προσωπικές τους προκαταλήψεις και απόψεις. Το σχολείο είναι ένα περιβάλλον όπου γίνονται συνεχώς τέτοιου είδους εκτιμήσεις. Και εκπαιδευτικοί και παιδιά, επηρεάζονται από τις προσωπικές πεποιθήσεις και όχι από αντικειμενικά κριτήρια της συμπεριφοράς, όταν πρόκειται να την αξιολογήσουν ως βίαια ή μη, ιδιαίτερα όταν η συμπεριφορά είναι ασαφής (Hudley et al., 2001). Για παράδειγμα, η ανοικτή επιθετικότητα δημιουργεί μεγαλύτερη διάσπαση και άρα γίνεται πιο εύκολα αντιληπτή από εκπαιδευτικούς, ενώ η έμμεση, όπως το κακεντρεχές κουτσομπολιό, γίνεται πιο πολύ αντιληπτή από τους συνομηλίκους.

Οι τρόποι με τους οποίους έφηβοι και ενήλικες αναγνωρίζουν τις διαστάσεις και τις εκδηλώσεις της κακοποίησης επηρεάζει σε μεγάλο βαθμό και τις συνέπειες που απορρέουν αλλά και τη λήψη ή μη μέτρων για την

αντίσταση σε αυτή. Το κοινωνικό περιβάλλον παίζει σημαντικό διαμορφωτικό ρόλο. Έχει συζητηθεί ήδη το γεγονός ότι η έκθεση των παιδιών και εφήβων στη βία, είτε πρόκειται για ενδοοικογενειακή βία, βία στη γειτονιά ή προβολή βίας από τα ΜΜΕ, έχει συνέπειες και στη δική τους κατοπινή επιθετική συμπεριφορά αλλά και, συνολικότερα, στην κοινωνική και συναισθηματική τους προσαρμογή. Πολλές φορές, η συνεχής έκθεση σε ορισμένα κοινωνικά περιβάλλοντα μπορεί να δημιουργεί την αίσθηση ότι η βία είναι μέρος της νόρμας και συνεπώς να μην παραβιάζονται κανόνες.

Συμμετοχή των εφήβων σε προγράμματα παρέμβασης

Κατά τον Wolfe και τους συνεργάτες του (2003), η εφηβεία αποτελεί την ιδανική ηλικία παρέμβασης για την πρόληψη της βίας στις διαπροσωπικές σχέσεις. Από τη μια πλευρά, πρόκειται για την περίοδο όπου τα νεαρά άτομα αρχίζουν και επεκτείνουν το κοινωνικό τους δίκτυο ώστε να περιλαμβάνει άτομα του αντίθετου φύλου αλλά συγχρόνως, δεν έχουν ακόμη εγκαθιδρυμένες συμπεριφορές που περιλαμβάνουν βία, συνεπώς είναι ευκολότερο, συγκριτικά, να αλλάξουν.

Η διαχείριση οποιασδήποτε μορφής βίας από όλα τα άτομα, και ιδιαίτερα από νεαρά άτομα, πρέπει να βασίζεται σε δυο άξονες: την πληροφόρηση και την εκμάθηση εναλλακτικών τρόπων αντιμετώπισης. Η πληροφόρηση αφορά, πέρα από την ενημέρωση για τις πιθανές εκδηλώσεις της κακοποίησης και της βίαιης κακομεταχείρισης, και την ενημέρωση των νεαρών κοριτσιών για τα πιθανά συναισθήματα και φόβους που προκαλεί η εμπειρία της κακοποίησης. Για παράδειγμα, χρειάζεται να πληροφορηθούν ότι έχουν αναμενόμενες αντιδράσεις που τις μοιράζονται και με άλλους, όπως η αντίληψη ότι πρόκειται για δικό τους φταιξίμο, συναισθήματα θυμού, λύπης, μοναξιάς, κατάθλιψης, σύγχυσης, ή ταπείνωσης, ο φόβος ότι αν μιλήσουν η κακομεταχείριση θα γίνει πιο σοβαρή και, συχνά, η ανάγκη προστασίας των γονέων ή συντρόφων (New York City Alliance Against Sexual Assault, 2006).

Οι εναλλακτικοί τρόποι αντιμετώπισης αφορούν την εκμάθηση δεξιοτήτων και γνώση υγιών σχέσεων. Οι θετικές κοινωνικές δεξιότητες αφορούν τις ικανότητες διαχείρισης του θυμού, διαπραγματεύσεως και αντίστασης απέναντι σε πιέσεις είτε συνομηλίκων είτε ενηλίκων.

Ο Wolfe (2006) βρήκε ότι πολύ συχνά οι έφηβοι γνωρίζουν συμμαθητές που είναι είτε θύματα κακοποίησης στην οικογένεια ή έχουν κακές σχέσεις με το άλλο φύλο, αλλά έχουν την τάση να τα μοιράζονται και να αναζητούν βοήθεια από συνομηλίκους και όχι από ενήλικες εκπαιδευτικούς ή ειδικούς ψυχικής υγείας. Με δεδομένο αυτό το εύρημα, ένας υποσχόμενος δρόμος μπορεί να είναι αυτός της δημιουργίας ενός δικτύου αλληλο-υποστήριξης

συνομηλικών, καθώς στις περισσότερες περιπτώσεις τα παιδιά αισθάνονται πιο άνετα να συζητήσουν τέτοια θέματα με άτομα της ίδιας ηλικίας. Οι ενήλικες σε αυτή την περίπτωση μπορούν να έχουν κυρίως διευκολυντικό παρά καθοδηγητικό ρόλο. Σε τέτοια ζητήματα, φαίνονται περισσότερο αποτελεσματικές οι ομαδικές συναντήσεις γιατί διαπραγματεύονται θέματα που είναι κοινά σε πολλά άτομα και συχνά η παρουσία των άλλων διευκολύνει την έκφραση συναισθημάτων. Ουσιαστικά, η συνθήκη της ομαδικής συμβουλευτικής αποτελεί ευκαιρία για εκπαίδευση στις διαπροσωπικές σχέσεις. Στο χώρο των παρεμβάσεων όμως που αφορούν τη μείωση της βίαιης συμπεριφοράς, έχουν εκφρασθεί κάποιες επιφυλάξεις για την αποτελεσματικότητα ομαδικών συναντήσεων όταν τα μέλη των ομάδων είναι νεαρά άτομα σε υψηλό κίνδυνο για παραπρωματική ή αντικοινωνική συμπεριφορά. Οι Dishion, McCord και Poulin (1999), θεωρούν ότι η συνεύρεση μπορεί να ασκεί ενισχυτικό ρόλο σε παραβατικές συμπεριφορές, μέσα από την προσοχή που παρέχουν οι συνομηλικοί και έτσι να αυξάνονται οι μη επιθυμητές αντιδράσεις.

Κλείνοντας, παραθέτουμε πληροφορίες για ένα πρόγραμμα πρόληψης της βίας στις διαπροσωπικές σχέσεις εφήβων, πιστεύοντας ότι εμπεριέχει πολλά από τα στοιχεία που έχουν συζητηθεί παραπάνω.

Το Πρόγραμμα Σχέσεων Νεότητας (Youth Relationships Project -YRP) (Wolfe et al., 2003), απευθύνεται σε έφηβους που ανήκουν σε υψηλή ομάδα κινδύνου λόγω ιστορικού κακοποίησης και αντίξων κοινωνικοοικονομικών συνθηκών. Περιλαμβάνει, εκτός της γνώσης για την αναγνώριση και μείωση της βίας στις διαπροσωπικές σχέσεις, εκπαίδευση για την εκμάθηση υγιών συμπεριφορών μέσα στις σχέσεις με το άλλο φύλο. Η επίτευξη των στόχων επιχειρείται μέσα από την εστίαση σε θετικές εναλλακτικές μορφές αντιμετώπισης της επιθετικότητας, χρησιμοποιώντας δεξιότητες επίλυσης προβλημάτων και συζητώντας τις προσδοκίες που σχετίζονται με το φύλο. Το περιεχόμενο στηρίζεται, από τη μια, σε προγράμματα εκμάθησης δεξιοτήτων και, από την άλλη, σε φεμινιστικές θεωρίες σχετικά με τις κοινωνικές αξίες οι οποίες προάγουν διακριτικές και βίαιες συμπεριφορές μέσα από τις διαφοροποιήσεις φύλου.

Το πρόγραμμα περιλαμβάνει τρία είδη δράσεων:

- *Εκπαίδευση και ενημέρωση*

Το τμήμα αυτό στοχεύει στην ανάπτυξη της ικανότητας των εφήβων να αναγνωρίζουν μορφές βίαιης συμπεριφοράς σε διαφορετικά πλαίσια (όπως η κακοποίηση παιδιών, κακοποίηση γυναικών, σεξουαλική παρενόχληση, ρατσισμός), με ιδιαίτερη έμφαση σε ζητήματα δύναμης και κυριαρχίας στις σχέσεις ανδρών και γυναικών.

- *Ανάπτυξη δεξιοτήτων*

Περιλαμβάνει δεξιότητες ακρόασης και επικοινωνίας, με στόχο την αναζήτηση εναλλακτικών της βίας λύσεων στις περιπτώσεις όπου βρίσκονται σε θέση καταπίεσης ή κακοποίησης

- *Κοινωνικές δράσεις*

Οι έφηβοι αναλαμβάνουν να επικοινωνήσουν και να επισκεφτούν υπηρεσίες και δομές στην κοινότητα τις οποίες θεωρούν απόμακρες και απειλητικές, θα ήταν όμως δυνάμει υποστηρικτικές, όπως, π.χ., η αστυνομία, αλλά και αναλαμβάνουν δράσεις οι οποίες βοηθούν στην ενεργητική συμμετοχή για τη μείωση της βίας στην κοινότητα, όπως, π.χ., οργάνωση εκδήλωσης για τη συγκέντρωση χρημάτων για καταφύγια γυναικών κακοποιημένων γυναικών.

Ο ρόλος των εκπαιδευτικών στην αναγνώριση της κακοποίησης- παραμέλησης και στη στήριξη των θυμάτων

Η εκμυστήρευση σε έναν ενήλικα εμπιστοσύνης βοηθά και στο σταμάτημα ή έστω στη στήριξη για το χειρισμό της βίας. Από την άλλη πλευρά, οι περισσότεροι εκπαιδευτικοί αισθάνονται ανέτοιμοι για τέτοιους ρόλους και δηλώνουν ότι δε γνωρίζουν πώς να προχωρήσουν σε αναφορά και, κυρίως, πώς να υποστηρίξουν τα θύματα (Abrahams, Casey & Daro, 1992). Θεωρούμε εξαιρετικά σημαντική την ενημέρωση των εκπαιδευτικών για τα μέτρα τα οποία πρέπει να λαμβάνονται. Οι εκπαιδευτικοί χρειάζονται ένα «πρωτόκολλο συνεργασίας» έτσι ώστε να γνωρίζουν που πρέπει να απευθυνθούν στις περιπτώσεις όπου γίνονται γνώστες περιπτώσεων κακοποίησης. Παρόλο που η εμπειρία από άλλες χώρες δείχνει ότι συχνά υπάρχει υπερβολή στις σχετικές καταγγελίες, μια εκ των προτέρων γνώση για τον τρόπο με τον οποίο επικοινωνεί κανείς με κοινωνικές υπηρεσίες είναι ιδιαίτερα σημαντική. Πολύ συχνά, ο εκπαιδευτικός χρειάζεται, επίσης, καθοδήγηση για την άμεση αντιμετώπιση στην περίπτωση που ένα θύμα αναφέρει την κακοποίηση ή, στην περίπτωση που έχει υποψίες, καθοδήγηση για τα σημάδια τα οποία πρέπει να αναζητήσει ώστε να επιβεβαιώσει ή να απορρίψει υποψίες.

Μερικές φορές, οι ίδιες οι έφηβες αποφασίζουν να εκμυστηρευτούν τις εμπειρίες κακοποίησης σε ένα ενήλικα εκπαιδευτικό, ο οποίος μπορεί να μην έχει καμία υποψία, καθώς οι περισσότερες μορφές βίας εναντίον των κοριτσιών και γυναικών είναι «αόρατες» και συμβαίνει στο σπίτι. Ιδιαίτερα στις περιπτώσεις της σεξουαλικής κακοποίησης, το παιδί μπορεί να αρχίσει να μιλάει ξαφνικά, περιμένοντας συγχρόνως να ζυγίσει τις αντιδράσεις του άλλου. Στις περισσότερες περιπτώσεις ο θύτης είναι κηδεμόνας ή ακόμη και πατέρας του παιδιού. Οι αυθόρμητες αντιδράσεις οργής, σοκ, δυσπιστίας είναι απόλυτα δικαιολογημένες αλλά καθόλου βοηθητικές. Η

έφηβη χρειάζεται ήρεμη αντιμετώπιση από έναν ενήλικα ο οποίος φαίνεται να γνωρίζει τι πρέπει να κάνει και, κυρίως, να αναλάβει το βάρος της στήριξης. Πολύ συχνά, υπάρχει έντονη αίσθηση προσωπικής ευθύνης από την πλευρά του παιδιού, με αποτέλεσμα οποιαδήποτε έντονη αντίδραση να δημιουργεί το αίσθημα ότι ευθύνεται το ίδιο για την αναστάτωση. Το σημαντικότερο είναι να είναι καθαρό στο δάσκαλο ότι δεν είναι δική τους αρμοδιότητα να «ανακαλύψουν» ποιος το έκανε αλλά να διευκολύνουν το παιδί στη διαδικασία εντοπισμού (Webster & Hall, 2004). Καθώς πολύ συχνά αυτή θα είναι η πρώτη φορά που η έφηβη το αναφέρει, θα πρέπει να είναι έτοιμοι για ενημέρωση ως προς τα επόμενα βήματα. Είναι μια διαδικασία όπου κυρίως θα πρέπει να διευκολυνθεί οι έφηβες να μιλήσουν κυρίως για τους φόβους και οτιδήποτε τις αναστατώνει παρά να δώσουν λεπτομέρειες, τουλάχιστον όχι παραπάνω από όσες είναι απαραίτητες για να φανεί ότι πρόκειται για κακοποίηση. Πολύ συχνά, αναζητούν να τους υποσχεθούν ότι δε θα μιλήσουν σε κανένα. Είναι πολύ σημαντικό να μη δοθεί τέτοια υπόσχεση αλλά να μπορέσουν να καθησυχάσουν το παιδί ότι θα προστατευτεί σε όλη αυτή τη διαδικασία.

Στη συνέχεια, αναφερόμαστε σύντομα στα αποτελέσματα μιας μελέτης που στόχευε στη διερεύνηση των αντιλήψεων των εκπαιδευτικών ως προς την παρουσία παραμέλησης-κακοποίησης των παιδιών στο οικογενειακό περιβάλλον. Η διερεύνηση έγινε με την χρήση ενός ερωτηματολογίου και συμπληρώθηκε από 1877 εκπαιδευτικούς, κυρίως της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης (Μπίμπου, υπό έκδοση).

Τα ευρήματα δείχνουν ότι οι εκπαιδευτικοί εντοπίζουν με επάρκεια τους κύριους δείκτες παραμέλησης-κακοποίησης στα παιδιά αλλά διστάζουν να αναφέρουν τις περιπτώσεις σε φορείς ή υπηρεσίες εκτός σχολείου, καθώς δε γνωρίζουν τι ισχύει ως νομοθετικό και θεραπευτικό πλαίσιο. Το 16.3% των εκπαιδευτικών ανέφεραν προσωπική εμπειρία από κακοποίηση μαθητών τους.

Στην ερώτηση για το πόσο καλά προετοιμασμένοι είναι οι εκπαιδευτικοί, κατά την άποψή τους, για να αναφέρουν μια περίπτωση παραμέλησης-κακοποίησης, περισσότερο από το 50% των εκπαιδευτικών νιώθουν πως δεν είναι επαρκώς προετοιμασμένοι. Πολύ μικρότερο ποσοστό εκπαιδευτικών (17.5%) έχουν υπόψη τους αντίστοιχες νομοθετικές διατάξεις και ρυθμίσεις σχετικά με το ρόλο τους σε ανάλογες περιπτώσεις.

Με βάση τις απαντήσεις των συμμετεχόντων εκπαιδευτικών, διαπιστώθηκε πως οι εκπαιδευτικοί δυσκολεύονται να αναγνωρίσουν κατά σειρά δυσκολίας, την σεξουαλική κακοποίηση, την σωματική κακοποίηση, στη συνέχεια την συναισθηματική κακοποίηση, και σε μικρότερο βαθμό, την παραμέληση των παιδιών στο οικογενειακό τους περιβάλλον. Σύμφωνα με τους ίδιους, οι κακώσεις αποτελούν το σημαντικότερο δείκτη της σωματικής κακοποίησης,

ενώ η νευρωσική συμπεριφορά αποτελεί τον σημαντικότερο δείκτη της συναισθηματικής κακοποίησης. Για τη σεξουαλική κακοποίηση, οι εκπαιδευτικοί επικαλούνται την εικόνα ενός φοβισμένου παιδιού, και για την παραμέληση αναφέρουν ως κυριότερη ένδειξη τις ακαδημαϊκές δυσκολίες στο σχολείο.

Σημειώνεται ότι οι εκπαιδευτικοί δηλώνουν πως θα υιοθετούσαν στρατηγικές μη βοηθητικές όπως είναι, για παράδειγμα, το να πείσουν το ίδιο το παιδί να δώσει επιπλέον πληροφορίες (σε ποσοστό 86.0%), να συγκεντρώσουν οι ίδιοι παραπάνω πληροφορίες για το περιστατικό (94.2%), ή η υπόσχεση πως δε θα πουν τίποτα πουθενά, αν είναι αυτό που επιθυμεί το παιδί (76.5%).

Επίλογος

Θεωρούμε δεδομένο ότι οποιαδήποτε παρέμβαση που απευθύνεται σε συγκεκριμένες ομάδες του πληθυσμού, θα πρέπει να υποστηρίζεται από δράσεις που αφορούν ευρύτερες κοινωνικές και πολιτικές διαδικασίες. Η αποτελεσματικότητα των προσπαθειών μείωσης των φαινομένων κακοποίησης και παραμέλησης βασίζεται στο συνδυασμό προγραμμάτων πρόληψης με προγράμματα εστιασμένα σε κοινωνικές δομές μέσω της εκπαίδευσης, οικονομίας και νομοθεσίας (Nelson et al., 2001). Άλλωστε, το νομικό καθεστώς κάθε χώρας σε συνδυασμό με την ιδεολογία που διέπει την κάθε χώρα αλλά και την ύπαρξη υπηρεσιών επηρεάζει και το βαθμό και την ποιότητα αντιμετώπισης (Αγάθωνος-Γεωργοπούλου, 1999).

Οι κακοποιητικές συμπεριφορές, είτε στο πλαίσιο της ανατροφής των παιδιών είτε στις συνδιαλλαγές μεταξύ συνομηλίκων φαίνονται να πυροδοτούνται από ανθρώπους οι οποίοι βρίσκονται σε κατάσταση έντασης και διαχειρίζονται την ένταση αυτή μέσα από βίαιες συμπεριφορές. Εάν αποδεχτούμε την πρόταση της UNESCO (2006) ότι η βία και η μη βία αποτελούν ισότιμες εναλλακτικές μεθόδους για τη διαχείριση του θυμού και των συγκρούσεων, τότε οποιοδήποτε πρόγραμμα κατά της κακοποίησης θα πρέπει να εμπεριέχει μέτρα για τη μείωση των παραγόντων που οδηγούν στη βία. Ο Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας προτείνει ότι ένα οικολογικό μοντέλο το οποίο περιλαμβάνει ατομικούς, βιολογικούς παράγοντες με το πλαίσιο της κοινότητας, οικογενειακούς παράγοντες και ευρύτερο κοινωνικοπολιτισμικό πλαίσιο αποτελεί την αποτελεσματική καταπολέμηση της βίας (Krug et al., 2002).

Βιβλιογραφία

Abrahams,N., Casey, . K& Daro,D. (1992). Teachers' knowledge, attitudes and beliefs about child abuse and its prevention. Child Abuse and Neglect, 16,229-238.

Αγάθωνος- Γεωργοπούλου, Ε. (1999). Θεσμικό πλαίσιο για την πρόληψη, έγκαιρη επισημάνση και αντιμετώπιση της κακοποίησης, παραμέλησης. Παιδιατρική Θεραπευτική Ενημέρωση, 8-17.

Αγάθωνος-Γεωργοπούλου, Ε.(2000). Ο παιδίατρος και τα δικαιώματα του παιδιού. Παιδιατρική, 63, 97-100.

Ackerson, B. J. (2003). Parents with serious and persistent mental illness: Issues in assessment and services. *Social Work*, 48(2), 187-194.

Agathonos- Georgopoulou, H. (1997). Child maltreatment in Greece. A review of Research. *Child Abuse Review*, 257-271.

Anthony, E.J., & Cohler, B.J. (Eds.) (1987). *The invulnerable child*. New York: The Guilford Press.

Arias, I. (2004). The legacy of child maltreatment: Long-term health consequences for women. *Journal of Women's Health*, 13, 468-473.

Betha, L. (1999). Primary prevention of child abuse. *American Family Physician*, 15(6), 1577-1585.

Brennan, A. F. (1985). Political and psychosocial issues in psychotherapy for spouse abusers: Implications for treatment. *Psychotherapy*, 22, 643-654.

Brezina, T. (1998). Adolescent maltreatment and delinquency: The question of intervening processes. *Journal of Research in Crime and Delinquency*, 35, 71-99.

Briere, J., & Runtz, M. (1990). Differential adult symptomatology associated with three types of child abuse histories. *Child Abuse and Neglect*, 14, 357-364.

Browne, A., & Finkelhor, D (1986). Impact on child sexual abuse. A review of the research. *Psychological Bulletin*, 29, 66-77.

Brownmiller, S. (1975). *Against our will*. New York: Simon & Schuster

Burt, M. (1980). Cultural myths and supports for rape. *Journal of Personality and Social Psychology*, 38(2), 217-230.

Cicchetti, D., & Toth, S., L. (1995). A developmental psychopathology perspective on child abuse and neglect. *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*, 34(5), 541-565.

Correra, M. (1987). Results of a research carried out in Trieste (Italy) to evaluate the phenomenon of child abuse and neglect. Paper presented at the 1st European Congress on Child Abuse and Neglect. Rhodes, Greece, 6-10 April 1987.

Dishion, T.J., McCord, J. & Poulin, F. (1999). When interventions harm: peer groups and problem behavior. *American Psychologist*, 54, 755-764.

Dunn, B. (1993). Growing up with a psychiatric mother. A retrospective study. *American Journal of Orthopsychiatry*, 63(2), 177-189.

Ekblad, S. (1990). *The Children's Behaviour Questionnaire for completion by par-*

ents and teachers in a Chinese sample. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 31, 775-791.

Finn, S. (1986). The relationship between sex role attitudes and attitudes supporting marital violence. *Sex Roles*, 14, 235-244.

Harris, J., Tyre, C., & Wilkinson, C. (1993). Using the Child Behaviour Checklist in ordinary primary schools. *British Journal of Educational Psychology*, 63, 245-260.

Hudley, C., Wakefield, W.D., Britsch, B., Cho, S.J.,; Smith, T. & DeMorat, M. (2001). Multiple perceptions of Children's aggression: Differences Across neighborhood, Age, gender, and Perceiver. *Psychology in the Schools*, Vol 38, , 43 - 56.

Kelley, M. L., Power, T. G., & Wimbush, D. D. (1992). Determinants of disciplinary practices in low-income black mothers. *Child Development*, 63, 573-582.

Kia-Keating, M., Grossman, F.K.& Sorsoli, L. (2005). Containing and resisting masculinity: Narratives of renegotiation among resilient male survivors of childhood sexual abuse. *Psychology of Men and Masculinity*, 6, 169-185.

Kohl P.L., Edleson, J.L., English D.J., & Barth, R.P., (2005). Domestic violence and pathways into child welfare services: Findings from the National Survey of Child and Adolescent Well-Being. *Children and Youth Services Review*, 27, 1167-1182.

Krug E.G., Mercy J.A., Dahlberg, L.L. et al., (2002). The world report on violence and health (review) *Lancet*, 360, 1083-1088.

LeDoux J.C. & Hazelwood R.R. (1987). Police attitudes and beliefs concerning rape. In R.R. Hazelwood & A.W. Burgess (Eds) *Practical aspects of rape investigation* (pp43-58). New York: Elsevier

Lynskey, M. T., & Ferguson, D. (1997). Factors protecting against the development of adjustment difficulties in young adults exposed to childhood sexual abuse. *Child Abuse & Neglect*, 21, 1177-1190.

Motti-Stefanidi, F., Besevegis, E. & Giannitsas, N. (1996). Teachers' perceptions of school-age children's competence and mental health. *European Journal of Personality*, 10, 263-282.

Μπίμπου, Ι. (υπό έκδοση). Δουλεύοντας με ευπαθείς ομάδες και εμπλέκοντας τους εκπαιδευτικούς σε θέματα ψυχικής υγείας: Το παράδειγμα ΝΙΟΒΗ. Στο Ι. Μπίμπου & Α. Στογιαννίδου (Εκδ.) *Πλαίσια συνεργασίας ψυχολόγων και εκπαιδευτικών για την οικογένεια και το σχολείο*. Αθήνα: Gutenberg.

Mullen, D., Martin, J., Anderson, J., Romans, S., & Herbison, G. (1993). Childhood sexual abuse and mental health in adult life. *British Journal of Psychiatry*, 163, 721-732.

Nelson G. , Laurendeau, M.C., & Chamberland, C. (2001). A review of programs to promote family wellness and prevent the maltreatment of children. *Canadian Journal of Behavioural Science*, 33, 1-13.

New York City Alliance Against Sexual Assault (2006). Dating violence information for teens. Available online at: <http://www.nycgainstrape.org>

O' Leary K.D. (1986) Violence in the family. Unpublished workshop notes. Hofstra University, NY, 14/3/1986.

Οργανισμός Ηνωμένων Εθνών (1989). Διακήρυξη για τα Δικαιώματα του Παιδιού. Διαθέσιμο στο διαδίκτυο: www.unisef.gr/reports

Rapaport K. & Burkhart, B. (1984). Personality and attitudinal characteristics of sexually coercive college males. *Journal of Abnormal Psychology*, 93, 216-221.

Russo, N.F. (Ed.) (1985). A women's mental health agenda. Washington,DC: American Psychological Association

Rutter, M., & Garmezy, M. (1983). Developmental Psychopathology. In P. H. Mussen (Series Ed.) *Handbook of child psychology: Vol. 4. E. M. Hetherington (Ed.) Socialization, personality and social development*, (pp. 775-911). New York: Wiley.

Rutter, M., Tizard, J., & Whitmore, K. (Eds.). (1970). *Education, health and behaviour*. London: Longmans.

Schuff, H. & Asen, E., (1996). The disturbed parent and the disturbed family. In M. Gopfert, J. Webster & M.V.Seeman (Eds.) (pp 135-152). *Parental Psychiatric Disorder. Distressed parents and their families*. London: Cambridge University Press.

Smith T.W. & Lambie, G.W. (2005). Teachers' responsibilities when adolescent abuse and neglect are suspected. *Middle School Journal* (January). Available online at: http://www.dare.com/documents/JanMSJ_DARE.pdf

Sourander, A., Helenius, H., & Piha, J. (1995). Parent and teacher reports of problem behaviors in child psychiatric inpatients: Cross-informant correlations on admission and at 5-month follow-up. *Child Psychiatry and Human Development*, 26, 85-94.

Stanley, N., & Penhale, B. (1999). The mental health problems of mothers experiencing the child protection system: Identifying needs and appropriate responses. *Child Abuse Review*, 8, 34-45.

Taubman, S. (1986). Beyond the bravado: Sex roles and the exploitive male. *Social Work*, 31, 12-18.

Taylor, C. G., Norman, D.K., Murphy, J.M., Jellinek, M., Quinn, D., Poittrast, F., & Goshko, M. (1991). Diagnosed intellectual and emotional impairment among parents who seriously mistreat their children: prevalence, type and outcome in a court sample. *Child Abuse and Neglect*, 15(4), 389-401.

Thompson Gershoff, E. (2002). Corporal punishment by parents and associated child behaviors and experiences: A meta-analytic and theoretical review. *Psychological Bulletin*, 128, 539-579.

Trickett, P.K. (1997). Sexual and physical abuse and the development of social

competence. In S.S. Luthar, J.A. Burack, D. Cicchetti & J.R. Weisz (Eds), *Developmental psychopathology. Perspectives on adjustment, risk and disorder* (pp390-436). Cambridge UK: Cambridge University Press

UNESCO (2006). Non violence education. Available online at: <http://portal.unesco.org/education>

United Nations (1985). Declaration of Basic Principles of Justice for Victims of Crime and Abuse of Power. Available online at: <http://unhchr.ch>

Webster, R.E. & Hall, C.W. (2004). School-based responses to children who have been sexually assaulted. *Education and Treatment of Children*, 27, 64-81.

WHO (2006). Child abuse and neglect. Available online at: http://www.who.int/violence_injury_prevention/violence/neglect

Wolfe D.A.(2006). Preventing violence in relationships: psychological science addressing complex social issues. *Canadian Psychology*, 47,44-50.

Wolfe,D.A., Wekerle, C., et al., (2003). Dating violence prevention with at-risk youth: a controlled outcome evaluation. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 71, 279-291.

Το έργο ΚΑΛΛΙΡΡΟΗ υλοποιήθηκε από το Τμήμα Ψυχολογίας του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης στο πλαίσιο του ΕΠΕΑΕΚ II, ειδικότερα του Άξονα 4 - Μέτρου 4.1 και Κατηγορία Πράξης 4.1.1.Β, κατά τα έτη 2004-2008 με στόχο την προώθηση της ισότητας των φύλων στο χώρο της εκπαίδευσης και της αγοράς εργασίας. Η ιδέα αυτή ενσωματώθηκε τόσο στα Προγράμματα Κατάρτισης των Στελεχών Συμβουλευτικής και Επαγγελματικού Προσανατολισμού των Δομών του ΥΠΕΠΘ (ΚΕ.Σ.ΥΠ, ΓΡΑ.Σ.Ε.Π και ΓΡΑ.ΣΥ) τα οποία υλοποιήθηκαν κατά την περίοδο 2005-2007, όσο και στις υπόλοιπες δράσεις του που ήταν η Εφαρμογή Προγραμμάτων ΣΕΠ και η Οργάνωση και ο Εξοπλισμός των Δομών ΣΕΠ. Τέλος, μελετήθηκε στο πλαίσιο της πανελλαδικής έρευνας που έγινε το 2005 και τα αποτελέσματά της παρουσιάστηκαν στο καταληκτικό Συνέδριο του Έργου το Μάιο του 2008.

Το έργο καινοτόμησε ως προς το ότι επιδίωξε τη βελτίωση της πρόσβασης των κοριτσιών και των νεαρών γυναικών στην αγορά εργασίας και την ισότιμη συμμετοχή τους στην επαγγελματική ζωή, απευθυνόμενο και στα δύο φύλα. Κεντρική ιδέα του υπήρξε η πεποίθηση ότι η ισότητα των φύλων στην αγορά εργασίας είναι θέμα που δεν αφορά μόνο το γυναικείο πληθυσμό, αλλά έχει ως απαραίτητη προϋπόθεση αλλαγές στη νοοτροπία, τις στάσεις και τις αξίες τόσο των γυναικών όσο και των ανδρών. Μέσα από τις διάφορες δράσεις του έργου έγινε προσπάθεια να επιτευχθεί όχι μόνον η διεύρυνση των επαγγελματικών οριζώντων των κοριτσιών και των γυναικείων ταυτοτήτων, αλλά και η ενσωμάτωση στις ανδρικές ταυτότητες αξιών που συνδέονται με την οικογενειακή ζωή καθώς και συμπεριφορών φροντίδας. Η ανάγκη συμφιλίωσης επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής και για τα δύο φύλα, ως μια πολιτική που στοχεύει στη βελτίωση της θέσης των γυναικών στα κέντρα λήψης αποφάσεων και στην αγορά εργασίας, είναι η καινοτομία του έργου, σε σχέση με άλλες παρόμοιες πρακτικές.

Η Συμβουλευτική στην εφηβική ηλικία με την οπτική του φύλου, που συνιστά ένα από τα σημαντικότερα παραδοτέα του Έργου, επιδιώκει να ενημερώσει τους/τις ειδικούς του χώρου για τις επιδιώξεις και το θεωρητικό προβληματισμό της φεμινιστικής συμβουλευτικής και της συμβουλευτικής με την οπτική του φύλου και να προσφέρει ένα καινούργιο, διαφορετικό πλαίσιο αντιμετώπισης των προβλημάτων που οδηγούν τα νεαρά άτομα να ζητήσουν βοήθεια από τον/την ειδικό. Απευθύνεται σε επαγγελματίες ψυχολόγους και συμβούλους που δραστηριοποιούνται στο χώρο της εκπαίδευσης και επικεντρώνεται κυρίως σε θέματα τα οποία αφορούν άτομα νεαρής ηλικίας και των δύο φύλων και ιδιαίτερα των κοριτσιών.